Jaarboek Oud-Utrecht 1990

Vereniging Oud-Utrecht

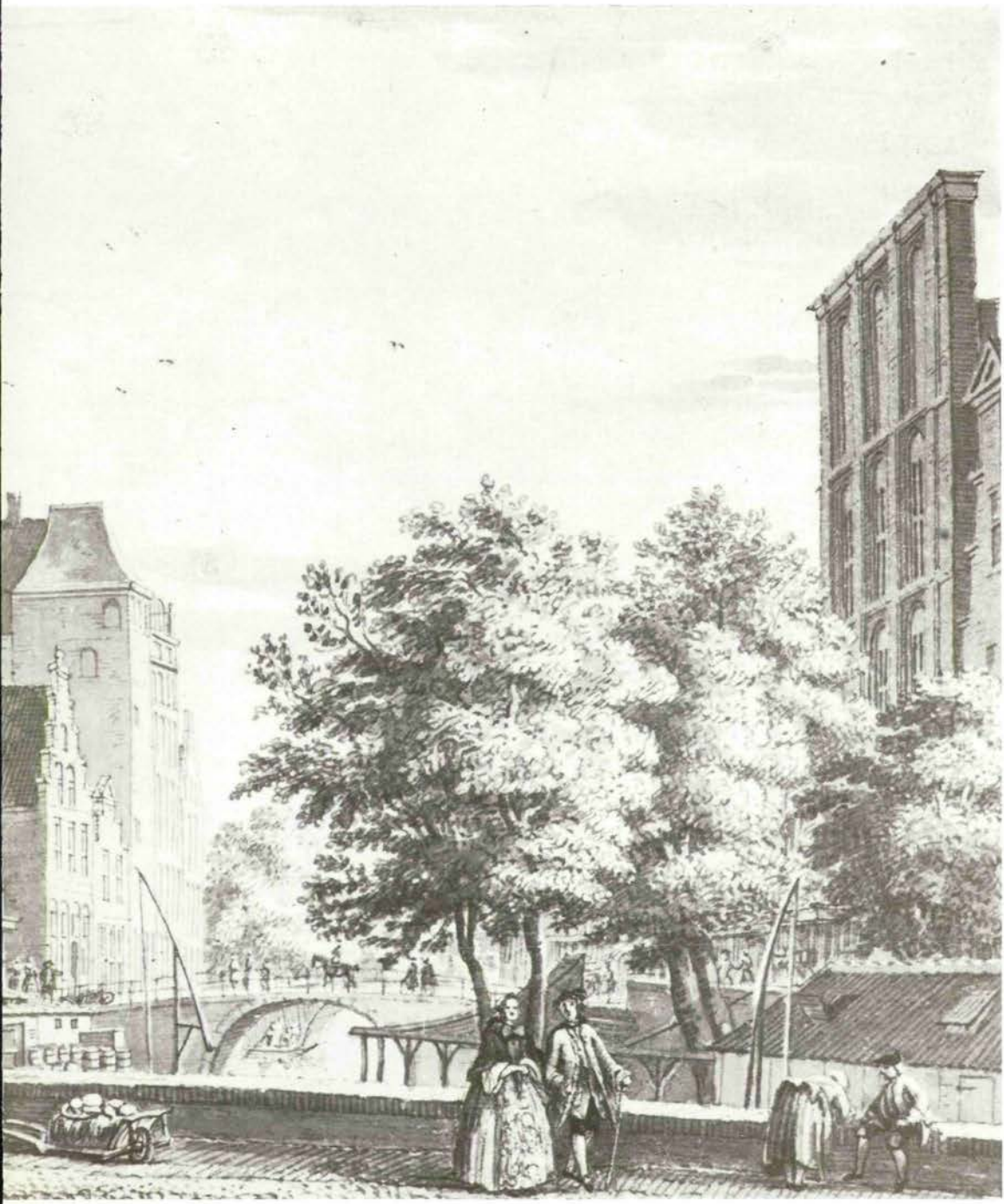

Jaarboek Oud-Utrecht

Cip-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 - . . . . . - Utrecht: Vereniging Oud-Utrecht.
Verschijnt jaarlijks
Jaarboek 1990/[red. P. D. 't Hart . . . et al.]
ISBN 90-71108-08-2
SISO utre 938 UDC 949.2830 (058)
Trefw.: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken.

Jaarboek Oud-Utrecht 1990

vereniging
tot beoefening en tot verspreiding
van de
kennis der geschiedenis
van stad en provincie Utrecht

De Vereniging Oud-Utrecht

Redaktie:
Dr. P.D. 't Hart, drs. T. J. Hoekstra, mw. drs. A. L. Jordens, drs. H. L. Ph. Leeuwenberg, drs. P. C. B. Maarschalkerweerd en mw. mr. J. van der Torren-Gerritsen.

Inhoud

De auteurs 6

Woord vooraf 7

S. L. Wynia, De rieten hut en andere verhalen 9

O. M. D. F. Vervaart, Waar stad en platteland elkaar ontmoeten. Tolsteeg, een Utrechts buitengerecht in de vijftiende eeuw 39

E. Pelzers, Het Jachtgerecht in Utrecht, een beknopt historisch-institutioneel overzicht 58

H. P. Deys, Justus van Broeckhuijsen, landmeter 's Hoofs van Utrecht 73

Jet Sprenkels-ten Horn, Jonas Zeuner en de Maliebaan in zilver en goud 129

R. van Gaal, Barensweeën, verwikkelingen rond de bouw van een schouwburg (1914-1937) 152

G. J. Kylstra-van der Eijk, Kroniek over het jaar 1989 173

De auteurs:
drs. R. van Gaal, wetenschappelijk medewerker aan het Instituut voor theaterwetenschap van de Universiteit van Amsterdam; E. Pelzers, historisch bioloog, archivaris van de Hogeschool De Horst te Driebergen en bij de Stichting Het Nationale Park De Hoge Veluwe; dr. S.L. Wynia, universitair docent archeologisch instituut van de Vrije Universiteit te Amsterdam; drs. O.M.D.F. Vervaart, historicus, verbonden aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam; dr. H.P. Deys, klinisch chemicus, verbonden aan het ziekenhuis Gelderse Vallei te Veenendaal; drs. Jet Sprenkels-ten Horn, kunsthistorica, bereidt publicatie voor over het werk van Jonas Zeuner.

Woord vooraf

Dit nummer van het Jaarboek, dat extra fraai is verlucht, is mede tot stand gekomen dankzij een subsidie van het PUG. Zoals gewoonlijk handelen de artikelen over uiteenlopende onderwerpen uit het rijke Stichtse verleden. Een breuk met de traditie is het ontbreken van de ledenlijst. Sommigen zullen dit ervaren als een gemis. De redactie en het bestuur van de vereniging Oud-Utrecht zijn evenwel van mening dat de informatieve waarde van zo'n lijst niet aansluit bij het karakter van de historische bijdragen in het Jaarboek. Voortaan zal de ledenlijst als los katern door het bestuur aan de leden worden aangeboden.
Een gevoelig verlies was in het afgelopen jaar het uittreden uit de redactie van drs. G.J. Hooykaas. Hij verdient alle dank voor de positieve en kritische manier waarop hij zich voor het Jaarboek heeft ingezet. Gelukkig is zijn plaats alweer opgevuld: dr. P.D. 't Hart is intussen tot de redactie toegetreden.

De redactie

De rieten hut en andere verhalen*

S.L. Wynia

Ruim anderhalve eeuw archeologisch onderzoek te Vechten

Vechten is na Nijmegen de belangrijkste vindplaats van Romeinse oudheden in Nederland. Sinds anderhalve eeuw worden min of meer systematische opgravingen verricht naar de zich hier bevindende Romeinse militaire versterkingen. De oudste daarvan dateert uit de tijd van keizer Augustus, even na het begin van de jaartelling, toen Vechten in het kader van de verovering van Germanië als uitvalsbasis diende.
In dit artikel zal waar mogelijk meer aandacht geschonken worden aan personen en achtergronden, die in deze onderzoekingen een rol gespeeld hebben, dan aan de archeologische resultaten zelf, die elders belicht zullen worden[1]. Consequent is deze regel niet toegepast; zo bestaat er in het ene hoofdstuk meer reden om persoonlijke zaken naar voren te halen dan in het andere. Verder is de aanwezige correspondentie de meest bepalende factor; naarmate we verder in de tijd voortschrijden, neemt het aantal in de archieven bewaard gebleven brieven zienderogen af[2].

De particuliere verzamelaars

Vechten vormt geen uitzondering op de regel dat het allemaal begint met het aanleggen van particuliere verzamelingen, vaak rariteitenkabinetten genoemd. Zoals helaas vaak het geval is, vallen die verzamelingen te eniger tijd uiteen, meestal bij het overlijden van de eigenaar; de voorwerpen verdwijnen in alle windrichtingen, duiken soms weer op in andere verzamelingen, maar gaan meestal voor de wetenschap verloren[3]. Een enkele maal beschikken we nog over een gedrukte catalogus, zoals in het geval van de verzameling van Nicolaas Chevalier[4], een prachtig boek,

* Dit artikel is een sterk uitgebreide en geannoteerde versie van een in de voorjaarsvergadering van 23 maart 1988 voor het PUG gehouden lezing. Dankbaar wordt hier de hulp vermeld van drs. M. Polak, Afd. Prov.Rom. Archeologie, Katholieke Universiteit Nijmegen en drs. T.J. Hoekstra, Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum, Utrecht.

[1] M. Polak and S. L. Wynia, The Roman Forts at Vechten. A Survey of the Excavations 1829 - 1989. *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* (in voorbereiding).

[2] De opgraving Van Giffen 1946 - 1947 levert in het geheel slechts vier brieven op in de archieven van het RMO en van het BAI.

[3] Algemeen: H. Brunsting, Geschiedenis van het verzamelen in Nederland, in: *Catalogus Klassieke kunst uit particulier bezit*, (Leiden, 1973) ongepagineerd; Ingrid Jost, *Drie stenen voor een bibliotheek. Klassieke kunst en de Utrechtse universiteit* (Den Haag, 1980). Een volledige (?) lijst bij A.W. Byvanck, *Excerpta Romana*, III, (Den Haag, 1947) 126: Hij vermeldt Nicolaas Chevalier, Taets van Amerongen, Bosch van Drakestein van Oud-Amelisweerd, V.M. van Tuyll van Serooskerke van Keulhorst, Markies de Saint Simon, W.R. Van Tuyll van Serooskerke van Keulhorst, Engelbert van Engelen, J. van Dam, Reeland, Drakenburg, De Milan de Visconti, J.G. Graevius, C. van der Wolff.

[4] Nicolaas Chevalier, *Remarques sur la pièce antique de bronze.... avec une Description de la Chambre des Raretez de l'auteur* (Amsterdam, 1694). Dezelfde, *Description de la Chambre de Raretez de la Ville d'Utrecht, sur le Nouveau Canal, dans l'Amonitie-huys, proche de l'Ecole Latine*. Consistant

maar weinig bruikbaar, omdat bij geen der vermelde en afgebeelde voorwerpen de vindplaats aangegeven wordt[5]. Alleen de verzameling Bosch van Drakestein is nog herkenbaar omdat zij aan de stad Utrecht gelegateerd is en omdat er destijds een gedrukte inventaris van is verschenen[6].

Van het verzamelen in het Vechtense land bestaat een buitengewoon aardige en daarom wellicht ook zeer bekende beschrijving door Ludovicus Smids:

'A. 1709, den 18 August. ben ik te Vechten gekoomen [- - -]. Het is een gering gehucht, omtrent de Krommen Rhyn. Van de herberg voeteerde ik recht uit, tot bij schoone soomer terwe. Daar ging ik, of liever, ik wierd van een boer geleid, langs een smal toepaatje, tot op een omgeploegde bouwakker, voerende de naam van Wiltenburg. Voorts sag ik'er eenige menssen, al kruissende, op deesen akker, soeken naar silvere en kopere munten van Roomsse keiseren, brokkelingen van roode kannetjes, tegelen, oud glas, ringen en andere snuisterijen; [- - -] ja self verstond ik van deese menssen, dat noch onlangs geheele wagens met deese brokkelingen waaren weghgevoerd; of om van dit hooge bouwland een suivere grond te maken, of (het geen ik liever geloof) om de Roomsse aloudheden te huis en op syn gemak daar uit te pluisen. [- - -] Doch dit soo wel van het gewaande WILTENBURG; te wier geheugenis ik bewaar, in myn boekvertrek, een kopere Galba een kleenere, doch weghgevreten, keiser; een koper ringetje, en rood voetje van een pot, geteekend OFFICIO, *door plicht*; en alderhande brokjes van ooren, voeten &c'[7].

De commissie

Boven dit hoofdstuk had evengoed de naam Scheltema kunnen staan. Jacobus Scheltema, griffier van het Hoog Militair Gerechtshof, heeft zich sinds zijn verhuizing naar Utrecht in 1820 in woord en geschrift beijverd om te komen tot onderzoekingen naar sporen van het verblijf van de Romeinen in Utrecht en het Sticht[8].

dans des Antiquitez de la Religion des anciens Romains; Le tout mis en ordre par Nicolas Chevalier, suivant l'octroi que lui en ont fait Nos Seigneurs les Etats de la Province d'Utrecht & le Vénérable Magistrat de cette Ville, avec l'indice de ce qui contient les planches de ce premier Volume.en Latin, François, & Flamand. Première Partie. Avec plusieurs Figures. A Utrecht, Chès Nicolas Chevalier, Marchand Libraire & Médailliste, où l'on trouve toutes sortes de Medailles moderne à vendre. Utrecht 1707; dezelfde, *Recherche curieuze d'antiquités* (Utrecht, 1709). Over Chevalier: G. van Klaveren Pz., Nicolaas Chevalier en zijn "Chambre de Raretez". *JbOU* 1940, 141-157; D.P. Snoep, 'Virtus post Nummos. Nicolaas Chevaliers Chambre de Raretez en zijn bezoekers', in: *Album Amicorum J.G. van Gelder* (Den Haag, 1973) 277-284.

[5] J. Scheltema, 'Verhandeling over Wiltenburg, de leger- of wapenplaats der Romeinen, bij Vechten, onder Bunnik, en de begonnen vergravingen aldaar in den jare 1829', *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk*, vierde deel, 1832, 340/341: in de fraaie catalogus van N. Chevalier is 'niet naar eisch bij elk stuk aangewezen' of de stukken van Wiltenburg afkomstig zijn.

[6] Nu in de collectie van het PUG. W. Pleyte - Th. M. Roest, *Inventaris van de collectie oudheden, gevonden te Vechten, aan de stad Utrecht gelegateerd door Jhr. H.W. Bosch van Drakestein van Oud-Amelisweerd* (Utrecht, z.j.[1883]).

[7] Lud. Smids, M. D., *Schatkamer der Nederlandsse Oudheden*; of Woordenboek behelsende Nederlands Steden en Dorpen, Kastelen, Sloten en Heeren Huysen, Oude Volkeren, Rievieren, Vermaarde Luyden in Staat en Oorlogh, Oudheden, Gewoontens en Lands Wysen. Vercierd met LX Verbeeldingen, van soo gehele als vervallene Heeren Huysen, Sloten en Kasteelen, meerendeels geteekend door Roeland Rochman. Nevens een bladwyser, in de gedaante van een Land-Chroyk (Amsterdam, by Pieter de Coup, Boekverkoper in de Kalverstraat, in Cicero, 1711). OFFICIO (door plicht, sic) is ongetwijfeld te lezen als deel van een pottenbakkersstempel OFFIC[INA (uit de werkplaats van) op terra sigillata.

[8] Jacobus Scheltema (1767-1835), sinds 1820 griffier van het Hoog Militair Gerechtshof te Utrecht. *NNBW*, II (Leiden, 1912) 1274-1276; J. Scheltema, 'Eenige bedenkingen over het gemis en belang van eene goede plaatsbeschrijving en bijzondere geschiedenis van Utrecht', *Geschied- en*

J. Scheltema, 1767-1835. Lithografie door Steuerwald naar C.I.L. Portman. Foto GAU. Icon. Atlas, Scheltema J. (6).

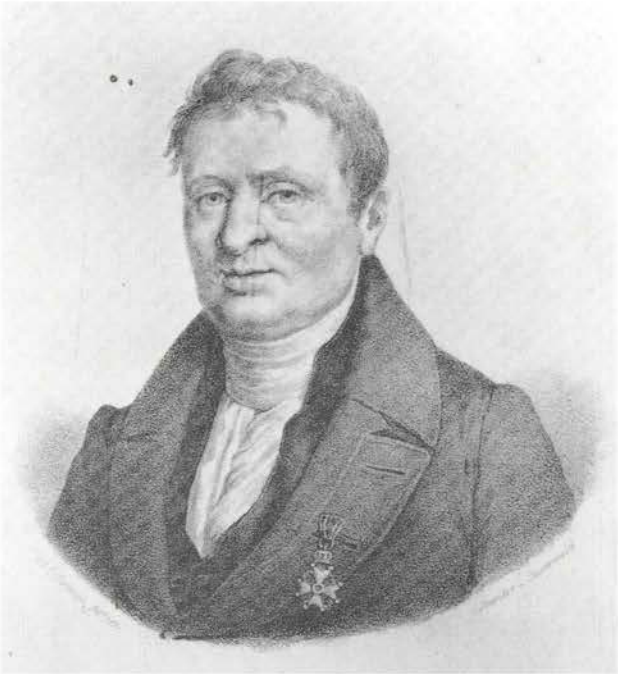

Bij voortduring wijst hij op de achterstand die Utrecht in oudheidkundig opzicht heeft, hoe belangrijk een goede plaatsbeschrijving van Utrecht zou zijn, hoeveel opmerkelijks 'vergravingen' in Xanten wel niet hebben opgeleverd 'en zoude men ook dergelijke pogingen alhier niet ter verrijking van het bijna ledig Musaeum kunnen bewerkstelligen?' Zijn kans komt, wanneer de gouverneur van de provincie, J. M. baron Tuyll van Serooskerken van Vleuten, hem in 1828 vraagt 'welke de plaatsen zijn, alwaar zich gedenkteekenen van vroegere en latere tijden bevinden, alsook antiquiteiten enz.' Scheltema beveelt onder meer opgravingen aan in Vechten en enige andere plaatsen en spreekt de hoop uit 'dat er een einde kome aan de verwaarlozing van vele zaken tot de kennis van den bodem en de oudheden in dit gewest'. Tuylls opvolger, F.L. ridder van Ertborn stelt op 12 november 1828 de 'Commissie tot het opsporen van Romeinsche Oudheden' in[9]. De commissie krijgt een aantal vragen te beantwoorden, onder meer welke Romeinse oudheden in de provincie gevonden zijn, in welke gemeenten en op welk land, en 'zijn de reeds gedane ontdekkingen van zoodanig gewigt dat zij waardig kunnen worden geacht om door regelmatige werkzaamheden voortgezet te worden?'. De commissie wordt verder uitgenodigd mee te delen hoe te handelen 'met betrekking tot de te doene opdelvingen, wordende echter aan Haar door dezen opgemerkt dat de vermoedelijk aan te wenden onkosten de belangrijkheid der zaak niet moeten overtreffen'.

Letterkundig Mengelwerk, derde deel (Utrecht, 1823) 3-40; J. Scheltema, 'Iets over den tegenwoordige staat der twee Romeinsche burgen, of legerplaatsen, in de nabijheid van Utrecht', *Almanak voor de studenten aan de Akademie te Utrecht voor het jaar 1824*, 108.

[9] Over de commissie uitgebreid: J.H. Jongkees, 'De oudheidkundige commissies van de provincie Utrecht', *JbOU* 1963, 121-138.

Om ons tot Vechten te beperken: de commissie rapporteert dat baron Van Tuyll van Serooskerken van Keulhorst op zijn terrein te Vechten veel, waaronder een straat, had gevonden. Een crediet wordt beschikbaar gesteld en eind september begint de commissie te graven op het terrein van de kastelein Gerrit van der Vecht. Men graaft door tot het invallen van de vorst. Moeilijkheden blijven dan ook niet uit: men krijgt last van het vele regenwater en bovendien maakt het vele gevonden puin de zaak te duur. De vondsten vallen tegen en de commissie is te klein: tijdgebrek van de leden maakt uitbreiding noodzakelijk. Op 26 juli 1830 schrijft de gouverneur dan in het Provinciaal Blad van Utrecht dat hij in het afgelopen jaar (1829 dus) een commissie heeft benoemd[10]. 'De stad Utrecht en de daar gevestigde Hoogeschool zouden er vruchten van plukken, indien een eerste poging tot daarstelling eener verzameling van Oudheden, in deze provincie ontdekt, wel mogte slagen'. De eerste resultaten geven de gouverneur aanleiding met de zaak in de openbaarheid te treden. Verder verzoekt hij aan de heren W.R. baron Van Tuyll van Serooskerken van Keulhorst, A. van Goudoever, J.G. Dorn Seiffen en J.J. Nahuijs zich bij de commissie van H.M.A.J. Van Asch van Wijck[11], Ph. van Heusde[12] en J. Scheltema te voegen. In één commissie verenigd worden zij door de gouverneur verzocht de 'aangevangene opdelvingen' voorlopig slechts op één punt voort te zetten. De plaatselijke besturen wordt dringend om medewerking verzocht. Scheltema had al in november 1828 aan zijn vriend C.J.C. Reuvens, hoogleraar aan de Leidse Universiteit en directeur van het Rijks Museum van Oudheden aldaar, om inlichtingen omtrent onder andere Vechten geschreven. Uit de brief blijkt dat Vechten ook al in de Leidse geleerde belangstelling staat: Scheltema wil graag een door Reuvens vervaardigd schetsje van Vechten zien. Vanaf het begin ziet Scheltema het somber in: 'ik vrees dat wij zeer weinig kunnen besteden, doch dan zorg en raad'. Hij schijnt zijn medecommissieleden goed te kennen: 'zoo ik de commissie beoordeel zal het werk meest op mij afkomen'. Een maand later schrijft Scheltema nog aan Reuvens dat het werk weldra zal kunnen beginnen. Reuvens' aantekeningen wil Scheltema nog wel graag hebben, het schetsje hoeft niet meer, want Van Asch van Wijck heeft zeer nauwkeurige kaarten doen vervaardigen 'van den castra te Vechten'[13]. Het is weer Scheltema die ons het uitgebreidst omtrent de werkzaamheden van de commissie inlicht[14]. Omdat er over de commissie, zo zegt hij, 'derzelver bestemming en verrichtingen meer dan voorheen gesproken wordt', lijkt het hem nuttig eerst mondeling, in een lezing in een van de vergaderingen van het Departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, later ook schriftelijk, meer bekendheid aan het werk van de commissie te geven. In het voorwoord voegt hij nog de opmerking toe, dat de begonnen proeven - lees: opgravingen - wel in stilte, maar met kracht worden voortgezet. Maar van de uitslag van de nieuwe pogingen gewaagt hij niet, omdat hij dan op het officiële rapport van de commissie zou vooruitlopen! In de verhandeling gaat hij - zeer kort - in op wat er over 'Burgten of wapenplaatsen der Romeinen' in het alge-

[10] Provinciaal Blad voor Utrecht no. 66, 26.7.1830 = Utrechtsche Courant 4.8.1830.

[11] Jhr. mr. H.M.A.J. Van Asch van Wijck (1774-1843); 1827 burgemeester van Utrecht, sinds 1832 lid PUG, later ook Directielid. *NNBW*, I (Leiden, 1911) 1590.

[12] Prof. dr. Ph.W. van Heusde (1778-1839); hoogleraar Universiteit te Utrecht in de geschiedenis, oudheidkunde, welsprekendheid en Griekse taal, later ook Latijn. *NNBW*, V (Leiden, 1921) 231-238.

[13] Brief Scheltema aan Reuvens, 22.11.1828; RMO, Pleyte-archief

[14] J. Scheltema, 'Verhandeling over Wiltenburg', in het kort herhaald bij N. Westendorp, *Algemeen overzicht der Romeinsche Oudheden in de Noord-Nederlanden* (Groningen, [1836]).

meen bekend is, ook wat er over deze legerplaats - Vechten dus - bij verschillende schrijvers of van tijdgenoten is vernomen en tenslotte wat er door het recente onderzoek aan het licht is gekomen. Dat onderzoek heeft in de herfst van 1829 plaatsgevonden, op het middelste of hoogste gedeelte, waar muurwerk dicht onder de bovengrond aanwezig was. Men hoopte door langs een muur te graven op de vloer van een huis te stuiten. De muur wordt inderdaad gevonden, maar er wordt zoveel puin bij aangetroffen dat het wegruimen de hulp en handen van meer werklieden zou hebben gevorderd dan het fonds van de commissie toeliet. Dan gaat men op lagere gedeelten graven, maar - de opgravingen vinden in de herfst plaats - door de gestadige regens krijgt men last van het water. Wel wordt er veel aardewerk gevonden, veel 'Italiaansch, maar nog meer inlandsch gebakken', en veel munten, daterend van 30vC tot 310nC. De conclusie is optimistisch: het heeft weinig gekost, en het resultaat is dat we verzekerd zijn dat op het hoogste gedeelte, de Burgt, 'nimmer enige vergraving heeft plaatsgevonden'. In 1830 gaat de commissie weer aan het graven, maar over Vechten wordt niet meer vermeld dan dat er nog een 'proefneming' is begonnen. De Belgische opstand maakt dan een eind aan veel mooie dingen. Ook in Utrecht wordt het stil, maar in 1833 wil de gouverneur een verslag en voortzetting der werkzaamheden.

Over de werkzaamheden van het jaar 1834, waarin ook in Vechten gegraven is, zijn we weer summier ingelicht. Het rapport is zoek, maar uit het Provincieverslag valt op te maken dat er een houten brug en een palissadering gevonden is. Verder heeft men de loop van de Oude Rijn ter plaatse gevolgd, tot aan de hofstede De Koppel en nog verder naar het westen. De dood van Scheltema in het volgende jaar is ongetwijfeld een van de belangrijkste redenen geweest dat men steeds minder van de commissie hoort. Her en der ontstaat ontevredenheid over het uitblijven van een officieel verslag van haar werkzaamheden. Zo schrijft in 1840 W.J.A. van Romondt naar aanleiding van enige Romeinse oudheden afkomstig van Vechten, waarvan hij toevallig eigenaar is geworden[15]. 'Het is te bejammeren, dat door de Commissie, [- - -] bestaande uit mannen genoegzaam bekend door hunne kennis en groote geleerdheid, [- - -] geene vestigia gevonden zijn van den [= Romeinse] Heirweg'. Bovendien is het een teleurstelling geweest dat er geen verslag gemaakt is en geen beschrijving van 'de opgedolven oudheden (ten huize van den Secretaris dier Commissie den Heer Nahuis te Utrecht voorhanden)'. Tenslotte wijst Van Romondt op het eigenaardige feit, dat door de eigenaar van de akker Vechten, 10 à 12 Utrechtse voeten diep gegraven wordt, 'ter opsporing niet zoo zeer van Romeinsche Oudheden, maar ter verzameling van paardenbeenderen welke op die diepte in groote hoeveelheid gevonden worden, en bij het pond worden verkocht'[16]. De volgende maand al verschijnt in de Utrechtsche Courant[17] een woedende reactie van Nahuijs: Van Romondt mag best liefhebberen in oudheden, maar geen foute beweringen ten aanzien van de commissie doen. De Romeinse weg is wel degelijk ontdekt - door Reuvens in 1834, met Nahuijs erbij - maar misschien bedoelt van Romondt Romeinse ijzeren spoorwegen met stoomwagens. Verder komt het verslag er wel, maar bepaalde onderzoekingen zijn nog niet klaar,

[15] W.J.A. van Romondt, 'Eenige Romeinsche Oudheden gevonden te Vechten', *Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht*, VI (1840) 409 - 414.

[16] Men vergelijke de beenderdelverij te Wijk bij Duurstede: W.A. van Es en W.J.H. Verwers, 'Het beenderdelven te Wijk bij Duuurstede in de winter van 1841/42', in: *Archeologie en Historie*, feestbundel H. Brunsting (Bussum, 1973) 477-494.

[17] *Utrechtsche Courant*, 22.1.1841.

en aan ontijdige verbrokkelde mededelingen heeft het publiek niets, ook bevinden de opgedolven oudheden zich niet ten huize van Nahuijs, maar zijn er wel enkele voorwerpen bij hem, maar dan niet in zijn hoedanigheid van secretaris, maar als lid van de Commissie, en tenslotte is de naam van Nahuijs onnauwkeurig gespeld 'met eene i in plaats van ij', Aldus Nahuijs. Het stuk van Van Romondt verscheen ook nog ongewijzigd in de Konst- en Letterbode van een jaar later[18]. De commissie verdwijnt langzaam uit het zicht, terwijl er bij het Provinciaal Utrechtsch Genootschap meer en meer belangstelling komt voor deze zaken. In 1848 wordt er door het Genootschap zelfs naar gestreefd de vondsten van de commissie over te nemen.

Reuvens

C.J.C. Reuvens[19], directeur van het Rijks Museum van Oudheden en hoogleraar archeologie te Leiden, geeft in 1826[20] voor het eerst in geschrift uiting aan zijn belangstelling voor Vechten. In een artikel over 'niewlings gevonden Romeinsche en Germaansche Oudheden' komt hij over Utrecht te spreken. Hij stelt dan dat er twee legerplaatsen zijn aan te wijzen, die dienen ter verdediging van het 'veer' (trajectus) Utrecht, een oostelijke, de zogenaamde Wiltenburg bij Vechten onder Bunnik, die nog 16 tot 20 voet hoog boven de omliggende landen uitsteekt, en een westelijke, de Hoogewoerd bij De Meern. Reuvens memoreert verder dat er enkele jaren geleden opgravingen gedaan zijn, haalt een mededeling van Scheltema aan dat er waarschijnlijk nog belangrijke funderingen in de bodem zitten en verzucht dan 'Waarom onderzoekt men toch in andere landen den grond vlijtiger, dan in het onze?'[21]. Met leden van de Utrechtse commissie heeft Reuvens meer dan eens contact. Hij beantwoordt vragen van Scheltema (tijdens zijn bezoek aan Vechten in 1828, ter gelegenheid waarvan hij ook een topografische schets maakt), hij correspondeert in 1829 met Nahuijs[22] over een bezoek aan de Hoge Woerd en met Van Asch van Wijck[23] over een Romeinse weg, laat in 1831 door het kadaster te Utrecht een kaart van Vechten vervaardigen, en staat in 1834 in correspondentie met staatsraad P.J. de Bije, die hem op zijn verzoek een kaart van zijn bezittingen heeft gezonden. Reuvens zendt de kaart onder dankzegging terug, nadat hij de gegevens op zijn kadasterkaart heeft ingebracht en vraagt dan of het deze of vol

[18] W.J.A. van Romondt, 'Oudheden en Gedenkpenningen. Romeinsche Oudheden te Vechten', *Konst en Letterbode*, 1841, 11-14.

[19] Caspar Jacob Christiaan Reuvens (1793-1835) studeerde klassieke talen en rechten en werd in 1816 hoogleraar klassieke talen aan het Atheneum te Harderwijk, dat bij de reorganisatie van het Hoger Onderwijs in 1818 opgeheven werd. Hij werd toen benoemd tot (buitengewoon) hoogleraar in 'de Bespiegelende wijsbegeerte en Fraaye Letteren' aan de Universiteit van Leiden, speciaal belast met het vak Archeologie. In hetzelfde jaar werd hij directeur van het Rijks Museum van Oudheden aldaar. In 1826 werd hij gewoon hoogleraar. Van 1827-1834 groef hij te Arentsburg, waarover hij een kleine publicatie uitgaf: *Korte beschrijving en plan der Romeinsche bouwvallen, gevonden bij de opdelvingen der jaren 1827-1829, ter waarschijnlijke plaatse van het Forum Hadriani, op de hofstede Arentsburg, onder Voorburg bij 's Gravenhage* (Leiden, 's Gravenhage en Amsterdam, 1829).

[20] C.J.C. Reuvens, 'Oudheidkundige Berichten. Overzigt van nieuwlings gevonden Romeinsche en Germaansche Oudheden', *Antiquiteiten*, derde deel, eerste stuk, 1826, 134-175.

[21] Hier heeft Reuvens Scheltema waarschijnlijk niet goed begrepen. Scheltema noemt Utrecht zelf de belangrijkste burcht. J. Scheltema, 'Iets over den tegenwoordige staat der twee Romeinsche burgen, of legerplaatsen, in de nabijheid van Utrecht', *Almanak voor de studenten aan de Akademie te Utrecht voor het jaar 1824*, 99-108.

[22] Schrijven van 13.8.29 en 9.10.1829 van Reuvens aan Nahuijs; RMO, Pleyte-archief.

[23] Schrijven van Reuvens aan Van Asch van Wijck, 9.10.1829; RMO, Pleyte-archief.

C. J. C. Reuvens, 1793-1835. Lithografie door L. Springer naar Moritz. Foto RMO Leiden.

gende week gelegen komt op zijn land te graven. De Bije antwoordt dat hij tot zijn spijt juist weer naar Den Haag is teruggekeerd, maar dat hij zijn pachter zal instrueren hem in alles behulpzaam te zijn en het onderzoek eventueel later voort te zetten[24]. Volgens De Bije zou er op drie plaatsen gegraven moeten worden, namelijk in de boomgaard van het Hoogje, op het land Overdam zelf en op het land de Burgt van mevr. Van Tuyll Van Keulhorst, dat nu gepacht wordt door de weduwe De Wit, die haar toestemming gaarne zal geven. Daar heeft men wel eens 'penningen' gevonden. Reuvens stelt dan in 1834 de commissie enige vragen, na gemeld te hebben dat hij verlof gekregen heeft om 'enig gering overschot van de gelden voor Arentsburg toegestaan te besteden tot zoodanige kleine oudheidkundige nasporingen als door hem wenschelijk worden geoordeeld', en schrijft dat hij van verscheidene van de leden reeds hulp en inlichtingen gekregen heeft[25]. Hij neemt aan dat de commissie zelf haar eigen opgravingen in een bijzonder werk wil publiek maken, en hij wil hieromtrent niet 'de schijn van onbescheidenheid belopen', maar een der commissieleden (Scheltema) heeft in 1828 hem om inlichtingen verzocht, en hij heeft die ook mondeling gegeven, en hij durft nu ook wel wat te vragen. 'Ikzelf', deelt hij mee, 'heb enige kleine putten en sleuven geschoten langs de gehele uitgestrektheid van den ouden thans weinig gebruikten weg van Utrecht beginnende bij de Vleutensche vaart totaan de voet van den zoogenaamden Hooge Woerd [De Meern]'. Reuvens wil zich gaan bezig houden met het

[24] Jhr. mr. P.J. de Bije (1766-1836), jurist, staatsman. *NNBW*, X (Leiden, 1937) 166-168. Schrijven van De Bije aan Reuvens van 31.8.1834 waarin hij meldt dat hij een brief gestuurd heef naar Dirk van Veldhuizen, 'naar zijnen stand een zeer schrander man', pachter van de hofstede Overdam, omtrent de door Reuvens aldaar te ondernemen opgravingen; RMO, Pleyte-archief.

[25] Schrijven van 9.10.1834 aan de commissie tot opsporing van Rom. oudheden in de provincie Utrecht; RMO, Pleyte-archief f II 7-8. KB van 24.9.1833, N 81.

Romeinse wegenstelsel in Nederland, met name met de plaatsen genoemd op de Tabula Peutingeriana en in het Itinerarium Antonini (een wegenkaart en een routebeschrijving uit de Romeinse tijd). Hij wil dan graag weten of de Kerkweg bij Vechten een Romeinse weg is, en vraagt verlof te mogen mededelen
a. 'dat de Rom. weg, vroeger in de boomgaard van den Heer Van Tuyll van Keulhorst gevonden, door hem weder ontbloot is';
b. dat de plaats waar vroeger urnen gevonden zijn 'allernaast den boomgaard van de Hofstede Overdam vlak bij eenen hooiberg', weer door hem 'doch zonder gunstige uitslag' onderzocht is[26]. De hoeve Overdam is gelegen aan de splitsing Marsdijk-Achterdijk. Van het onderzoek hier bezitten wij een opgravingsplattegrond. De plaats waar de opgraving gedaan is, valt ongeveer te localiseren. De vorm van de opgravingssleuven stelt ons voor raadselen: het heeft er veel van weg dat deze bepaald is door de mogelijkheden, die het terrein bood. Heeft men een sleuf om 'iets' heen gegraven? Wel lijkt het erop, dat een poging is gedaan grondsporen en verkleuringen weer te geven! Iets dat nu de gewoonste zaak ter wereld is in de archeologie, het waarnemen en noteren in tekening van grondsporen, anders dan stenen of houten funderingen, was in deze tijd geheel onbekend. Reuvens was in dezen, zoals in meer zaken, zijn tijd ver vooruit.

De waterlinie

Dit hoofdstuk kan bezwaarlijk de naam dragen van een vooraanstaand archeoloog uit deze periode; veeleer zou dan de naam of zouden de namen van de in dit tijdsdeel afwezige archeologen genoemd moeten worden.
Rond 1860 was de precisie en de dracht van de artillerie zodanig vergroot, dat de Utrechtse fortenlinie niet meer voldeed. Er moest een meer vooruitgeschoven linie komen: tussen 1867 en 1870 werden de forten aan de Ruigenhoeksedijk, aan de Voordorpsedijk, bij Rijnauwen en Vechten gebouwd[27].
De Nederlandse archeologie, en dat is in die tijd toch voornamelijk het Leidse Museum van Oudheden, reageert niet direct alert. Hoewel al eind 1867 de eerste Romeinse vondsten gedaan worden, schrijft de directeur van het museum, Leemans, pas in april 1868 een brief aan zijn minister, die van Binnenlandse Zaken, omdat hij uit krantenberichten verneemt 'dat bij de uitvoering van werken der Genie onder Vechten, voorwerpen van den tijd der Romeinen, die in deze omtrek eene min of meer versterkte wisselplaats of post hadden, of ook wel overblijfsels van gebouwen en van de ouden Rom. weg tevoorschijn zouden komen'[28]. Leemans verzoekt de minister om de aandacht van de minister van Oorlog er op te vestigen, opdat de vondsten niet verloren gaan, en merkt op dat 'het uitzigt op een billijke beloning aan de werklieden een goede werking zal doen'[29].

[26] De huidige boerderij Overdam stamt uit 1883. In de gevel twee medaillons, met een koeiekop resp. een paardehoofd, die zouden herinneren aan de daar reeds 1826 gevestigde paardefokkerij van pachter Dick Veldhuys, aldus een inscriptie op een zilveren tabaksdoos, geschonken door de toenmalige eigenaar P.J. de Bije aan zijn pachter "ter aanmoediging" (toeristische folder 1988).

[27] Voor de aanleiding tot de bouw van het fort Vechten en andere forten: G. Koppert, *De forten rond Utrecht* (Utrecht, 1983) 37; H. Brand en J. Brand (red.), *De Hollandse Waterlinie* (3e dr.; Utrecht/Antwerpen, 1988) 56vv, 181.

[28] Conradus Leemans (1809-1893), van 1839-1891 directeur RMO. Leemans aan Biza 30.4.1868; archief RMO.

[29] Men zie ook de bezorgde reactie van het Historisch Genootschap te Utrecht, zoals die te vinden is in de Kroniek over 1868: 'De Heer J.J. de Geer vestigt de aandacht op de gravingen, die thans te

C. Leemans, 1809-1893. Foto RMO Leiden.

De minister antwoordt de zaak aan zijn ambtgenoot van Oorlog te hebben doorgegeven, en wijst op een eveneens vanuit het museum verzonden schrijven van de conservator Janssen[30]. Schreef Leemans nog een klein briefje, Janssen heeft enkele kantjes nodig. Hij begint met een verwijzing naar de ons al bekende Utrechtse commissie, zegt dat ze weinig deed en veel vond, en dat door onenigheid binnen de commissie en nalatigheid van de secretaris er nimmer een wetenschappelijk verslag van de werkzaamheden gegeven is. Nu echter kan er door de bouw van het fort wetenschappelijk onderzoek gedaan worden. Wel staat er in het bestek de gewone bepaling dat de gedane vondsten tegen vergoeding ingeleverd moeten worden bij de Directie der werkzaamheden, maar dat gaat ondanks alle goede wil maar ten dele goed, er gaat veel verloren voor de wetenschap en het vaderland. Alleen als de arbeiders terstond en op de plaats zelve geld ontvangen gaat het goed. Daarvoor kan de Directie niet zorgen, ze heeft slechts kleine sommen ter beschikking. Bovendien is er geen praktisch ervaren oudheidkundige aanwezig, zodat de vergoeding niet goed geschat kan worden. Janssen wil een bedrag van niet minder dan f 400,- aan overheidsgeld, door hem in administratie te vertrouwen aan een welbekend en betrouwbaar oudheidkundige: I.H. Balfoort, essayeur aan 's Rijks Munt te Utrecht. Deze zal zich met genoegen minstens tweemaal per

Vechten geschieden [- - -]. Spreker acht het wenschelijk mede onderzoekingen in te stellen op de plaats, waar eene gelijke Romeinsche versterking, te weten, onder de gemeente de Meern, moet gelegen hebben'. De spreker wordt uitgenodigd 'een wakend oog te houden op de gelegenheid, die zich daarvoor wellicht eerlang konde voordoen'.

[30] Biza aan Leemans 23.5.1868; archief RMO. Leonhardt Johannes Friedrich Janssen (1806-1869), van 1835-1869 conservator RMO. Janssen aan Biza 18.5.1868. Janssen meldt ten onrechte over de Utrechtse commissie, dat ze voor ongeveer dertig jaren door het provinciaal-Utrechts Genootschap is benoemd. Marcelli: lees Marcella; archief RMO.

week naar Vechten begeven, en zo zou Janssen zonder bezwaar gemist kunnen worden. De zaak heeft enige urgentie, en Janssen had dan ook de 'subsidie tot plaatselijke oudheidkundige onderzoekingen' voor drie jaren (f 200,-) willen aanspreken, maar er is op dit moment slechts f 4.54 in kas. Janssen meldt nog dat de Directie, in de persoon van de Heer Kapitein Ingenieur Marcelli [sic] het er mee eens is. De minister van Oorlog meldt[31] aan zijn collega van Binnenlandse Zaken, dat hij het met het geven van beloningen eens is, maar dat het geld van Binnenlandse Zaken moet komen. Verder schrijft hij dat de 'Heeren Directeuren' van het PUG hem onlangs de wens te kennen gegeven hebben dat de bij Vechten gevonden zaken 'mogten strekken, tot aanvulling van hun Museum, of dat althans voor hunne verzameling de doubletten konden worden afgezonderd van munten, die in de Leidsche verzameling bereids aanwezig zijn'. De minister van Oorlog zegt echter dat alles naar Binnenlandse Zaken gaat, naar het museum in Leiden dus. Leemans schrijft dan[32] aan zijn minister dat het ter bevordering van de snelheid beter zou zijn dat de eerst aanwezend ingenieur, de kapitein G.Z.P. Marcella, vanwege het ministerie van Oorlog met het museum mag overleggen, dat het PUG het voorlopig maar moet doen met het antwoord van de minister van oorlog: kan er later wat gemist worden, dan kan er altijd nog aan het PUG gedacht worden. Verder is hij niet gelukkig met het initiatief van zijn conservator Janssen: Balfoort is weliswaar een goed numismaat, maar geen oudheidkundige. Hij moet dus maar niet gemachtigd worden, hoogstens zou in spoedgevallen van zijn diensten gebruik gemaakt kunnen worden. Janssen had eerst met zijn directeur moeten overleggen. Het handelen buiten zijn directeur om is Leemans hoogst onaangenaam, en alles was niet nodig geweest, zeker niet de gesprekken met 'den door hem genoemden oudheidsvriend', die Leemans wel eens ontmoet heeft, en die geen bijzonder gunstige indruk bij hem heeft achtergelaten. Leemans schrijft ook aan de Genie, omdat er door Janssen ook al met hen gecorrespondeerd is: ze moeten alles kopen, tegen een billijke prijs, wanneer er spoed vereist is, anders moet er eerst overleg plaats vinden[33]. Dan volgen er regels voor de vaststelling van de waarde en een waarschuwing voor van elders binnengesmokkeld materiaal. Grondslagen van oude gebouwen, sporen van een oude, 'welligt een Romeinschen weg' moeten onmiddellijk opgenomen en opgemeten worden. Tenslotte: De Genie moet het maar laten weten als er iemand uit Leiden moet overkomen, dan komt Leemans zelf of Janssen wordt gestuurd. De minister van Binnenlandse Zaken schrijft Janssen ook nog persoonlijk: hij had niet hoeven schrijven, en als hij maar met zijn directeur had overlegd, had hij dat ook kunnen weten, extra fondsen komen er niet, en de tussenkomst van de Heer Balfoort behoeft niet te worden ingeroepen[34]. In juni meldt de Genie voor f 56.27 aan voorwerpen te hebben gekocht, volgens bijgesloten lijst[35]. De volgende dag al antwoordt het museum dat de voorwerpen per nachtpakschuit van Utrecht op Leiden verstuurd moeten worden, verpakt in kisten met hooi of stro, en verder moet er een kwitantie van de aannemer, die het geld voorgeschoten heeft, bijgevoegd worden: de schipper kan dan het geld meenemen[36]. Leemans maakt ook melding van de wensen van het

[31] MvO aan Biza 19.5.1868; archief RMO.
[32] Leemans aan Biza 24.5.1868; archief RMO.
[33] Leemans aan Genie 25.5.1868; archief RMO.
[34] Biza aan Janssen 2.6.1868; archief RMO.
[35] Genie aan Leemans 11.6.1868; archief RMO.
[36] RMO aan Genie 12.6.1868; archief RMO.

L. J. F. Janssen, 1806-1869. Foto RMO Leiden.

W. Pleyte, 1836-1903. Foto RMO Leiden.

PUG: als het Genootschap zich ook tot de Genie wendt zou deze kunnen antwoorden dat de belangen van het Genootschap 'zonder krenken van de rechten of benadeling van de Rijksverzamelingen in billijkheid in aanmerking zullen komen'. Zo volgt er een regelmatige correspondentie tussen het museum in Leiden en de Genie in de Houtense vlakte: eind juni schrijft Leemans dat hij bij een bezoek aan Maastricht gemerkt heeft dat daar een gem uit Vechten beland was; hij dringt aan op nauwgezet toezicht[37]. De Genie meldt een week later dat de verduisterde gem alweer terug is in Vechten, en dat hij met de volgende zending naar Leiden verscheept zal worden[38]. Begin juli meldt de Genie dat het PUG nog niet langs geweest is[39]. Een week later schrijft de secretaris van het Genootschap, Van Nooten, aan Leemans, met de vraag de doubletten te mogen verwerven[40]. Aan het PUG antwoordt Leemans dat hij zal doen wat hij kan[41]. Aan de Genie kondigt hij een bezoek aan; hij is er ook geweest[42]. Zoiets heeft ook gevolgen: in januari 1869 meldt Leemans dat hij een dolium [voorraadvat van aardewerk] mist, dat hij bij zijn bezoek in Vechten gezien heeft: is het misschien weggegooid[43]? Marcella antwoordt enige dagen later dat het bewuste dolium niet in Vechten aanwezig is[44].

Een van de belangrijkste vondsten tijdens de fortbouw gedaan is ongetwijfeld de inscriptie met de Romeinse plaatsnaam FECTIO; in geen van de in dit overzicht gemelde correspondentiestukken is hij vermeld. Wel wijdt Leemans er dadelijk enkele binnen- en buitenlandse publicaties aan, die zeker mee hebben geholpen bij

[37] Leemans aan Genie 23.6.1868; archief RMO.
[38] Genie aan Leemans 30.6.1868; archief RMO.
[39] Genie aan Leemans 2.7.1868; archief RMO.
[40] PUG aan Leemans 7.7.1868; archief RMO.
[41] Leemans aan PUG 10.7.1868; archief RMO.
[42] Leemans aan Genie 4.8.1868; archief RMO.
[43] Leemans aan Genie 8.1.1869; archief RMO.
[44] Marcella aan Leemans 12.1.1869; archief RMO.

de beeldvorming omtrent de rol van Vechten in de geschiedenis van de Romeinse tijd[45].

Een curieuze brief is die, waarin Leemans aandacht vraagt voor grondsporen[46]. Indien die al opgemerkt zouden zijn, dan is het nu toch wel rijkelijk laat om er nog eens over te beginnen; er zullen overigens muren of funderingen bedoeld zijn. Tevens dringt hij aan minder voor de munten te betalen.
Veruit de belangrijkste bron voor onze kennis van wat er te Vechten bij de fortaanleg verwoest is, gaat terug op de bekende brief - en lange tijd bestond de indruk dat dit de enige was - van Marcella van 30 mei 1870[47]. Als bijlage stuurt Marcella het door hem vervaardigde situatieplan, schaal 1:10000, het kaartje dat in veel latere publicaties in een wat aangepaste vorm de basis voor verdere situatietekeningen wordt. Marcella vraagt veel aandacht voor de op het kaartje getekende 'riviertak en de plaats van de overtogt', en hij spreekt zijn verwondering erover uit dat de bodem van de rivier circa 0,50 m hoger ligt dan die van de Kromme Rijn. Marcella maakt verder melding van 'vischgereedscap, haakvormige ijzeren vaarboompunten en van eenige vierarmige dreggen [- - -]'. Ook werden in de rivier nabij de brug enige geraamten van mannen en vrouwen gevonden, 'sommige van colossale afmetingen'. In het geheel werden op de Burg 'ongeveer 100 menschen geraamten opgegraven, ongerekend de verbrande overblijfselen in de urnen'. Er volgt dan een uitgebreide beschrijving van de gevonden houten brug 'bestaande uit twee landhoofden van ingeheide palen met ene gording verbonden en beschoeiingsplanken in het rivierbed waren hier en daar nog enkele palen blijven staan, die blijkbaar tot de jukken hebben behoord; alles van eikenhout; van dek of brugliggers werd echter geen spoor ontdekt'. Gevonden hertekoppen en zwijnetanden doen Marcella overigens aan een veel vroegere periode denken.
Leemans stelt Marcella een week later gerust: niets wijst op voor-Romeinse tijd[48]. Wel wil hij graag de plaats weten van de menselijke geraamten. Een deskundig onderzoek van de geraamten zou van veel belang kunnen zijn. Hij wil 20 juli nog eens langs komen, en bedankt Marcella vast voor al wat hij gedaan heeft. Of dit bezoek doorgegaan is? Begin augustus schrijft Marcella dat het fort 'op het alleronverwachtst' bezet is door militairen, en dat de ontgravingen beëindigd zijn. De Frans-Duitse oorlog is begonnen[49].

PUG-Muller

De onderzoekingen van 1892-1894 gaan uit van het PUG en worden ook geheel door het Genootschap bekostigd. Het initiatief in dezen werd genomen door S. Muller Fzn, wiens goede relatie met de directeur van het Leidse Museum van Oudheden, W. Pleyte, er ongetwijfeld veel toe heeft bijgedragen dat van deze zijde met name personele hulp en advies werd verleend. Van Pleyte is ook het plan de campagne. Het plan was 'om van af de staande kant, waar de hoogte in het terrein

[45] C. Leemans, 'Drei neu entdeckte römische Inschriften', *Bonner Jahrbücher*, 47/48 (1869) 160-164. Leemans stelt reeds hier dat het Fletio(ne) van de Tabula Peutingeriana een verschrijving is van het nu op een inscriptie gevonden Fectio(ne).
[46] Leemans aan Genie 13.2.1869; archief RMO.
[47] Marcella aan Leemans 30.5.1870; archief RMO.
[48] Leemans aan Marcella juni 1870;archief RMO.
[49] Op 19.7.1870.

S. Muller Fzn., 1846-1922. Lithografie naar een tekening van Jan Veth. Foto GAU. Icon. Atlas. Muller Fzn. S. (3).

begint, eene coupure te maken in de lengte en in de breedte, ten einde de fondamenten van de omwalling, die wij om de romeinsche vestiging vermoedden, te vinden, en om, zoodra wij die fondamenten gevonden hadden, die verder te volgen, bloot te leggen en in tekening te brengen. Daarna kon men zien wat verder te doen was'[50]. Het PUG heeft f 5000,- ter beschikking.

Voor het jaar 1892 wordt vanuit het Rijks Museum van Oudheden J. Koene als opzichter te Vechten gedetacheerd. H.C.J. van de Geer wordt bereid gevonden voor f 3.50 per dag te meten. De arbeiders worden via de eigenaar van het terrein, jhr. H.P.C. Bosch van Drakestein, in dienst genomen, in mei voor f 1.25 en in juni voor f 2,- per dag. De eigenaar stelt nog als eis, dat de opzichter er op toeziet dat 60 cm bovengrond apart gehouden wordt, en dat er ordelijk gewerkt wordt. Vernielde veldvruchten moeten vergoed worden. Op 2 mei zal er begonnen worden, en er wordt gewerkt tot 25 juli[51].

De opgravingen beginnen dus vanuit de hoge opstaande rand naast het afgegraven weiland westelijk van het moderne fort. Na een teleurstellend begin - twee kuilen leveren niets op - wordt dan op aanwijzing van een der arbeiders 80 m verder gegraven, en men vindt een stuk fundament van 8 m lengte, dan een onderbreking, dan - maar eerst later, wanneer men op aanwijzing van Hulsebos verder graaft -

[50] Aldus Muller in een tussenverslagje, opgesteld november 1892; archief PUG. W. Pleyte (1836-1903), directeur RMO van 1891-1903. H.A. Hasselbach, 'Bibliografie van W. Pleyte', *OM Leiden*, 67 (1987) 93-99. Over het plan de campagne: schrijven van Muller aan Pleyte 18.11.1890; archief RMO. Jaarverslag RMO 1892: '[- - -] liet ik [= Pleyte] door een vertrouwd persoon van het personeel van het Rijks Museum [= J. Koene, amanuensis RMO] toezicht houden'; Jaarverslag 1893: '[- - -] onder mijn toezicht door dr. R. Jesse gedirigeerd'. S. Muller Fzn (1848 - 1922); 1874 archivaris van Utrecht, 1879 rijksarchivaris te Utrecht.

[51] Bosch van Drakestein aan Muller 26.4.1890; archief PUG.

G. A. Hulsebos, 1839-1919. Foto GAU. Icon. Atlas. Hulsebos G. A. (1).

nog een vervolg van 7 m[52]. Zoals zo vaak, gaat men hier ook weer uit van de ervaring van iemand, die het terrein kent, en weet 'waar iets te vinden is'. Het is overigens de enige muur die in de drie campagnes wordt aangetroffen, en dus wordt het gestelde doel, de (fundamenten van de) ommuring van de Romeinse versterking te vinden, niet bereikt. Dat is op zich geen wonder, er bestaat in deze tijd hier te lande geen opgraaftraditie, of het moet zijn van het kaliber 'graven tot je een muur (fundering) vindt, en die dan volgen, tot je het hele gebouw vrijgelegd hebt'. Het herkennen van grondsporen, verkleuringen en uitgebroken muren doet eerst later zijn intrede in de Nederlandse archeologie.

Op de eerste dag komt Pleyte op bezoek. Hij meldt zijn komst aan zijn vriend Muller, die zegt hem te zullen afhalen, en vraagt: 'De opzichter is mogelijk niet van het slag om mee te gaan koffiedrinken?'[53]. In juni ziet deze opzichter het niet meer zo zitten, lijkt het, want hij schrijft, dat Muller maar eens langs zou moeten komen. Aan Pleyte schrijft hij, dat hij een fragment verglaasde bruine kruik met golfvoet gevonden heeft, die er niet erg Romeins uitziet. 'Het is toch hetzelfde land waar beweerd werd dat daar ook Romeinsche nederzetting zou zijn?'[54].

In 1893 gaat men verder waar vorig jaar opgehouden was. De campagne loopt van 10 april tot 15 augustus. Pleyte vraagt ditmaal R. Jesse om bij de opgravingen het toezicht uit te oefenen. Eerst worden de secundaire arbeidsvoorwaarden verbeterd: een houten keet wordt gebouwd, die de rieten hut van vorig jaar vervangt, die geen genoegzame beschutting tegen wind en regen bood. De in het vorig jaar gevonden

[52] Dr. G.A. Hulsebos, conservator van het Museum van Oudheden van het PUG.
[53] Schrijven van Muller aan Pleyte 29.4.1892; archief PUG.
[54] Koene 15 resp. 18 juni 1892 aan Muller resp. Pleyte; archief PUG.

Tekening van een schip op een scherf uit Vechten. Uit: S. Muller Fzn. Verslag (zie noot 57).

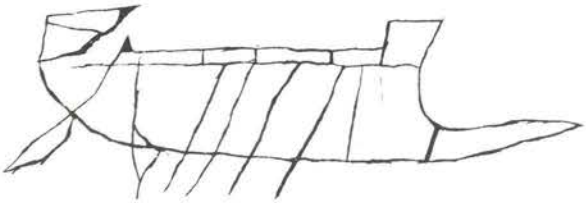

cylinder/boomstam blijkt een schuit. Deze zal nauwkeuriger onderzocht worden. Tegenslagen bleven echter niet uit: een verstopt rakende pomp, hoogwater dus, een instortende putwand, en dan, als van het binnengedeelte van de schuit een tekening gemaakt kan worden, kan de tekenaar niet op die dag komen, en bovendien komt de "photograaph" de volgende dag pas 's middags. Dan gaat de stoommachine van de pomp stuk, de tussendam breekt, evenals de schuit, die 'in een desperaten toestand' geraakt. Jesse tracht na de catastrophe de schuit weer zo goed mogelijk in de vorm te zetten. Geheel vrij komt het schip niet: de fotograaf wil gedurende de tijd dat hij zijn voorbereidingen treft voor de opname de arbeiders er niet bij hebben. Het minst beschadigde deel van de schuit komt op de foto niet uit, het staat onder water. Het lijkt Jesse niet mogelijk het oude vaartuig in zijn geheel boven de grond te halen, de schuit is slechts over 10 m ontgraven, de voorsteven zat juist onder de stoommachine en de achtersteven zat te dicht bij de balken waarop de pomp stond. Het had wel met geweld gekund, 'doch wat heeft men aan een hoop spaanders waaruit men zich immers toch geen vorm van een vaartuig voor oogen kan stellen, evenmin als men bij het aanschouwen van een hoop stenen zich een voorstelling kan maken van de uitwendige gedaante van een huis'. De losse planken gaan alleen mee, de rest wordt op zijn plaats gelaten. Voor een tekening van de schuit wordt Koene opgetrommeld. Pleyte geeft nog opdracht naar de achtersteven te zoeken, maar gaandeweg wordt het te gevaarlijk: als de put 6 m diep is, gaan de arbeiders eruit, en een half uur later stort de zaak in[55].

Maar ook het kleine wordt met zorgen omringd, zoals de vondst van een mooi schoentje illustreert. Nadat het schoentje ter restauratie naar Leiden is gebracht, schrijft Jesse in juni aan Pleyte: 'Mag Koene komen, en het schoentje mee terugbrengen?' Na een week schrijft hij nogmaals aan zijn Directeur: 'Koene is hedenmorgen hier gearriveerd, maar heeft tot mijn spijt de schoen niet meegebracht. Ik zit nu in duizend angsten, daar Maandag a.s. de sectievergadering moet plaats hebben. Mr. Muller heeft mij nadrukkelijk opgedragen te zorgen dat de schoen op die vergadering te bezichtigen zij. Zend mij dus svp uitterlijk Zaterdagmiddag ons dierbaar kleinood terug'[56].

In 1894 heeft J.Z. Cannegieter, candidaat in de rechten en de letteren, het toezicht. Er wordt gegraven van 16 april tot 23 augustus. Men begint waar Jesse het vorig jaar opgehouden is, en graaft in de richting van het laagste punt van de Burg, in de hoop sporen van fortificatiën te vinden. Na 90 m is nog niets gevonden, maar er is een lichtpuntje: het werk vordert snel, want de grond begint sterk te hellen, zodat men eerder op het zand stuit. Op 150 m vanaf de in het eerste jaar gevonden vloer wordt de sleuf beëindigd. Dan wordt nog gegraven in het verlengde 'der eerste

[55] R. Jesse, van 1894 - 1907 conservator RMO. Over de schuit recentelijk uitgebreid M.D. de Weerd, *Schepen voor Zwammerdam* (z.pl., 1988) 184-194.

[56] Jesse aan Pleyte 20.6.1893; archief PUG.

rechte coupure', maar iets meer naar links, om de weg te vinden, maar die blijkt waarschijnlijk een voetpad te zijn: men vindt een dun laagje grint. Dan wordt, nu iets westelijker dan vorig jaar, in de richting van de sloot gegraven. Cannegieter meldt dat hij dat op eigen verantwoording doet. Er wordt veel verkoolde tarwe en iets als een schoeiing gevonden. Hier komt ook het scherfje met de erin gekraste tekening van een schip tevoorschijn.
Wat valt er aan resultaten te melden nadat er in een periode van drie jaar zo'n 11 maanden is gegraven, waarbij een kruis van sleuven van ongeveer 450 m is getrokken, en dan nog eens 250 m in hieraan parallelle sleuven. Over de opgravingen en de resultaten daarvan zijn wij uitvoerig ingelicht, niet in de laatste plaats door het in 1895 van de hand van Muller verschenen verslag, met verschillende bijlagen, waaronder een plattegrond[57]. Daarnaast bezitten wij voor elk van de drie jaren, waarin gegraven werd, een uitvoerig verslag, geschreven door degene, die in het veld de leiding had, Koene, Jesse respectievelijk Cannegieter[58]. Onder de immobilia trekken de palenrijen, verklaard als schoeiing aan de waterkant, de Rijnoever, de aandacht. Onder de mobilia vallen de vele schoenen, sandalen en leerresten op. Van de wel vermelde, maar niet begrepen verschijnselen moeten een laag verbrande tarwe genoemd worden: heeft men hier de plaats van een verbrand horreum [graanschuur] gevonden, niet ver van een eventuele noordpoort van het eerst later door Holwerda en Remouchamps ontdekte stenen castellum? Zeker eenmaal is bovendien een niet herkend muurfundament gevonden, namelijk wanneer een laag stenen in een kleilaag vermeld wordt. Het meest heeft altijd de belangstelling getrokken het vinden van een schuit, zoals het schip toen genoemd werd. Maar het resultaat is over het geheel genomen teleurstellend. Op advies van Pleyte wordt door de Directie van het PUG besloten de opgravingen wegens de grote moeilijkheden tot nader order te staken. In november 1894 bericht Muller dat dit ook daadwerkelijk gebeurt: de resultaten zijn gering, er zijn veel voorwerpen gevonden, maar geen funderingen, het hoofddoel is dus niet bereikt. De kosten bedragen totaal f 4001.22[59].

Holwerda-Remouchamps

In navolging van Reuvens wendt ook J.H. Holwerda zich, na zijn opgravingen op Arentsburg, tot Vechten[60]. In 1909 bezoekt hij 'met den pachter van het land (den Burg) de plaats, waar op een verhoogd terrein ten Westen van het fort zeker nog

[57] S. Muller F.zn, 'Verslag over de opgravingen van Romeinsche Oudheden te Vechten, gedaan op kosten van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in de Jaren 1892-1894', in: *Verslag van het verhandelde in de Algemeene Vergadering van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen gehouden den 25 Juni 1895*, 122-142. Muller doet 25.4.1895 een beroep op Pleyte hem litteratuur over Vechten te zenden voor het samenstellen van zijn verslag.

[58] De verslagen bevinden zich in het archief van het RMO en in het archief van het PUG. Opvallend is soms het verschil in uitgebreidheid van de verslagen: Cannegieters PUG-verslag vermeldt meer zaken dan de waarschijnlijk daarvan afgeschreven copie voor het RMO. R. Hoogenboom heeft in zijn doctoraalscriptie *De opgravingen te Vechten in de jaren 1892, 1893 en 1894. Terra sigillata: gewoon aardewerk* (RU Utrecht, 1987) over de vondsten van de opgravingen 1892-1894 de opgravingsverslagen uitputtend behandeld; daaraan is hier een en ander ontleend.

[59] Directievergadering PUG 19.11.1894.

[60] Jan Hendrik Holwerda (1873-1951), zoon van A.E.J. Holwerda, die van 1905-1918 directeur van het Rijks Museum van Oudheden was, werd in 1904 conservator, in 1910 onderdirecteur en was van 1919 tot 1939 directeur van het RMO. Tussen 1908 en 1915 deed hij uitgebreide opgravingen op Arentsburg bij Voorburg.

J. H. Holwerda, 1873-1951. Tekening van N. Jentink. Foto RMO Leiden.

A. E. Remouchamps, 1892-1927. Foto RMO Leiden.

heel wat in den bodem verborgen liggen moet. [- - -] Ik houdt het voor zeer waarschijnlijk, dat hier nog belangrijke opgravingen te doen zijn; het fort heeft natuurlijk veel vernield, de latere 'opgravingen' lijken mij vrij onschuldig geweest. Waarschijnlijk zou men door een beschouwing der profielen in de recht afgegraven kanten van het hooge land reeds aanwijzing vinden voor een te volgen methode'[61]. In hetzelfde jaar publiceert hij een overzichtsartikel, waarin hij op het belang van Vechten wijst[62]. Holwerda krijgt van Duitse kant aansporingen hier onderzoek te doen, zou het ook zonder deze aansporingen wel willen, maar het duurt tot 1914 voor hij kan beginnen[63].

Met de komst van Holwerda in de Nederlandse archeologie doen verbeterde opgraaftechnieken hun intrede. Holwerda had, als zovelen, een goede leerschool doorlopen bij de opgravingen in de augusteïsche forten bij Haltern (Westfalen). Daar had hij geleerd op grondsporen te letten, een kunst, die met het overlijden van Reuvens weer uit de Nederlandse archeologie was verdwenen[64].

Op het belang van Vechten als militair punt was reeds meermalen in het buitenland de aandacht gevestigd, met name door Ritterling: Vechten zou een belangrij-

[61] Interne notitie J.H. Holwerda 1909; archief RMO.

[62] J.H. Holwerda, 'Die Römer in Holland', *4. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*, 1908, 81.

[63] De belangstelling van Duitse particuliere zijde ging zelfs zo ver, dat een niet onaanzienlijk bedrag (f 2400.= en uitzicht op meer), ter beschikking gesteld werd aan een op te richten "opgravingsfonds", te beheren door een commissie van drie uit de Nederlandsche Anthropologische Vereeniging, met als doel onderzoekingen van vroeghistorische nederzettingen aan den Beneden-Rijn. De NAV aanvaardt dit fonds, nadat zeker gesteld is dat alle te verwerven voorwerpen in Nederland zullen blijven, en wijst voor de commissie aan: Prof. dr. A.W. Nieuwenhuis, dr. J.H. Holwerda, beiden Leiden, en dr. W. Goossens, Rolduc. J.H. Holwerda, 'Vroeghistorische nederrijnsche nederzettingen. Opgraving te Vechten', *Bijblad der Nederlandsche Antropologische Vereeniging*, 1914, 7-8.

[64] J.D. van der Waals, 'In opdracht van Hare Majesteit', in: *Archeologie en Historie*, feestbundel H. Brunsting, 509-520.

ke rol gespeeld hebben in vlootexpedities naar het noorden ten tijde van keizer Augustus, het is zeer waarschijnlijk de uitvalbasis geweest voor de expedities van Germanicus in het jaar 16 nC vanaf de insula Batavorum naar de Eems[65]. Ook later zou Vechten nog een belangrijke rol als noordelijke uitvoerhaven van het Romeinse Rijk spelen[66].

De opgravingscommissie van de Nederlandsche Anthropologische Vereeniging, die veel van Holwerda's opgravingen in belangrijke mate meefinancierde, wil eerst graag weten of hier niet alles door de fortbouw van 1867 en volgende jaren verwoest is. In juli 1914 vindt een proefgraving plaats, een 1,5 m brede sleuf, zo gesitueerd omdat Holwerda meent dat de assen van het castellum ongeveer liggen zoals de sleuven van 1892-1894 aangelegd zijn. De eigenaar van het land, jhr. H.P.C. Bosch van Drakestein van Nieuw Amelisweerd, geeft vergunning, niet alleen voor dit proefonderzoek, maar, indien de resultaten veelbelovend zijn, ook om hier de komende vijf jaar te graven[67]. Aan het eind van het verslag voor de Nederlandsche Anthropologische Vereeniging wordt overigens zijn overlijden gemeld; de vereniging zal 'dezen sympathieken man, die op zoo vriendelijke en royale wijze hare plannen begunstigde zeer noode missen'. Holwerda constateert bouwsporen in hout-leembouw, en, wat essentieel is voor een militaire aanleg, een spitsvormige gracht. Er worden er zelfs twee gevonden, een over 150 meter lengte, een andere op 100 m daaraan evenwijdig. Meer dan één periode in de vestingbouw is mogelijk. De vereniging, tevreden, zal samenwerking zoeken met het PUG. Het feit dat Directeuren van dit genootschap, enige zelfs door persoonlijk bezoek aan de opgravingen deze zomer, hun grote belangstelling in deze zaak hebben getoond, geeft hoop dat de gewenste samenwerking zal worden verkregen[68].

Gewapend met de veelbelovende resultaten uit het proefonderzoek wendt Holwerda zich tot het PUG met het verzoek zijn onderzoek in Vechten in de komende jaren te willen steunen. In zijn subsidieaanvraag wijst hij op het belang van Vechten. Hij wijst verder op het bij de fortaanlag gevonden grafveld, en op de door stempels op dakpannen bekend geworden namen van hier gelegerde legeronderdelen. Wel zal de oorlogstoestand voorlopig een verdere uitvoering van de

[65] E. Ritterling, 'Zur Geschichte des römischen Heeres in Gallien unter Augustus', *Bonner Jahrbücher*, 114/115 (1906) 159-188.

[66] H. Willers, *Neue Untersuchungen über die römische Bronze-Industrie von Capua und von Niedergermanien* (Hannover-Leipzig, 1907).

[67] In het begin speelt met name S. Muller Fzn. een belangrijke rol: via hem wil Holwerda pogen een entrée te krijgen bij Bosch van Drakestein, hij verzoekt om een aanbeveling, en vraagt Muller hem zelf te schrijven. Holwerda zendt aan Bosch van Drakestein een kaartje, dat hij gekregen heeft van de groepscommandant Lunetten met daarop wat de militairen daar hebben gegraven. De schade valt gelukkig erg mee. Muller zal een subsidieaanvraag bij het PUG steunen, wel heeft hij enige scepsis ten aanzien van de zeer nauwkeurige dateringen, waar Holwerda mee komt. Holwerda verwijst naar Loeschcke en Ritterling, maar Muller behoudt zijn twijfels. Bovendien vindt hij dat Holwerda in zijn subsidieaanvraag te weinig nadruk legt op nieuwe archeologische technieken. De opgravingen 1892-1894 zijn een echec geworden, maar toen is ook niet naar houten walconstructies gezocht. Holwerda vindt dat er wel genoeg nadruk op de techniek is gelegd, misschien moet Muller ter vergadering de zaak nog eens benadrukken. Hij krijgt een kaart van de opgravingen van 1914 en een foto van het Bio-altaartje. Holwerda wil zelf de zaak ook wel toelichten. Muller adviseert dan ter vergadering een snelle publicatie toe te zeggen, want Arentsburg laat lang op zich wachten! Holwerda houdt dan voor het Genootschap een verhandeling over het hoe en waarom van de opgravingen Vechten. Hij noemt de bereidheid van de fondscommissie van de NAV hier een grote opgraving te houden. Nu liggen er overal loopgraven, maar die hebben niets beschadigd, ze hebben zelfs geleid tot de ontdekking van nog een Romeins terrein aan de andere zijde van het moderne fort. Daar hoeft dus geen omvangrijke proefgraving plaats te vinden. En dan ook nog het altaartje van Bio (CIL XIII, 12086a).

[68] J.H. Holwerda, 'Vroeghistorische nederrijnsche nederzettingen. Opgraving te Vechten', *Bijblad der Nederlandsche Antropologische Vereeniging*, 1914, 12-18.

plannen in de weg staan (1914). Een opgraving van enige omvang staat voor na het einde van de 'grosse Krieg' op het programma. Intussen doen militairen bij het aanleggen van loopgraven een niet onbelangrijke vondst: een altaartje van de trierarchus [scheepskapitein] Bio, een mooie steun voor de theorie van de militaire haven. Holwerda staat het altaartje af aan de verzamelingen van het PUG[69].

In 1915 wordt er nog melding gemaakt van 'een poging om het door ons aangevangen onderzoek ons afhandig te maken'; dit mislukt 'door het correcte optreden van de militaire autoriteiten'.

De Directieleden van het PUG krijgen op hun verzoek een brochure over Vechten toegezonden, daarna adviseert de letterkundige sectie in haar praeadvies gunstig, en in de Directievergadering van 21 december wordt melding gemaakt van een dankbetuiging van Holwerda.

In de Algemene Vergadering van het Genootschap van 1 juni 1915 wordt de Directie gemachtigd om gedurende vijf jaren achtereen telkens f 700,- per jaar ter beschikking te stellen voor de opgravingen in Vechten. Hieruit vloeit een overeenkomst voort tussen het PUG en de Nederlandsche Anthropologische Vereeniging, inhoudende

a. zo spoedig als bezwaren voortgesproten uit den oorlogstoestand zullen zijn opgeheven, zal de Opgravingscommissie van de Nederlandsche Anthropologische Vereeniging de opgravingen in Vechten voortzetten;

b. die Commissie zal jaarlijks tenminste f 1500,- uitgeven aan schadevergoeding en arbeidsloon;

c. het Genootschap zal gedurende vijf jaren f 700,- betalen;

d. de leider van het werk zal het Genootschap ieder jaar een verslag ter beschikking stellen; na afloop zal de wetenschappelijke bewerking van de resultaten tot een publicatie leiden;

e. na gereedkomen van de wetenschappelijke bewerking zal de Commissie alle voorwerpen etc. in eigendom overdragen aan het Genootschap, uitgezonderd een kleine typencollectie, en die voorwerpen waarop door het Genootschap geen prijs zal worden gesteld;

f. eventueel gevonden geraamtes gaan naar het Anatomisch Museum te Utrecht;

g. namens het PUG wordt een geoloog aan de onderneming toegevoegd[70].

[69] J.H. Holwerda, 'Vechten. Frührömisches Kastell und Flottenstation', *Römisch-Germanisches Korrespondenzblatt*, VIII (1915) 57-60.

[70] Dr.J. Lorié (1852-1924), privaat-docent aan de Utrechtse Universiteit. Is deze participatie een gevolg van de kritiek door A.E. van Giffen op de door Holwerda gegeven interpretatie aan boorprofielen uit zijn opgravingen Arentsburg? Vgl. H.T. Waterbolk, 'Albert Egges van Giffen', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 1975-1976, 123-153. In 1916 komt deze kwestie aan de orde in een lezing door J.F. Niermeijer, hoogleraar te Utrecht, getiteld 'Het belang van de kennis der bodemgesteldheid voor de historische geografie van Nederland', gehouden op het achtste *Nederlandsche Philologencongres* te Utrecht. Merkwaardig is dat Niermeijer spreekt van de afhankelijke positie die de geoloog tijdens het onderzoek te Arentsburg had ingenomen, terwijl het juist de boorgegevens, verzameld door Holwerda's toenmalige assistent A.E. van Giffen zijn, althans de interpretatie die Holwerda eraan gaf, die bekritiseerd worden. Holwerda reageert er later nogal verontwaardigd op. Vgl. J.H. Holwerda, *Nederland's vroegste geschiedenis* (Amsterdam, 1918) 232, noot 95. De correspondentie betreffende de tegenwerking van Niermeijer: schrijven van J.H. Holwerda aan S. Muller Fzn van 3 maart 1919 en schrijven van S. Muller Fzn aan J.H. Holwerda van 13 maart 1919; archief RMO. Aan het eind van de hele PUG- affaire maakt Holwerda er nog eens melding van, het is telkens 'de stille kracht' die tegenwerkt, maar Fijn van Draat, dan secretaris van het PUG weet van niets, heeft ook bij navraag in de Directievergadering hierop geen reactie gekregen. Het optreden van de geoloog Lorié schijnt overigens beperkt te blijven tot enkele bezoeken aan de opgraving, en enige correspondentie in 1923 over de hoogte van paal 023: 4.05+NAP, de Romeinse hoogte daar is ca 3.90+NAP. 023 is een van de 25 hardstenen grenspalen van een el lengte

In februari 1918 krijgt het PUG een nieuw lid, G. van Hoorn, leraar aan het gymnasium te Delft, die benoemd is tot lector in de archeologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Op voorstel van Muller wordt hij benoemd tot conservator van de verzameling op een jaarsalaris van f 100,-[71].
In maart 1919 meldt Holwerda aan Muller, dat prof. Niermeier getracht heeft de zaak te torpederen: 'Heb ik U wel eens van mijn eerste bezoek aan den heer Bosch v. Drakesteyn verteld? Toen ik voor het eerst bij hem kwam om permissie voor Vechten te vragen en dus nog bijna niemand van mijn plannen betreffende Vechten wist, toonde hij mij een brief van Prof. Niermeier in Utrecht, waarin deze er op aandrong dat hij mij toch vooral de gevraagde permissie niet geven zou'. Muller antwoordt: 'De bemoeiingen van prof. N. waren mij geheel onbekend en lijken mij betreurenswaardig; de man doet allerlei buiten zijne bevoegdheid'.
In augustus 1920 is het dan zover: men gaat beginnen op het terrein van jhr. Van Nispen tot Sevenaer, dat tevoren behoord had aan jhr. Bosch van Drakestein. Onmiddellijk meldt een ongeruste pachter aan Van Nispen dat Holwerda in loopgraven op zijn terrein graaft. Het werk wordt stilgelegd, maar klaarblijkelijk na korte tijd weer hervat. Van het incident horen we verder niets meer. Het plan is enkele sleuven tegelijk open te leggen, en daarna alles achter elkaar dicht te gooien. Dat dit zo uitdrukkelijk vermeld wordt, geeft wellicht aan dat dat niet een tot nu toe gebruikelijke gang van zaken is. Holwerda wordt geassisteerd door A.E. Remouchamps[72]. Verder zijn er nog een amanuensis en een museumbediende in het veld. De kosten bedragen f 1506,- Vooraf zendt Holwerda bericht aan het PUG en aan de toegevoegd geoloog, J. Lorié, die een bezoek brengt om de door hem gewenste waarnemingen te doen. De gevonden beenderen worden prof. A.J.P. van den Broek toegezonden. Tijdens de opgravingscampagne maakt Holwerda gebruik van de kennelijk nog in het terrein openliggende loopgraven. Hij diept ze uit, steekt de kanten af, en brengt zo gemakkelijk een doorsnede door het terrein tot stand. De communicatie verloopt blijkbaar niet naar behoren: in oktober komen er bij het PUG vragen hoe het staat met de opgravingen te Vechten; Muller antwoordt dat hij bij Van Hoorn daarover inlichtingen zal inwinnen. Een maand later bericht Muller dat Holwerda beloofd heeft spoedig met een verslag te zullen komen. Op 20 december is het verslag van Holwerda binnen.

van het 19de-eeuwse fort, waaraan vrijwel alle oudheidkundig bodemonderzoek te Vechten is opgehangen, zij het dat de paal niet op alle gepubliceerde tekeningen is aangegeven. Bij de grondverbeteringswerkzaamheden die aanleiding waren tot het oudheidkundig bodemonderzoek van Van Giffen in 1946 en 1947 is de paal van zijn plaats geweest, en op een lager niveau teruggeplaatst, zodat hij sindsdien veel van zijn waarde als vast punt heeft verloren. Wanneer Remouchamps in 1926 zekerheid wil hebben over de loop van de Rijn in Romeinse tijd, en haar breedte, roept hij de hulp in van de directeur Rijks Geologische Dienst, dr. P. Tesch, die boringen (laat) verricht(en).

[71] G. van Hoorn (1881-1969), van 1918-1957 conservator van de archeologische verzameling van het PUG. In oktober 1921 komt de penningmeester van het PUG met het idee, de verzameling over te doen aan de stad Utrecht: het bespaart tenslotte een conservator. Het idee vindt steun bij G.W. Kernkamp. N.J. Singels zegt echter dat in 1857 overwogen is de verzameling aan Leiden af te staan: toen was de directie tegen mede omdat men meende het recht te missen de geschonken voorwerpen over te dragen. Begin 1923 verzoekt Van Hoorn om een nieuwe bijgewerkte overzichtskaart van Vechten voor zijn gids van het museum; Holwerda zegt dat er een gemaakt wordt voor de nieuwe opstelling van het RMO, en dat hij die kan krijgen. M.J. Vermaseren, 'In memoriam G. van Hoorn', *Jaarboek RUU* 1968-1969, 11-12.

[72] A.E. Remouchamps, 1892 - 1927, sinds 1919 verbonden aan het RMO - als Van Giffen's opvolger - had sinds 1921 onder Holwerda aan de opgravingen te Vechten deelgenomen. Ook de bewerking van de vondsten was hem overgedragen. J.H. Holwerda, 'Dr. A.E. Remouchamps', *Leidsch Jaarboekje* 1928, 97-99.

G. van Hoorn, 1881-1969. Schilderij van Andrée de Sabocka. Foto GAU, Icon. Atlas. Van Hoorn G. (1).

De opgravingen van 1921 vinden, gedurende vijf weken, plaats op het terrein van de pachter Oostveen onder leiding van Remouchamps, terwijl de laatste twee weken Holwerda zelf ook aanwezig is. Kosten f 2075,-. Lorié komt een paar maal op bezoek.

In het voorjaar van 1921 wil Holwerda in het Utrechtse museum zaken uit Vechten gaan bekijken, en vraagt hij of er niet een excursie van de Nederlandsche Anthropologische Vereeniging naar het museum plaats kan vinden? Muller zegt dat dat niet gaat, het museum is wegens de nieuwbouw nog niet geopend. In juli kondigt Holwerda dan een excursie van de vereniging naar Vechten aan en informeert, of dat ook iets voor het PUG is? De secretaris van het PUG zal onmiddellijk alle 800 leden aanschrijven, maar dat is volgens Holwerda toch iets teveel voor een opgraving.

De correspondentie tussen Holwerda en het Genootschap in deze jaren beperkt zich voornamelijk tot het mededelen van begin- en einddatum van de opgravingen en andere, kleinere details.

Op 1 november 1922 meldt de Directie dat de financiële situatie van het PUG, dat in 1923 zijn 150-jarig bestaan hoopt te vieren, geen subsidie voor de volgende jaren toelaat en vraagt of er getemporiseerd kan worden. De vondsten mogen ter bestudering best langer in Leiden blijven. Ook de pachter Oostveen gaat accoord. Op 22.11.22 komt men hierover tot overeenstemming: subsidie komt er pas weer in 1925 en 1926. Ook de voorwerpen kunnen langer behouden worden.

In het najaar van 1926 vindt er een belangrijke correspondentie tussen het PUG en Holwerda plaats. Op 20 oktober en 17 november vraagt de Directie de dit jaar gevonden gouden munt in de PUG-collectie te deponeren, op 18 november wordt de munt verstuurd, de daarop volgende dag wordt de ontvangst bevestigd en Holwerda bedankt. Nauwelijks een maand later toont de Directie zich zo tevreden dat ze vraagt alle andere gevonden munten ook te sturen. Dat gaat niet, vindt Holwerda, ze moeten eerst gedetermineerd worden, om de lagen waaruit ze komen, te dateren. Verzending zal wèl begin 1927 mogelijk zijn. Ook zal het Leidse Museum enkele munten willen behouden.

Begin 1927 biedt Holwerda het Genootschap een grote kaart met een verslag door Remouchamps aan. Hij wil wel graag langer subsidie krijgen. Hij denkt op zijn minst nog drie jaar te moeten graven. Utrecht kan ook de tekeningen en vondsten van de opgravingen te Wijk bij Duurstede krijgen.

In april meldt het Genootschap dit jaar geen geld te hebben en suggereert het verzoek volgend jaar te herhalen. Gegraven wordt er van 8 augustus tot 3 september; PUG-leden zijn ook zonder dat de opgravingen gesubsidieerd worden welkom.
Tijdens deze campagne wordt Remouchamps ziek. De ziekte duurt langer dan verwacht. Medio augustus licht mevrouw Remouchamps Holwerda in over de stand van zaken, wat er is blijven liggen in Vechten en wat er persé gedaan zou moeten worden. Het Genootschap wenst Remouchamps beterschap, vraagt naar de drukproeven van het verslag, en deelt mee dat Van Hoorn eventueel wel wil corrigeren. Holwerda antwoordt enige dagen later Remouchamps niet te storen en zegt dat het verslag maar moet wachten tot 1928. Eventueel wil Holwerda de drukproeven ook wel zelf corrigeren. Wil dit ook aan Van Hoorn mededelen.
Het Genootschap legt zich met enige spijt neer bij dit uitstel. Op 29 november schrijft het Genootschap dan over de vondsten die ze nog niet gekregen heeft. Van Hoorn is daarvoor al tweemaal in Leiden geweest, maar heeft niets meegekregen. Bovendien is er deze zomer niet gegraven, dus moet dus moet de laatste subsidie nog verwerkt worden.
De volgende dag antwoordt Holwerda: Remouchamps is ernstig ziek, daarom is er vertraging ontstaan. Er blijven wel belangrijker zaken liggen. Er is dit jaar overigens wel gegraven, zij het zonder PUG-subsidie, er valt dus geen subsidie te verwerken. Op 22 december antwoordt het PUG, dat alle directieleden weten dat Remouchamps ziek is, maar dat dit geen reden is om het Genootschap niet in het bezit te stellen van de vondsten, waarop het recht heeft. De Directie wil nu de vondsten 'zonder verwijl' hebben.
Op 24 december schrijft Holwerda dan aan het PUG dat Remouchamps op sterven ligt. Holwerda wil alle relaties opheffen 'met een Genootschap waarvan de Directie zoodanig van wantrouwen vervuld is, dat het daarbij de eerste gevoelens van menschelijke kiesheid ten achter stelt'. De vondsten uit 1920, 1921, 1922, 1925 en 1926 (de door het PUG gesubsidieerde jaren) gaan ongefrankeerd, per schipper, naar Utrecht. De emballage en een ontvangstbevestiging moeten terug. Op dezelfde dag verzoekt Holwerda eveneens hem te schrappen als lid van het PUG. De dag daarop overlijdt Remouchamps.
Twee dagen na diens overlijden schrijft het PUG: 'de ziekte is geen excuus, we hebben nog maar één munt gehad. Het PUG is geen bende genadelooze, meedogenlooze menschen. [- - -] Wij wenschen geen 30 kisten, maar 30 artikelen. [- - -] Verklaar Uw brief voor ongeschreven'.
Op 9 januari 1928 komt Holwerda op de zaak terug: het PUG is de dupe van raadslieden die haar wantrouwen wekken. Telkens ondervindt Holwerda tegenwerking, die van Utrecht uitgaat. In 1914 had de eigenaar van het op te graven land al een brief ontvangen van een Utrechts hoogleraar die hem aanraadde geen toestemming om op te graven te geven. Nu is weer dezelfde stille kracht aan het werk. Holwerda had nog wel het Bio-altaartje aan het PUG afgestaan. Vondsten doen hem niets, als ze maar goed bewaard worden. De conservator wil [- - -] onder de handen van een dodelijk zieke weghalen wat hij nodig had voor wetenschappelijke bewerking. Het beste is maar dat alles naar Utrecht gaat. 'We moeten volledig met elkaar afrekenen tot ons beider tevredenheid'.
Op 12 januari meldt het PUG dat ze geen slechte raadslieden heeft, en dat het destijds niet bekend was dat Remouchamps zó ziek was.
De volgende dag verwijst Holwerda naar de brief van het PUG van 22 december

'waarin ge schrijft: Inderdaad weet elk der Directieleden dat Rem. ernstig ongesteld is. [- - -] 3 dagen vóór den dood van Remouchamps! Hoe kunt U dan nu schrijven: Dat Dr. Rem. zóó ziek was wisten wij niet'. De zaak van de vondsten moet wel geregeld worden. 'Ge zult mij echter zeker wel begrijpen als ik U zeg dat ik Dr. van Hoorn liever niet meer over deze zaak spreek'.
Op 15 januari blijkt de ziekte van Remouchamps inderdaad wel bekend, en op 17 januari schrijft de Directie van het PUG dat de zij de volledige correspondentie besproken heeft - kennelijk voor het eerst - dat de misverstanden onderkend zijn, en dat secretaris Fijn van Draat gemachtigd is de zaak af te handelen. De Directie is van oordeel dat misverstanden en onjuiste reacties de zaak vertroebeld hebben. Verder weet men niet welke hoogleraar Holwerda toch bedoelt, de zaak is binnen de Directie niet bekend. Tenslotte vraagt de Directie Holwerda zijn opzegging te heroverwegen. Op 29 januari meldt Holwerda dat 87 laden met vondsten klaar staan ter verzending, en dat de laden erbij geleverd kunnen worden, tegen betaling. Het PUG verzoekt alles te sturen, inclusief de laden.
Als afsluiting verschijnt dan in 1928 in het jaarverslag van het PUG en door de Nederlandsche Anthropologische Vereeniging op grote schaal als overdruk verspreid het posthume verslag van Remouchamps over de opgravingen te Vechten 1922-1926. In een naschrift schrijft de secretaris van het PUG dat het heengaan van Remouchamps door de Directie diep betreurd wordt en dat Holwerda, door wiens zorg en bemoeiingen het verslag is gereedgekomen, grote dank verschuldigd is. In het voorwoord in de overdruk van de Nederlandsche Anthropologische Vereeniging valt te lezen 'zoo gauw de omstandigheden dit toelaten, hoopt de Commissie van het opgravingsfonds [- - -] haar werkzaamheden voort te zetten'[73].
Holwerda's bemoeiingen beperken zich overigens schijnbaar tot het plaatsen van enkele toelichtende voetnoten over zaken die tijdens de ziekte van Remouchamps niet gereed gekomen zijn, en die dus nog op later onderzoek moeten wachten. Hier bedriegt de schijn.
Het bekendste onderdeel van het verslag is wel de grote in kleurendruk uitgegeven kaart waar alle opgravingssleuven op verzameld zijn. NIET opgenomen zijn echter de onderzoekingen die vóór de tijd van Holwerda/Remouchamps uitgevoerd zijn. Van deze kaart bestaat in het archief van het Rijksmuseum van Oudheden een vroegere versie, gedrukt, in zwart/wit, die in belangrijke details afwijkt van de later uitgebrachte kaart. Op deze zwart/wit kaart, waarschijnlijk van Remouchamps, zijn in Holwerda's hand wijzigingen aangebracht, die niet altijd verbeteringen zijn, en deze versie heeft lange tijd ons beeld bepaald van de castella te Vechten[74].

[73] A.E. Remouchamps, *Opgravingen te Vechten* (Utrecht, z.j. [1928]).
[74] Twee zaken springen eruit: in Remouchamps' eerste versie zijn op de plaats van de Noordelijke poort twee sleufjes getekend, die weinig aanwijzingen geven omtrent een daar aan te treffen poortgebouw. Holwerda meldt dan dat Remouchamps ze intekende en vond dat hij nog enige controlemetingen uit moest voeren om hun juiste ligging te bepalen. Een van de in het archief RMO aanwezige kaarten laat ons zien dat het iets anders is toegegaan. De kaart was al gereed en in zwart/wit gedrukt, en is vervolgens door Holwerda gewijzigd. De sleuven op de plaats van de poort zijn eruit gesneden, het gat is gedicht met een stuk wit papier. De tweede wijziging is ook van Holwerda's hand, wat valt af te leiden uit de op de kaart geschreven aanwijzingen in zijn handschrift. Holwerda verwisselt de door Remouchamps correct aangebrachte benamingen porta praetoria en porta decumana en brengt dus fouten op de kaart aan. Of Holwerda dit deed op grond van Remouchamps' tekst, of omdat hij meende dat hij het beter wist - en na de wijzigingen op de kaart de namen ook in de tekst verwisselde - zal wel een onopgeloste vraag blijven, totdat eens het originele manuscript Remouchamps opduikt. De door Holwerda verwijderde opgravingssleufjes van de Noordelijke poort worden, voorzien van een

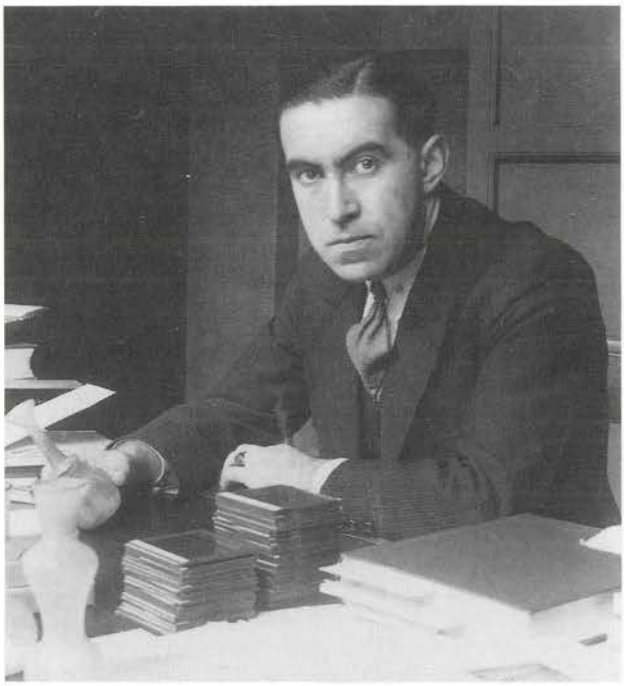

W. C. Braat.
Foto RMO Leiden.

Braat

Na de dood van Remouchamps staat het werk te Vechten een aantal jaren stil totdat er iemand is opgeleid. Dan zal Holwerda graag weer van de toestemming tot graven gebruik maken. Braat wordt de opvolger van Remouchamps aan het Museum, en in 1931 wordt het werk hervat. Er wordt dan weer gegraven in 1931, 1932, 1936, 1937, 1938 en 1939. Van de opgravingen 1931-1932 en 1936-1937 geeft Braat een uitvoerig verslag, over 1938 en 1939 horen we nog slechts iets via de publicatie van een terra-sigillata-kom die in 1938 gevonden is, en via de jaarverslagen van het museum[75]. Het PUG komt in het verhaal niet meer voor, want dat houdt zich bezig met de opgravingen op het Domplein te Utrecht, waar Holwerda in 1929 verklaard had slechts middeleeuwse ophogingslagen met Romeins puin, aangesleept uit Vechten, te zien[76]. Van nu af aan doet het Museum het alleen, in samenwerking met het Opgravingsfonds van de Nederlandsche Anthropologische Vereeniging.
Vooraf maakt Braat een opmerking over de te volgen graafmethode. Remou-

verklarende voetnoot, nu als tekstfiguur geplaatst. Voor beide versies van de kaart geldt overigens dater nogal wat niet verklaarde afwijkingen zijn t.o.v. vroeger gepubliceerde detailkaarten. Met name valt op het zonder verdere toelichting verdwijnen van twee in 1914 nog spitsgracht genoemde sleuf-jes.

[75] W.C. Braat, 'Opgravingen te Vechten 1931-32 en 1936-37', *OM Leiden*, XX (1939) 47-65; Idem, 'Een terra-sigillata-kom uit Vechten, uit het atelier van Bassus en Coelus uit La Graufesenque', *OMRO*, XXI (1940) 98-100. W.C. Braat; 1928 volontair, 1932-1967 conservator Rijksmuseum van Oudheden.

[76] L.R.P. Ozinga, 'Geschiedenis van het historisch en archeologisch onderzoek naar het Romeinse castellum in Utrecht', in: L.R.P. Ozinga, T.J. Hoekstra, M.D. de Weerd en S.L. Wynia, *Het Romeinse castellum te Utrecht* (Utrecht, 1989) 19-24.

champs had al enkele sleuven ter halver breedte tot op diepte gegraven, namelijk tot in de sporen van het oudste castellum, niet minder dan 2.40 m onder het maaiveld. Hij vond daarbij sporen van houten gebouwen. 'Om met zulke verwarde grondsporen tot een begrijpelijk geheel te komen, moet men echter groote vlakken blootleggen. Misschien is dit in de toekomst, vanwege de hoge kosten, in werkverschaffing nog wel eens mogelijk, maar of de pachter zou instemmen met zulke ingrijpende grondbewegingen is de vraag'[77].

Braat begint daar waar Remouchamps in 1927 op had moeten houden, ten oosten van het weggetje naar het fort, waar hij een proefsleuf had gegraven omdat hij daar de burgerlijke nederzetting vermoedde. Dit onderzoek was niet voltooid. Uit de periode voorafgaand aan het onderzoek vinden we nog een correspondentie tussen de eerstaanwezend ingenieur en Holwerda, waarin de eerste schrijft, dat het gerucht gaat dat Holwerda weer gaat graven; indien dat zo is dan moet Holwerda eerst vergunning aanvragen. Holwerda antwoordt dat hij van niets wist. Telegrafisch komt dan het bericht dat de vergunning zal worden verleend, nog voor Holwerda 'met verschuldigde eerbied' verzoekt 'kad. gem. Bunnik, sectie B nr. 494, binnen den grooten verboden kring van het fort', te mogen graven; dat is een dag nadat hij Braat naar Vechten had gebracht, 'waar de brede sleuf reeds een eind gevorderd is, maar nog niet zover, dat er iets voor de dag is gekomen'. Die vergunning is hem tot wederopzeggens toe verleend[78].

Braats sleuven zijn aanmerkelijk langer en op sommige plaatsen breder dan die van zijn voorgangers. In zijn verslag spreekt hij slechts van onderzoek op de lage weide; opmerkelijk is dat hij - om het te leren ? - eerst een sleuf groef over het door Remouchamps al redelijk compleet onderzochte praetorium. In 1938 wordt dan het langverwachte onderzoek in de burgerlijke nederzetting gestart, in het terrein vlak ten oosten van het fort. Scherven uit de tweede helft van de tweede eeuw en de eerste helft van de derde komen voor de dag; het onderzoek is nog niet ver genoeg gevorderd om conclusies te trekken[79]. In 1939 graaft Braat er nog wel, maar bij de mobilisatie trekt hij zich haastig terug uit het militaire terrein. Van de opgraving 1939 zijn begrijpelijkerwijs geen tekeningen aanwezig[80]. Het tracé van de huidige snelweg is een goede kandidaat voor de localisering, zoals uit het volgende citaat moge blijken 'Maandag is Bursch, in gezelschap van Van Hoorn, in Vechten wezen kijken. Het bleek hem aldaar, dat het terrein, waar je de laatste keer gegraven hebt, wordt weggespoten en dat in het tracé van de toekomstige weg woonsporen liggen'. Braat moet er dan gaan kijken van zijn directeur, en contact opnemen met Rijkswaterstaat, want: 'Je moet wel bedenken dat, als de weg er eenmaal ligt, de sporen nooit meer te zien zullen zijn, en dat, nu Van Hoorn er eenmaal geweest is, jij activiteit zult moeten toonen en althans de woonsporen opteekenen'. Nog steeds de angst voor de boeman van het PUG?[81]. Vondsten zijn

[77] Braat, Vechten, 48

[78] Corr. J.H. Holwerda - P.J.Stuitje, EAI Genie Utrecht, tussen 4 juli en 19 november 1930. Archief RMO.

[79] Waarop de conclusie gebaseerd is, dat hier de burgerlijke nederzetting aangetroffen werd, is niet duidelijk. De grondsporen in de gegraven sleuf zijn weinig karakteristiek, het gevonden schervenmateriaal geeft geen uitsluitsel.

[80] De tekening, althans de schets met de plaats van de gegraven sleuf, is zoek in het archief van het RMO, of is nooit gemaakt

[81] Brief van W.D. van Wijngaarden, directeur RMO, aan Braat, 30.4.1941. Archief RMO. Dr. F.C. Bursch, sinds 1932 conservator RMO, tot dolle dinsdag. Braat heeft het latere onderzoekers niet altijd even gemakkelijk gemaakt zijn onderzoekingen te Vechten te volgen. Het heeft ook enige

er bij de wegaanleg in ieder geval gedaan, want in 1941 vermeldt de inventaris van het Rijks Museum van Oudheden: 'Door bemiddeling van Rijkswaterstaat aangekocht gevonden bij Vechten bij den aanleg van de grooten rijksweg bij het fort Vechten, o.a. een deksteen van een altaar, een maalsteen, aardewerk en munten'. Ook is de zorg voor het kleine niet geheel afwezig: oktober 1940 meldt het Handelsblad de vondst van een urn, en de schenking daarvan door de vinder aan het PUG. De directeur van het Leidse museum reageert onmiddelijk: dat gaat zo maar niet! De gemeenteveldwachter, die de pot gevonden had, stelt dan, op aansporen van zijn burgemeester, een procesverbaalachtige verklaring op, waarin hij de vindplaats meedeelt. Hij had de urn aan het Museum in Leiden willen schenken, toen was de heer S.S. Mensonides langs gekomen, die hem wel had willen kopen, maar dan komt de conservator van het PUG, Van Hoorn, en die zei: 'schenk hen toch aan het PUG', en aldus geschiedde![82]

Van Giffen

In 1946 moest in het kader van verbetering van landbouwgronden het bij de fortaanleg in 1867 en volgende jaren te drastisch verlaagde stuk grond ten oosten van het castellum - de lage weide - opgehoogd worden. De dichtstbijgelegen hoogte, waar grond gehaald kon worden voor deze ophoging, was De Burgt. De uitvoering van deze landbouwgrondverbeterende maatregelen lag in handen van de Dienst Landbouwherstel en 'De Grontmij', en deze firma bericht in oktober 1946 aan Braat: 'Ingevolge ons onderhoud van dezen zomer, kom ik U mededelen dat thans een aanvang gemaakt wordt met het egaliseren van de Romeinsche legerplaats nabij fort Vechten'[83]. Zo'n vaart zou het niet lopen, maar een strook grond van ongeveer 30 x 150 m, waar de oostelijke muur en poort van het Vechtense castel-

moeite gekost de in het archief van het RMO aanwezige veldtekeningen van zijn onderzoek geordend te krijgen. De in 1938 gegraven sleuven waren niet dan met veel moeite in het terrein te plaatsen. De in 1931/32 en 1936/37 gegraven sleuven zijn wel alle in detail gepubliceerd, hun plaats in het terrein bleek een nogal zwevende. Het vaste punt in vrijwel elk onderzoek is al sinds 1892 de stenen paal 023 van het fortterrein. Die paal wordt ook in dit onderzoek gebruikt, maar systematisch niet op de gepubliceerde tekeningen vermeld. Ook worden sleufjes, als eenmaal gebleken is, dat ze niet zoveel succes hebben als eerst gemeend werd, weggelaten. Het betreft hier een viertal sleufjes waar Braat eerst een spitsgracht op het spoor was, op een nogal ongewone plaats, ten noorden van het moderne fort. Toen in een vijfde sleufje in 1932 de gracht een recente sloot bleek te zijn, verdwenen de sleufjes weer van de overzichten. Het overzichtstekeningetje dat Braat in zijn artikel geeft, is het kaartje van Muller, waarbij door Braat enkele van zijn eigen sleuven (niet alle) ingetekend zijn, deels in zeer vereenvoudigde vorm, soms ook misleidend in complete vorm. Als voorbeeld: de sleufjes waarin Braat zijn oostelijke begrenzing van het augusteïsche castellum volgde, zijn alle weggelaten, en de gracht zelf loopt op een plaats waar hij niet aangetroffen is, valt althans buiten de put waarin hij aangetroffen is. Dat tekeningetje bij Muller is gebaseerd op de schets, die de kapitein der genie Marcella bij zijn laatste schrijven aan het RMO meezond. Het bevat veel interessante informatie, maar geeft in de bij Muller weergegeven vorm toch ook aanleiding tot misverstanden. Zo is de later telkens weer opduikende rivier, die op het terrein van het huidige fort gevonden is, nogal groot (breed) getekend, terwijl de door Marcella genoemde brug op de nettekening veel meer brug is geworden dan op het oorspronkelijke schetsje. Men ziet als het ware de leuninkjes op Mullers tekening! Braat is op weinig plaatsen zo diep gegaan als dat bij hedendaagse opgravingen gewoon is, maar dat alles heeft soms ook zijn voordelen, zoals elders zal blijken. Een van de redenen die het Braat moeilijk maken behoorlijk diep te gaan, is ongetwijfeld de overvloedige regen: 'Ik plas hier met mijn waterlaarzen door de grep en tracht telkens als het even wil ophouden met regenen de gedeeltelijk onder water staande palen op te tekenen'. Schrijven van Braat aan Holwerda, 17.6.1937; archief RMO.

[82] G. van Hoorn, 'Een vaas met beenderen uit Vechten', *JbOU* 1940, 21-23. De lijkbeenderen bleken bij nader onderzoek afkomstig te zijn van een schaap of geit.

[83] Brief Grontmij Zwolle aan W.C. Braat, 29.10.1946; archief RMO.

A. E. van Giffen, 1884-1973, geeft in 1947 wijdbeens en op de rug gezien uitleg aan de arbeiders op de opgraving te Vechten. Rechts: W. Glasbergen. Foto BAI Groningen.

lum meermalen aangesneden was, zou verdwijnen, dus ingrijpen van archeologische zijde was noodzakelijk.

'In overleg met Dr Braat', zo staat meermalen vermeld, 'werd deze gelegenheid aangegrepen' door A.E. van Giffen, die zijn sporen verdiend had door opgravingen in inheemse en romeinse terpen, de laatste bijvoorbeeld Utrecht Domplein en Valkenburg (ZH). De opgraving wordt dan ter hand genomen door de Vereeniging voor Terpenonderzoek en zal worden uitgevoerd door personeel van het Biologisch Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen, respectievelijk de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek[84].

Van het onderzoek zijn slechts voorlopige verslagen verschenen, vaak als onderdeel van een lezing over een groter onderwerp. De meest uitgebreide samenvatting is die welke gehouden is op de Akademiedagen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, gehouden te Leeuwarden in 1948[85]. De meest saillante punten zijn:

a. Het aanboren van de Romeinse Rijn, 36 meter breed, 11 meter diep, over een lengte van 110 meter. Deze Rijn is ongeveer de helft smaller dan de bij Holwerda-Remouchamps vermelde. Bovendien is er met de reconstructietekening iets aan de hand: op de verschillende schetsjes waarop de Rijn voorkomt, heeft de rivier de neiging steeds duidelijker naar het zuiden af te buigen. In een kranteartikel uit 1947 buigt de Romeinse Rijn ten westen van het Romeinse castellum nog iets naar het noorden af, in de Akademielezing is het gestippelde, naar het noorden stro-

[84] A.E. van Giffen (1884-1973), 1914 assistent RMO, 1917 vertrokken na conflict met J.H. Holwerda, 1920 oprichter, 1928 directeur BAI Groningen, 1947-1950 directeur ROB Amersfoort, hoogleraar Groningen en Amsterdam. Het is in het tijdperk Van Giffen altijd moeilijk te onderscheiden welke instelling onder zijn leiding een opgraving uitvoert; er is in het geval Vechten ook geen poging tot ontrafeling van de bevoegdheden ondernomen. De ROB, de dienst waar na de Tweede Wereldoorlog niet tot ieders genoegen, zeker niet in Leiden, nagenoeg al het opgraafwerk in Nederland geconcentreerd was, beschouwt zelf blijkens een door haar gepubliceerd overzicht de opgraving als uitgevoerd door het BAI, althans niet door de ROB. Vechten ontbreekt dan ook in de opsomming van W.A. van Es, 'Twenty-five Years ROB: Twenty-five Years of Excavations', *Berichten ROB*, XXII (1972) 119-135. Vgl. W.J. van Tent, 'Excavations along the Limes', *Berichten ROB*, XXIII (1973) 123-134, speciaal 128: 'As, moreover, Van Giffen's investigation took place before the birth of the ROB'. Vooral in het begin heeft het er de schijn van dat er door "Groningen" nogal eens neergekeken werd op vroeger onderzoek van "Utrecht", en met name van "Leiden". Groot moet ook de triomf geweest zijn toen onder een niet diep genoeg gegraven Leidse sleuf nog een fundering van een muurtoren en een gedichte gracht aangetroffen werden.

[85] A.E. van Giffen, 'Inheemse en Romeinse Terpen', *Akademiedagen*, II 1948 (1949) 91-115 [= *JvT* 29-32, 1945-1948 (1949) 5-66].

mende gedeelte verdwenen, en in het Terpenverslag is de Romeinse Rijnloop naar het zuidwesten getekend - de tekening vertoont duidelijk een breuk op de plaats waar een nieuwe interpretatie wijzigingen in de tekening noodzakelijk maakte. Op laatstgenoemde schets loopt de Rijn wonderlijk genoeg ook op het hoge gedeelte van het land, wat niet erg waarschijnlijk is[86]. De door Holwerda, Remouchamps en Braat vermelde eenmalige ophoging van ruim twee meter is volgens Van Giffen in werkelijkheid geleidelijk ontstaan, het zijn vijf met evenzovele perioden corresponderende lagen.

c. Van het stenen castellum werd het oostelijke front opgegraven.

d. Een ouder hout-aarde castellum vertoonde zich hieronder.

e. Het zoeken naar de al door Braat geconstateerde wal en gracht van het noordoostelijke front van het augusteïsche castellum heeft enkele werkputten van een in de archeologie van die tijd wat bizarre vorm opgeleverd. Het zoeken bepaalde de vorm van de werkput. In de verslagen klinkt dan enige onzekerheid door, alsof men het niet geloven kan: 'Kennelijk stemmen zij (namelijk wal en gracht) overeen met de reeds door Braat geconstateerde meest Oostelijke begrenzing der zgn. Augusteïsche vesting'[87].

Van Giffens onderzoek vertoont, wanneer men de gepubliceerde plattegrond beziet een tweetal aspecten. Allereerst een zekere grootschaligheid: voor het eerst worden er in Vechten grote vlakken aangelegd, een systeem dat natuurlijk veel meer overzicht biedt dan de wirwar van sleuven. Dat was iets waarvan Holwerda zich overigens wel bewust was: zo heeft hij eenmaal zijn sleuven open laten liggen terwille van het overzicht, en verder had hij reeds te Arentsburg grote vlakken aangelegd. Ook Braat had liever grote vlakken blootgelegd, maar die zag er van af wegens de hoge kosten en de te verwachten bezwaren van de kant van de pachter. Wel moet bedacht worden dat de grote vlakken in Vechten gedicteerd werden door de afgraafactiviteiten van de Grontmij! De rest van de opgraving van Van Giffen bestaat uit een aantal in lengte nauwelijks overtroffen zoeksleuven (c. 150 m), alleen enkele sleuven van Braat zijn nog langer (c. 180 m). De overige putjes vertonen wel heel duidelijk het beeld van gegraven te zijn om eenmaal aangetroffen sporen te vervolgen. Overigens bevat de gepubliceerde overzichtstekening van Van Giffen in goed Vechtense traditie geen enkele aanduiding van enig vroeger uitgevoerd onderzoek[88].

[86] Op afb. 18, en op Pl. 10 (*JvT* 29-32); De vervaardigers van de kaart bij Van Tent, 'Excavations along the Limes', en J.E. Bogaers en C.B. Rüger, eds., *Der Niedergermanische Limes* (Köln, 1974) Bild 17, hebben zich hier wel erg door laten inspireren.

[87] In een eerder verslag heet het: 'de nog ontbrekende derde zijde van het oudste castellum zou bij deze gelegenheid hier inderdaad teruggevonden zijn'. Toch staat op een krabbeltje van Van Giffen aan Braat uit juli 1947 te lezen: 'Ter plaatse waar U dit constateerde bevond zich een wal; wij menen er bovendien een toren te hebben gevonden'; archief RMO. De veldtekeningen van dit onderzoek duiden ouder onderzoek vrijwel systematisch aan met "proefsleuf". Uit sommige tekeningen meen ik te kunnen opmaken dat men aan Groningse zijde een tijd gemeend heeft dat Braats opmetingen niet nauwkeurig waren. Doordat Braat de door hem getekende palen daarna niet verwijderde, was het mogelijk stukken door Van Giffen nogmaals opgegraven terrein feilloos te localiseren, m.a.w. de verbinding van de opgravingsputten van Braat en Van Giffen te leggen. Hetzelfde geldt overigens voor een in 1892 vrijwel in het begin van de campagne gevonden fundering die in 1946 in een opgravingsput van Van Giffen weer tevoorschijn kwam, waarbij opmerkelijk is, dat de tekenaar R. Woudstra op zijn veldtekening de notitie "langs gegraven" maakte, m.a.w. dat de fundering al eerder aangegraven was.

[88] Holwerda's eerste publicatie heeft nog de vermelding dat het onderzoek 1892-1894 'zo goed mogelijk' is ingetekend. In zijn latere publicaties, en ook op de grote overzichtsplattegrond ontbreken ze geheel. Holwerda, 'Vroeghistorische nederrijnsche nederzettingen', 12-18.

W. J. van Tent te Vechten. Naar een dia van S. L. Winia, AIVU Amsterdam.

Van Giffens onderzoek heeft ongetwijfeld het meeste bijgedragen aan onze kennis van de Romeinse versterkingen te Vechten. De zaak is er intussen niet eenvoudiger op geworden. Waren wij gewoon sinds Holwerda met drie elkaar opvolgende castella te rekenen, Van Giffen gaat er van uit, dat hier minstens acht castella gelegen hebben, die overigens op de door hem gepubliceerde overzichtsplattegrond niet allemaal terug te vinden zijn.
Over de aanvangsdatering van Vechten laat Van Giffen zich slechts vaag uit, wanneer hij spreekt van Braat's 'zgn. augusteïsche castellum'.

Heden

De rubriek 'Dommepraat en Stichtelijkheden' van de Nieuwe Rotterdamse Courant van 30 augustus 1965 brengt het voor de archeologie schokkende bericht, dat het Romeinse fort Vechten precies op de plaats ligt, waar een nieuwe rijksweg in noordelijke richting zou moeten komen. 'De Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek, ook niet van gisteren, heeft echter al in 1963 O., K. en W. om een onschendbaarheidsverklaring gevraagd', aldus de krant[89]. Zo is er goede hoop, dat de weg in meer oostelijke richting geprojecteerd zal worden.
De wegaanleg is inderdaad niet over Vechten gegaan, wel is bij verbreding en andere werkzaamheden een en andermaal een klein schilletje van Vechten afgehaald. De grootste operatie vond plaats, toen in 1970, voorafgaande aan het aanleggen van een oprit, de ROB (W.J. van Tent) van juni tot december een strook van 300 meter lengte en 15 meter breedte - met bij de oprit naar het moderne fort een uitbreiding in zuidelijke richting van 25 meter - kon onderzoeken. Aan het eind van het jaar werd het onderzoek wegens het wassende grondwater gestaakt; het is sindsdien niet hervat. In de uitbreiding werd de hier ONO-WZW stromende romeinse Rijn aangesneden, die geheel opgevuld bleek te zijn, deels met alternerende lagen zand en klei, deels met opzettelijk erin gestort nederzettingsafval. Hierin kwamen veel vondsten, met name van organisch materiaal, uit de tweede eeuw voor, afgedekt door een puinlaag met aardewerk uit de eerste helft van de derde eeuw. Verder werd veel staand en liggend paalwerk aangetroffen, loodrecht op en evenwijdig aan de oever. Zij werden door de opgraver geïnterpreteerd als

[89] Het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, waaronder de ROB viel, voor ze naar CRM, later WVC verhuisde.

aangelegd in het kader van landaanwinningswerken eerder dan als kaden of steigers, zoals Braat destijds veronderstelde. De rivier immers was al nauwelijks meer bevaarbaar op het tijdstip dat het paalwerk werd geconstrueerd. Na het midden van de derde eeuw baant zich nogmaals een smalle snelstromende geul een doorgang. Over deze geul tenslotte wordt, vermoedelijk in de achtste eeuw een tufstenen weg aangelegd (dam?), die nodig was toen in deze tijd Vechten als steengroeve voor de Utrechtse kerkenbouw ging functioneren[90].
Verder vindt in 1977 door een niet voorziene manoeuvre van Rijkswaterstaat - wegverbreding - een explosie van vondstenzoekerij plaats. Met name door C.A. Kalee is hier, door het registreren van bij particulieren terechtgekomen archeologica, nog veel gered[91].
Het laatste onderzoek tot dusver had plaats in 1981 en 1982, voorafgaande aan de bouw van een ligstal aan de Marsdijk in 1981 en 1982. Hier werd een terrein van ongeveer 1500 m2 opgegraven, waarin voornamelijk greppels, kuilen en een zestal waterputten voorkwamen, daterend uit de tweede helft van de eerste eeuw tot aan de eerste helft van de derde eeuw. Het opgegraven terrein ligt overigens vlak bij de plaats waar Holwerda in het begin van deze eeuw ook al bewoningssporen had geconstateerd[92].
De geplande aanleg van een verzorgingsplaats in het land ten oosten van het fort zal voorafgegaan worden door archeologisch onderzoek; eind 1989 is hiermee een begin gemaakt[93].

Archeologisch Instituut
van de Vrije Universiteit
Amsterdam

[90] Jaarverslag ROB 1970, 12/13. Van Tent, 'Excavations along the Limes', 128-130.
[91] Jaarverslag ROB 1977, 100; 1978, 114; 1979, 112.
[92] Jaarverslag ROB 1981, 44-45; 1982, 43-44; *Archeologische Kroniek van de provincie Urecht over de jaren 1980-1984*, 33-34.
[93] Al aangekondigd in Jaarverslag ROB 1983, 119; 1984, 130; jaarverslag ROB 1989 (in druk).

Waar stad en platteland elkaar ontmoeten. Tolsteeg, een Utrechts buitengerecht in de vijftiende eeuw*

O. M. D. F. Vervaart

Inleiding

Stad en platteland staan in de Utrechtse geschiedschrijving al weer enige jaren volop in de belangstelling. Zo zette Utrechts gemeentearchivaris J. E. A. L. Struick in 1981 zijn visie uiteen op de verhoudingen tussen Utrecht en het platteland in de middeleeuwen[1], en in 1983 verscheen het magistrale boek van zijn collega van het Rijksarchief C. Dekker over het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen[2]. In dit artikel komt een onderwerp ter sprake dat lang genegeerd is, namelijk de betekenis van de buitengerechten van de stad Utrecht voor de relaties tussen stad en platteland.

De rechtshistoricus P. W. A. Immink schreef als eerste uitgebreid over de buitengerechten[3]. Naast zijn behandeling van de stadsvrijheid en de banmijl viel dit niet erg op. Hij beschreef de buitengerechten slechts schetsmatig en liet een definitie ervan achterwege. Zonder veel redenen ging hij bij zijn interpretatie uit van één enkel buitengerecht, de Bemuurde Weerd[4]. Buitengerechten waren volgens Immink niet meer dan een soort lage rechtbanken.

De namen van de buitengerechten doen echter anders vermoeden. Bemuurde Weerd, Wittevrouwen, Lauwerecht, Abstede en Tolsteeg zijn immers nu nog namen van Utrechtse wijken. Ook in de middeleeuwen woonden daar al mensen. Onderzoek naar hen bleef zeer beperkt, omdat zowel rechtshistorici en mediëvisten als kenners van de agrarische geschiedenis of van stadsgeschiedenis de buitengerechten niet konden plaatsen binnen een duidelijk kader. Toch lijken deze gebieden al op het eerste gezicht een ontmoetingsplaats bij uitstek tussen stad en platteland. Dat spreekt voor zich met hun ligging buiten de muren en met de aanwezigheid van echte straten. De Bemuurde Weerd was nota bene de enige ommuurde voorstad van Utrecht.

Waren de buitengerechten niet meer dan rechtbanken? Klopt Imminks beschrijving verder wel? Is er een definitie mogelijk van buitengerechten en waarin ligt hun betekenis? Op zoek naar antwoorden op deze vragen bood het standaardwerk van D. M. Nicholas, *Stad en platteland in de middeleeuwen* (Bussum 1971) wei-

[1] Dit artikel is een bewerkte versie van mijn doctoraalscriptie, *Rondom Utrecht. De buitengerechten van de stad Utrecht in de vijftiende eeuw* (RU Utrecht, 1988). Een eerdere bewerking verscheen als 'Tolsteeg tussen stad en platteland. Een buitengerecht van de stad Utrecht in het Kromme Rijngebied', *Tussen Rijn en Lek*, 23 (1989) 9-32. Voor hun opmerkingen wil ik hier jkvr. prof. dr. J. M. van Winter, mevr. drs. J. Toussaint Raven en mevr. dr. Y. M. Donkersloot-de Vrij bedanken.

[1] J.E.A.L. Struick, 'Utrechts Beziehungen zum flachen Land im Mittelalter', *Hansische Geschichtsblätter*, 99 (1981) 1-9.

[2] C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie* (Zutphen, 1983).

[3] P. W. A. Immink, 'De stadsvrijheid van Utrecht', in: *Opstellen aangeboden aan prof. jhr. dr. D. G. Rengers Hora Siccama 1906-1942* (Utrecht, [1942]) 314-343.

[4] Dekker, *Kromme Rijngebied*, 542, n. 17.

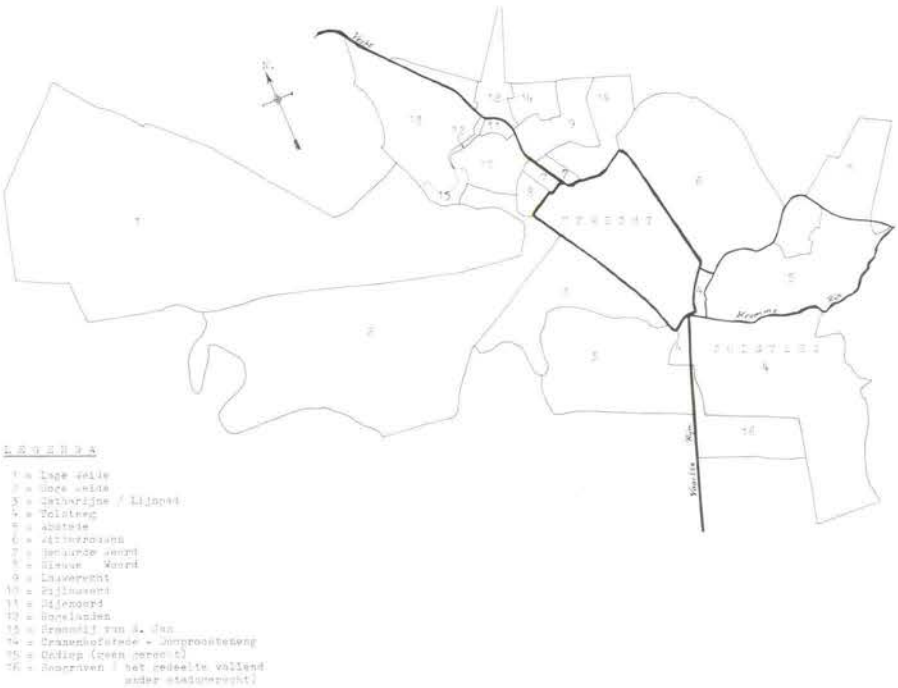

De buitengerechten van de stad Utrecht in de 15e eeuw. Kaart getekend door H. de Lanoy Meijer.

nig steun. Met behulp van Dekkers boek komt men veel verder, hoewel het de buitengerechten slechts zijdelings noemt.

In het vervolg hanteer ik de volgende definitie van buitengerechten[5]. Dit zijn gebieden in de stadsvrijheid die woonkernen bezaten en waarvan de bewoners als *buurraden* fungeerden in de plaatselijke rechtbank. Het betreft hier de tijd tussen ongeveer 1340 en 1539. Omstreeks 1340 schrijft men in het oudste Utrechtse rechtboek, het *Liber Albus* of Witte Boek, namelijk voor het eerst over buurraden in de Bemuurde Weerd[6]. In 1539 bevestigt landvoogdes Maria van Oostenrijk de toenmalige status van de buitengerechten zowel in juridische als geografische zin[7]. Deze beperking in tijd is ook nodig vanwege de hoeveelheid bronnen, waarvan er meer zijn dan men zou verwachten.

Naast de beperking in tijd valt er niet te ontkomen aan een beperking van het aantal te bespreken buitengerechten. De keus voor slechts één buitengerecht mag mager lijken, maar is dat niet. Over gebrek aan bronnen kan men in dat geval niet klagen. Verder is het gekozen gerecht, Tolsteeg, niet zo uitzonderlijk dat het niet typisch mag heten. Abstede daarentegen is het meest landelijke buitengerecht, terwijl de Bemuurde Weerd zoals gezegd een heuse voorstad is. Immink heeft bovendien niet het archief van de balije van Utrecht van de Duitse Orde benut: juist voor Tolsteeg vindt men daarin vrij veel materiaal. Wie zal ten slotte ontkennen dat

[5] Vervaart, *Rondom Utrecht*, 13, 22, 45, 61. Voorzover niet naar andere literatuur wordt verwezen dient de scriptie als uitgangspunt.

[6] Immink, 'Stadsvrijheid', 326, n. 13; *De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht (MRU)*, S. Muller Fzn. ed. ('s-Gravenhage, 1883) I, Liber Albus, 27-28, keur nr. LXII, 2.

[7] Immink, 'Stadsvrijheid', 316-321.

Reconstructie van het buitengerecht Tolsteeg in de 15e eeuw. Kaart getekend door H. de Lanoy Meijer.

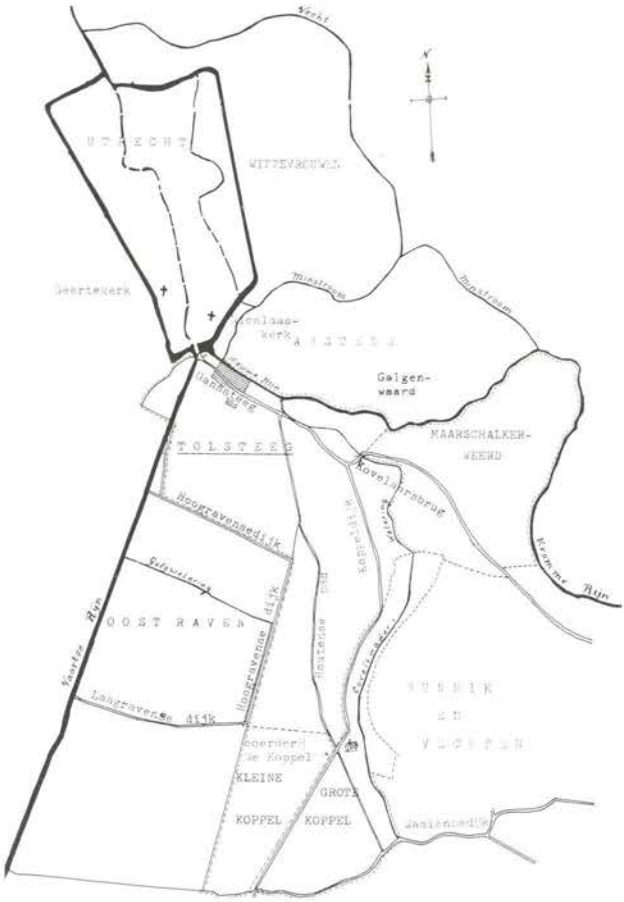

Tolsteeg een gebied is vol afwisseling? De Vaartse Rijn, de Kromme Rijn, de Tolsteeg als straat, de Ganssteeg met het Sint-Joostsgasthuis, de Gansweide en de Covelswaderwetering roepen genoeg vragen op.

Er is echter nog een reden om juist Tolsteeg te bestuderen. Tolsteeg ligt tussen de Vaartse Rijn en de Kromme Rijn, in de uiterste noordwesthoek van het Kromme Rijngebied. Dekker heeft een aparte behandeling van Tolsteeg en de hele stadsvrijheid afgewezen omdat 'vanwege de grote invloed van de stad het gebied binnen de vrijheid nauwelijks als een plattelandsdistrikt aangemerkt kan worden'*. In weerwil hiervan schrijft hij ook over Tolsteeg, sterker nog, hij geeft en passant de grenzen van Tolsteeg aan, en daarbij blijft het niet.

In het nu volgende vergelijk ik Dekkers uitspraken over Tolsteeg met mijn onderzoek. Verder vergelijk ik de situatie in Tolsteeg met die in het Kromme Rijngebied. Er bestaan bijvoorbeeld in dat gebied zogenaamde mini-gerechten. Is er in Tolsteeg een vergelijkbaar tweede gerecht? Hoe stedelijk is Tolsteeg als ook daar een mini-gerecht lag? De invloed van stad en platteland blijkt ook uit de gegevens over werk, rijkdom, status, de religieuze praktijk en agressie. We beginnen echter

* Dekker, *Kromme Rijngebied*, 25.

met de juridische organisatie van het buitengerecht en de werking ervan. Er volgt een beschrijving van de grenzen van Tolsteeg. Bij de topografie beperk ik me tot de Tolsteeg en de Ganssteeg, de Vaartse Rijn en de Kromme Rijn. Tot slot zal blijken in hoeverre Tolsteeg landelijk of stedelijk was.
Verwijzingen zijn – waar mogelijk – naar Dekker of naar mijn scriptie. Telkens als dat strikt noodzakelijk is, staan in de noten exact de bronnen aangegeven. Gezien het onderwerp komen hier de bronnen uit het gemeentearchief meer naar voren dan in Dekkers boek het geval was, maar zijn opsomming van archivalia is voor een groot deel van kracht voor dit artikel[9].

De juridische organisatie in Tolsteeg

In hoeverre geleek deze organisatie op die van het platteland of in de stad Utrecht? Bij zijn besluit om de stadsvrijheid niet te bespreken gaat het Dekker om wezenlijke juridische en politieke verschillen tussen het Kromme Rijngebied en Utrecht. Argumenten ter zake zouden dan ook voor de hand moeten liggen. Voor een goed begrip ervan volgt echter eerst iets over het recht te Utrecht.
De Utrechtse keurboeken met besluiten, verordeningen en vonnissen zijn afkomstig van de raad. Dat Utrecht raadsrechtspraak kent is uitzonderlijk in de Noordelijke Nederlanden, waar de steden in alle andere gevallen schepenrecht hanteren. De raad wist de competentie van de schepenen in zekere mate in te perken. In hoofdzaak bemoeiden de schepenen zich met civiele zaken, bijvoorbeeld met conflicten over grondbezit. Uit *Der Scepene boek*, het rechtsboek van de schepenen, blijkt dat zij zich ook inlieten met buitengerechten als Lauwerecht en Tolsteeg[10]. De zaken echter waarin de doodstraf kon worden geëist, de zogenaamde halsmisdrijven, trok de raad aan zich, ook als zulke misdrijven waren gepleegd in de stadsvrijheid.
Welke taken bleven er dan nog over voor de buitengerechten als rechtbanken? Wat deden de buurraden in hun functie? De buitengerechten fungeerden als zogeheten lage of dagelijkse gerechten, rechtbanken voor alle zaken behalve halsmisdrijven. De schepenen van Utrecht vormden de beroepsinstantie voor de vrijwillige rechtspraak, rechtshandelingen op verzoek, zoals het beoorkonden van overdrachten. Andere rechtszaken dienden voor de Utrechtse raad. Vele vonnissen en besluiten in het *Raads Dagelijks Boek* en het *Buurspraakboek* getuigen nog hiervan[11].
De buitengerechten waren dus vooral instanties voor de vrijwillige rechtspraak. Van de schout en buurraden in Tolsteeg zijn verrassend veel oorkonden bewaard gebleven. Er moeten ook gerechtsboeken zijn bijgehouden, maar daarvan zijn er slechts voor de Bemuurde Weerd bewaard[12]. De schouten en buurraden hielpen verder mee bij het innen van het morgen- en huisgeld, belastingen op grond- en huisbezit die de bisschop en staten van Utrecht regelmatig oplegden[13].
In Tolsteeg was de lage of dagelijkse rechtsmacht in handen van de bisschop. Deze benoemde een schout, soms een vertrouweling, soms iemand die ook elders

[9] *Idem*, 17-21; Vervaart, *Rondom Utrecht*, 147-152.
[10] *MRU*, II, Der scepene boeck, 64-67, 92-99, 116-123, 150-161, 176-183.
[11] D. A. Berents, *Misdaad in de middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuwse Utrecht* (2e dr., Zutphen, 1984) 5-8; Der stat daghelix boec (RDB), GAU, Stadsarchief, I, 13. Dit is een boec, daer men al de buerspraken (in scriven) zel (BSB), idem, 16.
[12] Gerechtsboeken van den Weerde, GAU, Stadsarchief, I, 721.
[13] J. G. Avis, *De directe belastingen in het Sticht Utrecht aan deze zijde van de IJsel tot 1528* (Utrecht, 1930) 25, 35-36.

schout was, in dat geval vaak ook binnen de Nicolaasparochie waaronder Tolsteeg viel. Het kwam ook voor dat buurraden opklommen tot schout. Zeker in de eerste helft van de vijftiende eeuw speelden familierelaties daarbij een belangrijke rol, want een zoon werd gemakkelijker schout als zijn vader al buurraad was geweest. Een zekere Coenradus wordt in 1366 voor het eerst als schout genoemd. Volgens een Utrechts rechtsboek konden een jaar later de Tolstegers en de inwoners van het buitengerecht Lijnpad, ook Catharijne genoemd, in hoger beroep gaan tegen aanklachten van hun schouten bij een tweehoofdige raadscommissie. De eerste bekende oorkonde van de schout en buren van Tolsteeg dateert uit 1370. In 1415 valt in Tolsteeg voor het eerst de term buurraden. Immink had daarentegen pas voor het jaar 1395 een vermelding van een schout in Tolsteeg gevonden[14].

Immink hechtte veel waarde aan de term buurraden. Dit bleek niet geheel terecht te zijn. Tot in 1432 spreken de oorkonden van de schout en buren ook over andere lieden: 'lantghenoten ende bueren' in 1411 en 1424, en 'buerlude' in 1393. In Tolsteeg zijn er eerst in 1535 schepenen[15].

Nu zijn er in het middeleeuwse Kromme Rijngebied overal heemraden, buren, landgenoten en soms schepenen. Die laatste kenden we al uit de stad . Voor de Hoge en Lage Weide ten westen van Utrecht was er vanaf 1432 een college van weidegraaf en heemraden. De oorkonden van het buitengerecht Tolsteeg tonen niet direct navolging aan van de stedelijke of de regionale terminologie. Met andere woorden, in dit opzicht vormen deze oorkonden slechts een zwakke graadmeter voor de invloed van Utrecht of het Kromme Rijngebied. Mogelijk gebruikte men de term buurraden om zich te onderscheiden ten opzichte van beide. Het woord buurraden zelf laat wel beide invloeden zien, van het platteland met de talloze schouten en buren, en van de Utrechtse raadsleden[16].

Een voorval uit 1477 brengt beide polen nog eens duidelijk naar voren. Toen de buurraden namelijk bij de raad hun beklag deden over de werkwijze van hun klerk, wilden zij een nieuwe klerk benoemen 'na hoirre ghewoenten van der buerscap'[17]. Opvallend is hier het woord buurschap, terwijl het buitengerecht allereerst van belang was voor de grondbezitters en -gebruikers, op wie volgens Dekker de term landgenoten slaat; buren waren de inwoners van een gerecht[18]. Zit er in het citaat een uiting van de vertegenwoordiging van de bewoners, of gaat het om een stijlbloempje? Er valt geen definitief antwoord op te geven, maar het is wel frappant dat de stad Utrecht ook de term buur hanteerde. Het *Buurspraakboek* bevatte formeel de besluiten van de gezamenlijke Utrechtse buren. Uiteraard was dit in feite niet meer het geval: slechts weinigen konden en wilden bij de zogeheten buurspraken, vergaderingen, in de Buurkerk (!) aanwezig zijn. Buurraden waren gewoon leden van een gerecht, niet anders dan hun collegae elders. In hun naam schemert een glimp van een middeleeuws ideaal binnen de alledaagse juridische werkelijkheid.

De buurraden van 1477 klaagden bij de Utrechtse raad over hun klerk. Uiteindelijk kregen zij opdracht hun gerechtsboek over te dragen aan nieuwe buurraden. Dat brengt ons op het punt van de wisseling. De buurraden van 1472 keerden in

[14] Immink, 'Stadsvrijheid', 363; Vervaart, *Rondom Utrecht*, 40-42, 45.
[15] *Idem*, 44-45; Immink, 'Stadsvrijheid', 363-364.
[16] Immink, 'Stadsvrijheid', 385; Vervaart, *Rondom Utrecht*, 21, 45; Dekker, *Kromme Rijngebied*, 553.
[17] RDB, 1477, f. 36v-39r, 42r-v (over het tijdvak 9 mei-6 october).
[18] Dekker, *Kromme Rijngebied*, 540.

1475 terug. De oorkonden van één jaar vermeldden niet steeds dezelfde buurraden. Het is niet bekend waar de schout en buurraden van Tolsteeg bijeenkwamen. Voor het Kromme Rijngebied is dat vaak wel bekend, maar ook daar traden binnen één jaar verschillende mensen op als buren. In 1464 was er voor Tolsteeg nog eens sprake van nieuwe buurraden, maar het lijkt erop dat Tolsteeg op dit vlak het Kromme Rijngebied volgde.
De stad bemoeide zich in vele opzichten met de buitengerechten. In het *Liber Albus* van circa 1340 begint dit, onder andere met een bepaling dat de vechtkeuren, de bepalingen aangaande het gebruik van geweld, ook van kracht waren voor de gerechten buiten de muren. De bepaling uit 1367 over het in hoger beroep gaan bij de raad biedt de Tolstegers meer bescherming. In 1374 verleent de raad de bewoners van de gerechten buiten de muren die oorlogsschade hebben geleden gratis het burgerschap. Vanaf 1424 moeten zowel de buurraden als de bewoners van Tolsteeg een eed afleggen aan de stad. De nieuwe bewoners zweren trouw aan de stad en de gilden, en tevens aan de buren van Tolsteeg. Dit alles wijst op grote, maar niet eenzijdige invloed van de stad.
Over de naleving van de vechtkeuren zijn in het tijdvak 1477-1528 registers bijgehouden. Twee raadsleden noteerden daarin als vechtkeurmeesters steeds drie maanden lang getuigenverhoren naar aanleiding van overtredingen. Ze bekeken of de zaken voor de raad moesten dienen en welke straf geëigend was[19]. Bij de uitoefening van hun taak kregen de keurmeesters niet ambtshalve hulp van de schout en buurraden. Het buitengerecht was geen onderrechtbank of hulppolitie. De Tolstegers kregen rechtstreeks te maken met de keurmeesters, en nadien zonodig met de raad. Straks zal blijken dat uitgerekend deze bron, waarin de macht van de stad zich zover lijkt uit te strekken, tegelijkertijd toont dat het dagelijks leven in Tolsteeg vaak zijn gang gaat geheel buiten de stedelijke invloed om.

De grenzen van Tolsteeg

Aan de west- en noordzijde van Tolsteeg vormen de Vaartse Rijn en Kromme Rijn belangrijke delen van de grenzen van dit buitengerecht. Bij de exacte vaststelling van deze grenzen staan vooral de gegevens ten dienste uit het al genoemde besluit van Maria van Oostenrijk uit 1539, een afbeelding uit 1541 die Evert van Schayck naar aanleiding hiervan schilderde, en een kaart uit 1696, uitgegeven door Caspar Specht met als basis het besluit van 1539[20]. Met behulp van de kaart van Specht is kaart nr. 1 vervaardigd. Daarnaast zijn de kaarten van belang die Dekker liet tekenen van de gerechten in het noordwesten van het Kromme Rijngebied en van de ontginningen onder Bunnik en Vechten. Tezamen verschaffen deze bronnen de nodige informatie over de precieze grenzen van Tolsteeg. Dekker stelde namelijk de grenzen vast van de gerechten die aan Tolsteeg grensden: Raven, Kleine Kop-

[19] Berents, *Misdaad in de middeleeuwen*, 9, 10, 21, 67-69; Registers van getuigenverhoren voor keurmeesters van den raad wegens vechtkoeren, 1477-1528, GAU, Stadsarchief, I, 234. Zie G. M. de Meyer en E. W. F. van den Elzen, 'Het zwakke geslacht in Utrecht. Enkele momentopnamen van mannen en vrouwen uit de late middeleeuwen', *Jaarboek Oud-Utrecht* (JBOU) 1986, 70-77, en dezelfden, *Min en onmin. Mannen en vrouwen over hun omgang aan het einde van de vijftiende eeuw* (Hilversum, 1989).

[20] Y. M. Donkersloot-de Vrij, *Kaarten van Utrecht. Topografische en thematische kartografie van de stad uit vijf eeuwen Utrecht* (Utrecht, 1989) nr. 138: schilderij door Evert van Schayck, 1541; nr. 140*1: Caspar Specht, 1696.

pel, Grote Koppel en Maarschalkerweerd[21]. De gemeenschappelijke grenzen leverden mede het resultaat op dat is weergegeven op kaart nr. 2.
In gedachten kan men een wandeling maken langs de middeleeuwse grenzen van Tolsteeg. Tegenwoordig zouden we om de wijken Tolsteeg en Lunetten moeten wandelen. Vanaf de Kromme Rijn bij Maarschalkerweerd en de Galgenwaard gaat het langs een naamloos slootje in zuidelijke richting naar de Kovelaarsbrug. Bij die brug volgt de grens verder de Covelswaderwetering – langs Maarschalkerweerd – tot aan het gerecht Grote Koppel, vervolgens langs de Koppeldijk tot aan boerderij De Koppel. Daarna loopt de grens pal west naar de Laagravensedijk, vanaf deze dijk langs de Hoogravensedijk naar het noorden en buigt met deze af in de richting van de Vaartse Rijn. Tot aan de stadssingel vormt dit water de westgrens, behalve bij de uitmonding in de singel. Uit de oorkonden van het gerecht Tolsteeg blijkt dat een klein gebied aan de westzijde van de Vaartse Rijn ook bij Tolsteeg hoorde. Er lag in de buurt van de huidige Bleekstraat een klein huizenblok, dat Jacob van Deventer al omstreeks 1569 tekende op zijn bekende plattegrond van Utrecht[22]. De grens van Tolsteeg loopt tot slot vanaf de uitmonding van de Vaartse Rijn in de stadsbuitengracht, en door dit water naar de Kromme Rijn, welke rivier aan de noordkant de grenzen voltooit.

De loop van de Tolsteeg en de Ganssteeg

Tot nu toe is er afwisselend geschreven over Tolsteeg en over *de* Tolsteeg, over het buitengerecht en een gelijknamige straat. In Utrecht bestaat nog steeds een wijk Tolsteeg, maar geen straat van die naam. Wel is er nog een Gansstraat. Waar precies liepen de Tolsteeg en de Ganssteeg in de middeleeuwen? Jammer genoeg zijn er geen directe aanwijzingen in de middeleeuwse bronnen over het precieze verloop van beide straten. Daarom mag men ook niet zonder meer aannemen dat de Gansstraat de geasfalteerde en verbrede opvolger is van de Ganssteeg. Liep de Tolsteeg misschien op de plaats van de huidige Gansstraat, of langs de Vaartse Rijn, misschien zelfs aan beide zijden hiervan? Heetten zowel de Ooster- als de Westerkade ooit Tolsteeg?
In één opzicht verschillen wij nog niet zo erg van de middeleeuwers: we springen vaak gedachteloos om met straatnamen. Heel zelden lichten we een straatnaam toe. De middeleeuwse bronnen bieden in dat opzicht evenmin veel opheldering. Het is onmogelijk om onbetwistbaar vast te stellen waar de Tolsteeg en de Ganssteeg liepen. De bronnen maken het wel mogelijk om voorzichtig enkele overwegingen neer te schrijven.
Na 1122, het tijdstip waarop de Kromme Rijn werd afgedamd, is de Vaartse Rijn de belangrijkste vaarroute geworden[23]. Daaruit volgt volgens mij dat de weg of de wegen langs de Vaartse Rijn belangrijker werden dan de weg langs de Kromme Rijn. De weg of de wegen langs de Vaartse Rijn gaan Tolsteeg heten. Er is namelijk een aanwijzing dat het vreemd zou zijn als de weg langs de Kromme Rijn Tolsteeg zou heten. De steeg langs de rivier heette in 1370, eeuwen na de afdamming nog slechts 'die steghe byder Nyerminne'[24]. De naam Tolsteeg komt daaren-

[21] Dekker, *Kromme Rijngebied*, 414 (ontginningen), 236 (gerechten).
[22] Donkersloot-de Vrij, *Kaarten van Utrecht*, nr. 2.
[23] C. Dekker, 'De dam bij Wijk', *Nederlands Archievenblad*, 84 (1980) 248-266.

tegen al in 1260 voor. Bij de oprichting van het Sint-Joostsgasthuis in 1377 was er sprake van een kapel in de Ganssteeg, de eerste vermelding van die straatnaam[25]. Op de kaart van Van Deventer uit 1569 ligt dit gasthuis aan de straat die nu Gansstraat heet. Verder is het niet meer dan aannemelijk dat de belangrijkste weg van het buitengerecht zijn naam eraan heeft gegeven.

Dekker bespreekt de oudste vermelding van de Tolsteeg in 1260. In het licht van het voorafgaande wordt zijn interpretatie ervan minder vanzelfsprekend. De oorkonde uit 1260 betreft een ruil van goederen, waarbij twee erven zijn betrokken 'in fine platee, que Thollersteghe nuncupatur, versus Heymstede'[26], in vertaling: aan het einde van de straat die Tolsteeg wordt genoemd, richting Heemstede. Volgens Dekker betreft deze passage de Koppeldijk, 'want inderdaad liep de Koppeldijk naar het verlengde van de Tolsteeg bij de Kovelaarsbrug'[27]. Tegen deze interpretatie zijn de volgende bezwaren in te brengen. De oorkonde van 1260 noemt de naam Koppeldijk niet. Verder geeft Dekker in het geheel geen bron aan voor zijn localisering van de Tolsteeg bij de Kovelaarsbrug. Kennelijk vertaalt hij 'versus' met: naar. Dit woord staat echter in een plaatsbepaling van een perceel. Daarin betekent versus meestal: aan de kant van. Een oorkonde over de Rijswaert uit 1259 interpreteert Dekker bijvoorbeeld terecht op die wijze[28]. Liep de Tolsteeg zoals betoogd echter langs de Vaartse Rijn, dan is het zeker nodig om aan te geven aan welke zijde van de Tolsteeg een perceel ligt. Met 'versus Heymstede' is naar mijn mening in 1260 de oostkant van de Vaartse Rijn bedoeld. Heemstede ligt tussen Houten en Jutphaas. De uitdrukking 'versus Jutphaes' kan men zich voorstellen met als feitelijke betekenis: aan de westzijde van de Vaartse Rijn. Over een concreet voorbeeld ervan beschikken we echter niet. Mijn conclusie is dat de oorkonde van 1260 niet op de Koppeldijk slaat, maar op de Tolsteeg. De Koppeldijk komt uit op het verlengde van de Ganssteeg bij de Kovelaarsbrug.

Men kan overigens vanuit de Tolsteeg langs de Vaartse Rijn wel degelijk Heemstede bereiken. In dat geval volgt men de Hoogravense en de Waaiensedijk die uiteindelijk op de Koppeldijk uitkomt. De Koppeldijk heette ook Heemstederdijk, en verder zuidelijk bij Vuilkop vond Dekker zelfs de naam 'Statwech' voor deze dijk[29]. Nabij de oostkant van de Vaartse Rijn in Hoograven ligt nog altijd de zogeheten Oude Kerkweg. Met die kerk is waarschijnlijk de Nicolaaskerk bedoeld. Langs de Vaartse Rijn zou een of ander pad gelegen kunnen hebben dat in rechte lijn de kortste weg naar Heemstede was. In de Tolsteeg was er langs het water een jaagpad. Dekker heeft eigenlijk wel gelijk als hij stelt dat de Tolsteeg in Heemstede uitkomt: zijn vertaling *versus* met naar is in die zin juist. Alleen staat de oorkonde van 1260 zelf deze vertaling niet toe. Al met al is er nog geen archiefstuk bekend waarin kort en krachtig staat dat de Ganssteeg naar de Kovelaarsbrug liep of naar de Koppeldijk.

[25] Goederenregister van het Bartholomeusgasthuis, Liber Hospitalis Sancti Bartholomei, GAU, Bewaarde Archieven, II, 1619, f. 55r (1370 april 21), een afschrift uit circa 1412 van de oudst bekende oorkonde van schout en buren van Tolsteeg.

[26] GAU, Bewaarde Archieven, II, 2505 (1377 juni 28), uitgegeven door S. Muller Fzn., 'Stichtingsbrieven van Utrechtsche gasthuizen', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 42 (1905) 42-148, aldaar 67-70.

[27] Dekker, *Kromme Rijngebied*, 245, n. 168; *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, III, ('s-Gravenhage, 1949) nr. 1523 (1260 juni 1).

[28] Dekker, *Kromme Rijngebied*, 245.

[29] *Idem*, 267.

[29] *Idem*, 216, n. 153.

De Krommerijn met boerderijen. Pentekening door J. Versteegh, 1757. Amersfoort, Flehite. Foto: RAU.

De Kromme Rijn bij Tolsteeg

De naam Kromme Rijn geeft bij de eerste aanblik geen enkel probleem. Voor het eerst komt hij echter pas voor in de zestiende eeuw[30]. De loop van de Kromme Rijn kan enige verwarring brengen: net buiten Utrecht vertakt hij in twee stromen. De noordelijke tak liep eeuwenlang langs de Abstederdijk en mondde vlak naast de andere tak uit in de stadssingel; de tegenwoordige Minstroom mondt tegenover de Nieuwegracht uit in de stadsbuitengracht. De zuidelijke tak die nu Kromme Rijn heet, loopt tussen Abstede en Tolsteeg door en komt bij de Oudegracht uit in de stadsbuitengracht.

Hoe heette deze zuidelijke tak in de middeleeuwen? Er komen hiervoor twee namen in aanmerking, ten eerste de *Riin* en ten tweede de *Nyminne*, vaak Nyerminne gespeld. Dekker maakte duidelijk dat men de naam *Riin* gebruikte voor de Vaartse Rijn. Hij bewees dat ondermeer met een stuk uit 1461, waarin de *Riin* bij Laag Raven stroomt; daarlangs liep de Kromme Rijn beslist niet[31]. Ziet Dekker dan *Nyminne*, de Nieuwe Min, als naam voor de Kromme Rijn bij Tolsteeg? Nee, volgens hem slaat deze naam op de Minstroom[32]. Ook die benaming heeft echter geen middeleeuwse afstamming. Het zou te ver voeren om ons in dit verband ook nog te buigen over de naam van de noordelijke tak.

Dekker schijnt gewoon ervan uit te gaan dat beide takken dezelfde naam droegen: zowel de Kromme Rijn als de Minstroom duidde men aan als de Nieuwe Min. Als bewijs citeert Dekker een stuk uit 1533 over de schouwbevoegdheid van het waterschap Vechter- en Wulverbroek, een bevoegdheid 'van den weteringe die strekkende is beneven Oudewulven tot na de Nyeuwe Minne wert'[33]. Met de genoemde wetering doelde men op de Oudwulverbroekse of Covelswaderwetering. Het is zonneklaar dat die wetering uitmondt in de Kromme Rijn. Dekker

[30] *Idem*, 238, n. 140: in ieder geval al in 1581.
[31] *Idem*, 617-618, n. 17.
[32] *Idem*, 177, 421, 613.
[33] *Idem*, 613, n. 4 en de kaart op p. 612.

maakt hier echter geen aantekening welke Rijntak is bedoeld. Veronderstelt hij werkelijk stilzwijgend dat men in 1533 de Minstroom bedoelde, de noordelijke tak? Dat is heel onwaarschijnlijk.
Men kan zich trouwens afvragen op welk water de naam Nieuwe Min slaat in de oorkonden van de schout en de buren van Tolsteeg. Ook hun oorkonden geven overigens aan dat met *Riin* de Vaartse Rijn wordt bedoeld[34]. Zou Nieuwe Min in deze oorkonde op de Minstroom slaan, dan betreffen ze niet Tolsteeg, maar het gerecht Abstede. Voor Abstede vaardigde het eigen college van schout en buurraden oorkonden uit. In de bronnen over Tolsteeg slaat de naam Nieuwe Min in ieder geval op de Kromme Rijn. De Nieuwe Min zou echter tegelijk de naam voor de Minstroom kunnen zijn in de bronnen over Abstede.
Een toevoeging aan deze conclusie; het is op zijn minst hinderlijk te noemen dat Dekker zo terloops de term *Nyminne* interpreteert Hij noemt Nyminne en Minstroom slechts driemaal, en dan nog zeer kort[35]. Hij stelt in die gevallen steeds dat met Nyminne de Minstroom is bedoeld. Een bron voor deze interpretatie of andere dwingende redenen geeft hij niet. Zolang het Abstede betreft, zou dit zeker juist kunnen zijn. Na zijn expliciete stelling over het weglaten van de stadsvrijheid lijkt het vreemd om nog van Abstede te reppen. Dekker maakt verder heel duidelijk dat hij Abstede wel moet noemen vanwege de afwateringsproblematiek van Oostbroek en Oostveen[36]. Het moge duidelijk zijn dat Dekkers beslissing vérgaande gevolgen heeft. Het lijkt me niet dat het zijn bedoeling geweest is om de indruk te wekken dat er niets méér te zeggen valt over de Nieuwe Min en Minstroom. De bronnen over Abstede liggen wel degelijk amper bestudeerd te wachten op degene die de twijfels zal wegnemen over de middeleeuwse naamgeving van de verschillende Rijntakken.

Zijn de mini-gerechten in het Kromme Rijngebied uniek?

Dekkers hoofdstuk over de gerechten is een meesterstuk. De paragraaf over de mini-gerechten is zeer verhelderend[37].
Met de term mini-gerechten schept hij een nieuwe categorie voor ruim veertig gerechten. De opsomming van de kenmerken van deze gerechten door Dekker valt kort samen te vatten. In zo'n mini-gerecht kon de normale uitoefening van de dagelijkse of lage rechtsmacht en van de vrijwillige rechtspraak – bijvoorbeeld inzake overdrachten – amper of niet plaatsvinden, omdat het aantal bewoners en geërfden gering was. Bovendien was de oppervlakte van een mini-gerecht klein, nauwelijks één hoeve – 16 morgen, ongeveer 13½ hectare – of twee hoeven. Een volgend kenmerk was de wijze van ontstaan. Vrijwel alle mini-gerechten vonden hun oorsprong in de uitgifte van grond door de bisschop aan zijn ministerialen, dienstlieden. De lage rechtsmacht, de tijns en tiend waren bij de grond inbegrepen. Dat gebeurde niet met de bedoeling om nieuwe gerechten te scheppen. De bisschop wilde de bezitter van een mini-gerecht gerechtsvrijdom verlenen, zodat de dienstman niet meer onder de plaatselijke schout viel. Op die manier kon de bisschop zijn ministerialen ook vrijstellen van de betaling van tijns en tiend.

[34] Archief van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, 958 (1393 maart 27).
[35] Dekker, *Kromme Rijngebied*, 177, 421, 613.
[36] *Idem*,176-182, 415-419. Zie ook J. M. van Winter en A. L. P. Buitelaar, 'Stad en veen in Utrecht, toegelicht aan de gerechten Oostveen en Herbertskop', JBOU 1988, 9-34.
[37] Dekker, *Kromme Rijngebied*, 568-578.

Eén van de grootste verrassingen van mijn onderzoek was de vondst van een tweede gerecht *binnen* het grondgebied van het buitengerecht Tolsteeg. Het is het gerecht buiten de Gansspoort, een voorpoort van de Tolsteegpoorten, ook wel het gerecht in de Ganssteeg genoemd. Immink had terloops geschreven over een klein gerecht Soesbergen, zonder enige bronvermelding. Het gerecht in de Ganssteeg is daarvan de voorloper, en ligt ongeveer aan weerskanten van de Ganssteeg, dus ook op de plaats van de begraafplaatsen Soesbergen en Covelswade.
Oorkonden uit 1434 en 1436, waarin sprake is van overdracht van rechten op percelen ten overstaan van schout en buren[38], zijn de vroegste bronnen over dit gerecht. In deze oorkonden sprak men over het gerecht buiten de Ganspoort. Die formulering staat verder slechts in één oorkonde uit 1448[39]. Dan is er een gat tot 1535, wanneer de stukken ineens van een gerecht in de Ganssteeg spreken[40]. Uit een akte van belening uit 1535 blijkt dat we met één en hetzelfde gerecht hebben te maken. Dirk van Zuilen van de Haar werd door Reinoud van Brederode, heer van Vianen, beleend met 24 morgen in de Tolsteeg, inclusief de lage rechtsmacht[41]. Enige andere stukken steunen deze reconstructie, vooral een belastingregister, een manuaal van het morgengeld, dat de Ganssteeg zelfstandig, kennelijk als een apart gerecht opvoert. Dit register noemt in de Ganssteeg nog geen twintig namen[42].
Deze gegevens nodigen uit tot een vergelijking met Dekkers definitie. Er bestaan van dit gerecht slechts enkele oorkonden: twee ervan betreffen overdrachten en verpachtingen (1434 en 1436), één stelt dat een verpachting voor dit gerecht dient plaats te vinden (1448), en twee bevatten getuigenverklaringen (1535). Het aantal bekende zittingen van schout en buren is derhalve gering. Het manuaal van het morgengeld wijst uit dat er weinig mensen woonden in de Ganssteeg. De akte van belening uit 1535 brengt dit gerecht ook dichter bij Dekkers definitie: dit leen van 24 morgen was zeer waarschijnlijk een bisschoppelijk achterleen. Ooit hoorden de 24 morgen bij de lenen van het huis Vianen, en de bezittingen hiervan waren zeker in de dertiende eeuw bisschoppelijke lenen[43]. Kortom, in oppervlakte, oorsprong en dagelijkse praktijk sluit het gerecht in de Ganssteeg grotendeels aan bij Dekkers definitie. Ook in de stadsvrijheid bestond dus een mini-gerecht in de Ganssteeg. Terugkomend op het ontbreken in Dekkers studie van de stadsvrijheid en de daarbinnen gelegen gerechten herinner ik eraan dat tot nu toe de mini-gerechten alleen in het Kromme Rijngebied waren aangetroffen[44]. Het verschil in 'landelijkheid' tussen deze streek en de stadvrijheid blijkt kleiner dan Dekker stelde, tenminste in juridisch opzicht. De institutionele ontwikkeling in de Ganssteeg vormt een argument om Tolsteeg toch tot het Kromme Rijngebied te rekenen.

[38] GAU, Bewaarde Archieven, II, 1372-1 (1434 december 2) en 1372-3 (1436 januari 8).
[39] Idem, 1432 (1448 november 21).
[40] Archief Duitse Orde, 1168 (1535 mei 26: in inventaris bij vergissing 1530), 1169 (1535 mei 28). Zie ook Dekker, *Kromme Rijngebied*, 243.
[41] Archief van kasteel De Haar, Haarzuilens, 124 (1535 december 23).
[42] RAU, Archief van de Staten van Utrecht vóór de landsheerlijke periode (Staten-L), 368 (oud 146).
[43] Dekker, *Kromme Rijngebied*, 473, n. 380; 492, n. 502; cf. *Idem*, 496; Vervaart, *Rondom Utrecht*, 66, n. 74. Dit leen is nog niet geheel bestudeerd. Uit de kaart van de stadsvrijheid naar de situatie in 1539 door Caspar Specht uit 1696 en de lijst van heerlijkheden en gerechten in de provincie Utrecht in het *Groot Placaatboek* (1729), I, 154, valt bijvoorbeeld af te leiden dat de oppervlakte van het gerecht na 1535 slechts 1½ morgen besloeg. De beschikbare perceelsgegevens staan geen volledige reconstructie van de middeleeuwse grenzen toe.
[44] Zie echter A. L. P. Buitelaar, 'Breukelen in de middeleeuwen: landschap-bewoning-rechtsmacht', in: *Convivium aangenoden aan prof. jkvr. dr. J. M. van Winter* (Hilversum, 1988) 105-138, vooral 129-134. Hij brengt daar Dekkers definitie van een mini-gerecht niet ter sprake.

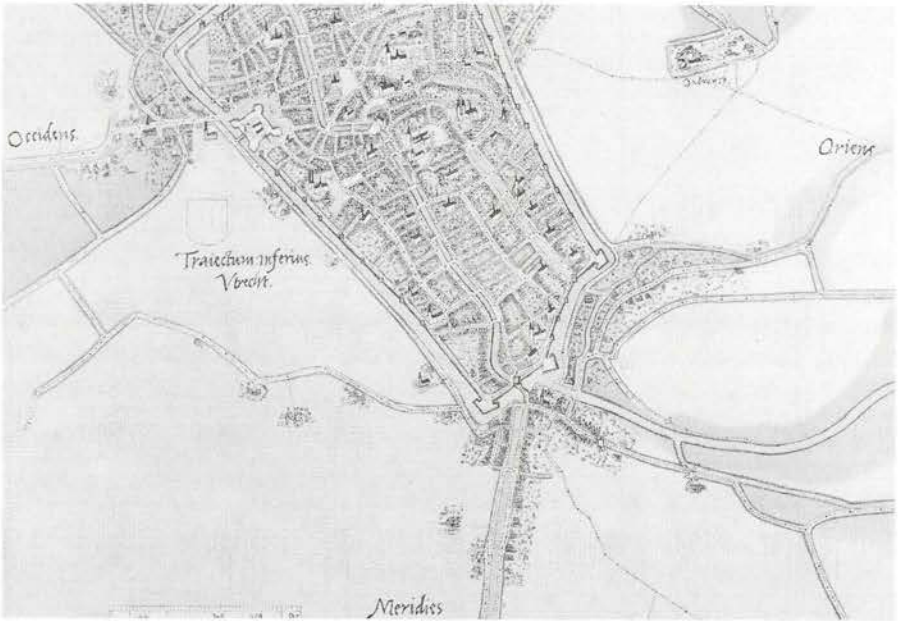

Plattegrond van de stad Utrecht door Jacob van Deventer, 1569/70. Lithografie in kleur naar het origineel in de Bibliotheca Nacional te Madrid, 1916-1923. Weergegeven is het zuidelijke deel van de stad met buiten de muren het gerecht Tolsteeg. Foto: GAU, C 2. 959.

De invloed van stad en platteland op Tolsteeg

Eén enkel argument maakt Tolsteeg nog niet van een stedelijk tot een landelijk gebied. De bronnen over het dagelijkse leven in Tolsteeg dienen bij dit probleem betrokken te worden. Blijkt uit die bronnen over het dagelijkse doen en laten van de Tolstegers dat hun buurt bij Utrecht hoorde, of dat Tolsteeg in allerlei opzichten deel uitmaakte van het platteland? In kort bestek komen hier bronnen op tafel over het werk, de rijkdom en status, de religieuze praktijk en de agressiviteit van Tolstegers.

De Tolstegers en hun arbeid

De schutmeester was de financiële ambtenaar van Utrecht die zorg droeg voor de stadsverdediging en de publieke werken. Regelmatig betaalde hij mensen uit Tolsteeg, vooral als hij daar ter plekke werk liet verrichten. Zo liet hij in 1472 een nieuwe brug bouwen over de Vaartse Rijn: meester-metselaar Aelbert Willamsz., de vrachtvoerders Geryt Daemsz. en Aernt Jansz., buurraad in 1478, die aan de brug werkten, waren allen afkomstig uit Tolsteeg[45].
Het Domkapittel was misschien wel de grootste werkgever in de Utrechtse bouwwereld van de vijftiende eeuw. Tientallen mensen vonden werk bij de bouw van de

[45] Rekeningen van de schutmeester (3e kameraar), GAU, Stadsarchief, I, 630, 1472-1473, f. 30v-32r en 31v. Zie G. M. de Meyer en A. Graafhuis, *Van boeten en bouwen, De Utrechtse schutmeestersrekeningen van 1428-1528, hun informatie en de informatica*, (Utrecht, 1984) met uitgave van deze rekening.

gotische kathedraal. Onder de Tolstegers heeft hiervan vooral Beernt Baudericss. geprofiteerd. De rekeningen van de bouwplaats, de zogeheten Domfabriek, noemen hem tussen 1474 en 1481 bijna elk jaar enige malen. In zijn wagen vervoerde hij zand, aarde, cement, gewone tegels en bijzondere zoals estrikken, fraai groen geglazuurde tegels[46]. Beernt behoorde echter niet tot de werkers in vaste dienst: hij wordt steeds vermeld onder de 'laboratores'. Met dit woord duidde men de losse krachten aan, die meestal in stukloon hun uitbetaling ontvingen. Hun lonen waren lager dan die van de vaste werklieden[47]. Tot zover lijkt dit erop te wijzen, dat de genoemde Tolstegers maar af en toe als stedelijke werknemers meetelden. Ze kwamen er slechts aan te pas als de stad werk liet uitvoeren in Tolsteeg of als de Domheren om sjouwers of vervoerders verlegen zaten.
Daarentegen vinden we juist in Tolsteeg duidelijk stedelijke bedrijvigheid. In de Vaartse Rijn bij de Tolsteeg was een belangrijke ankerplaats. Tijdens de oorlog tussen Gelre en Bourgondië in 1428 wees de raad de Tolsteeg aan als de enige plaats waar men turf mocht laden. De raad was beducht voor smokkel van koren onder de turven. Aan de kade lagen op een of andere muur loopplanken om het aan boord gaan te vereenvoudigen. De schutmeester liet die planken in 1472 repareren. Verder was de haven kennelijk eenvoudig geconstrueerd, want in 1487 slaagden twee mannen erin om deze haven in één nacht onklaar te maken. Opmerkelijk is daarbij wel dat de twee ooggetuigen van de vernielingen in hun bootje aan het vissen waren. Is 's nachts vissen typerend voor plattelanders of voor stedelingen? Besteedden zij hun vrije tijd of oefenden zij hun beroep uit[48]?
Naast Tolstegers in stedelijke dienst waren er velen die in hun eigen bedrijf werkten, zoals bakkers, molenaars, smeden, steenbakkers en lijndraaiers. Zij werkten onder bepalingen van de Utrechtse gilden. Het aantal beroepen in Tolsteeg is nog groter en doet erg stedelijk aan, maar er is geen bij uitstek stedelijk beroep bij, tenzij dat van lijndraaier. Om deze kwestie niet op de spits te drijven, is het wellicht zinniger om het vlak van het werk te verlaten, ofschoon dit onderwerp uitdieping verdient.

De rijkdom van Tolstegers

Gegevens over de rijkdom van Tolstegers zeggen meer over hun relaties tot stad en platteland. Neem alleen het betalen van stedelijke belastingen: in 1493 ontkwamen zes Tolstegers niet aan betaling in een opgelegde belasting. Hun bijdragen zijn in verhouding de hoogste van de inwoners der buitengerechten[49]. Bij deze gelegenheid rekende de stad de Tolstegers en de bewoners van de andere buitengerechten evenals de Utrechters binnen de muren tot de belastingplichtigen.

[46] *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht*, II, 1: *Rekeningen 1395-1480*, N. B. Tenhaeff ed. ('s-Gravenhage, 1946) 474, 536, 542, 556, 557, 559; *idem*, II, 2, *Rekeningen 1480/81-1506/07*, W. Jappe Alberts ed. ('s-Gravenhage, 1969) 60, 188.

[47] M. L. Haaften-Krämers, *De bouwers van de Dom van Utrecht, 1398-1425* (doctoraalscriptie geschiedenis; Utrecht, 1973); W. H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen in het bijzonder van de Dom van Utrecht* (Maarssen, 1981) 358; C. Kwakman en O. Vervaart, 'Werklieden in de kerkbouw', in: *Verslag van de werkcolleges "Inleiding in de mediëvistiek" 1984/85* (Utrecht: Vrije Studierichting Mediëvistiek, RU Utrecht, 1985) 62-70.

[48] GAU, Stadsarchief, I, 234 (Vechtkeuren), II, 1487, 3e seizoen, 15e katern, 10; R. C. Hoffmann, 'Fishing for sport in medieval Europe: new evidence', *Speculum*, 60 (1985) 877-902.

[49] LIjst van deelnemers aan een (gedwongen) belastingaanslag, 1493, GAU, Stadsarchief, I, 623, f. 31r; D. A. Berents, 'Gegoede burgerij in Utrecht in de 15e eeuw', JBOU, 1972 78-92, aldaar, 87-88.

Daar staat tegenover, dat de Tolstegers ook bijdroegen in het morgengeld, een soort grondbelasting, die kenmerkend was voor het Stichtse platteland. Het manuaal van het morgengeld van 1459 vermeldt 49 posten in Tolsteeg, dat van 1511 slechts 18. Deze bronnen noemen Tolsteeg onder een andere naam, Klein Kovelswade, wat aanleiding kan geven tot enige verwarring. De verklaring voor deze afwijkende naam is dat het morgengeld al werd geheven eer er buitengerechten waren, en uit die tijd, de vroege veertiende eeuw, stamt deze benaming, die verder slechts in pachtoorkonden voorkomt. Met Groot Kovelswade duidde men in de manualen het buitengerecht Wittevrouwen aan. De overige buitengerechten treft men in deze registers aan onder hun gebruikelijke namen[50].
Aan een andere belasting op het platteland, het huisgeld, droeg de stad met de buitengerechten nooit bij, uitgezonderd in 1507 volgens J. G. Avis[51]. In het gedeelte over de Tolsteeg als straat noemde ik al het enige manuaal van het huisgeld waarin de buitengerechten bijdroegen. Het register is niet gedateerd. Begin deze eeuw dateerde S. Muller Fzn. het op circa 1530, maar onlangs stelde A. S. Stapel 1487 als datering voor. Bij beide dateringen ontbreekt ieder argument. De nieuwe datering is onwaarschijnlijk nauwkeurig, daar het manuaal niet exact op één jaar is te dateren. Als men Avis' opmerking volgt, wordt een datering omstreeks 1507 reëler. Gezien de namen die erin voorkomen voor Tolsteeg en de Ganssteeg, is dit document waarschijnlijk geschreven tussen 1500 en 1510[52].
Wat betreft het morgengeld hoorde Tolsteeg in 1459 en 1511 bij het platteland. Alleen in het begin van de zestiende eeuw – rond 1500-1510 – hoorde Tolsteeg ook voor het huisgeld bij het platteland. Deze gegevens staan enigszins haaks op elkaar. Dit feit onderstreept de ligging tussen stad en platteland van een buitengerecht als Tolsteeg.

De religieuze praktijk van de Tolstegers

In het voetspoor van Dekker heb ik de rekeningen geraadpleegd van de Nicolaaskerk, de parochiekerk van de Tolstegers[53]. Uit de inzameling van 1486-1487 ter aflossing van een schuld, blijkt opnieuw de middenpositie van Tolsteeg tussen stad en platteland. Er droegen 98 parochianen bij aan deze inzameling, verdeeld naar hun woonplaats binnen de parochie. Dit leverde in totaal 6471 wit op, een rekenkundig gemiddelde van 66 wit per gift. In deze bron rekende men met Arnhemse guldens, waarbij één gulden 90 wit waard is. Elf Tolstegers gaven samen 902½ wit, wat neerkwam op gemiddeld 82 wit. Men zou zonder de bijdragen van Tolstegers zijn uitgekomen op 5568½ wit, gemiddeld 64 wit per persoon. Negen mensen uit Abstede gaven samen slechts 465 wit, bijna 52 wit gemiddeld per persoon. Ten slotte gaven tien mensen uit De Bilt liefst 1612½ wit, gemiddeld per persoon 161¼ wit. Trekken we nu de bijdragen uit Tolsteeg, Abstede en De Bilt af van het totaal (6471-2980), dan houden we 3491 wit over, 68 giften van gemiddeld 51 wit. Het resultaat is onthullend: de Abstedenaren droegen gemiddeld iets meer bij (52 wit) dan de gemiddelde stedeling (51 wit), de Biltenaren driemaal

[50] RAU, State-L, 335 (oud 45) uit 1459 en 351 (oud 51) uit 1511.
[51] Avis, *De directe belastingen*, 33, 95, n. 2.
[52] Zie mijn artikel 'Een manuaal van het huisgeld voor de stadsvrijheid van Utrecht tussen 1500 en 1510', *Maandblad Oud-Utrecht (MBOU)*, 63 (1990)...
[53] Dekker, *Kromme Rijngebied*, 335.

zoveel (161 wit). De Tolstegers zaten daar duidelijk tussenin met 82 wit[54].
In de rekeningen zijn drie andere inzamelingen voor de Nicolaaskerk genoteerd. Daarin worden niet de woonplaatsen van de gevers aangegeven, maar het was toch mogelijk om Tolstegers te identificeren. Bij een inzameling voor onderhoudswerk aan de kerk in 1466 gaven de Tolstegers gemiddeld 96 wit tegenover een algemeen gemiddelde van 104 wit. Hadden de Tolstegers niets bijgedragen, dan was dit gemiddelde 106½ wit geweest. Het verschil in 1466 bedroeg slechts 8 wit, maar wel in negatieve zin. Toen men in 1477 geld inzamelde voor een altaarwijding, bedroeg de gemiddelde gift 44 wit; bij de Tolstegers was dit 42 wit. Tot slot zocht men in 1509 geld voor een zilveren wierookvat, en met succes. Op het totaal van 23454 wit viel niet meer dan één bijdrage van een Tolsteger te noteren: 60 wit[55].
Uiteraard beïnvloedt het doel van de inzamelingen de hoogte en het aantal van de bijdragen, maar hoe en in welke mate valt hier moeilijk te bepalen. In 1486 vielen de mensen uit Tolsteeg duidelijk op tussen de andere parochianen, in 1466 veel minder en in 1477 vrijwel niet. Is de Nicolaasparochie overigens niet zo uitgestrekt dat men amper meer kan spreken van een stadsparochie? De gegevens uit 1486 plaatsen de Tolstegers heel frappant tussen stad en platteland, maar men mag niet te grote conclusies verbinden aan één geval, ook omdat deze door de gegevens over de andere inzamelingen niet worden ondersteund.

Tolstegers in broederschappen

Inwoners van Tolsteeg waren ook lid van broederschappen in de Nicolaaskerk. Men maakte in de rekeningen van de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap geen onderscheid tussen Utrechters van binnen of van buiten de muren. Een ledenlijst uit 1396 telt zes Tolstegers onder de 39 leden. Een jaar tevoren brachten de broeders geld bijeen voor het beschilderen van een Mariabeeld. Tussen 36 schenkende leden waren er zes afkomstig uit Tolsteeg. Onder de 49 schenkers die geen lid waren kwamen er eveneens zes uit Tolsteeg[56]. De Tolstegers onder de broeders gaven gemideld 25% minder, maar de Tolstegers onder de niet-leden gaven juist 2% meer. Ging het bij de eerste groep om een verplichting en om iets extra's bij de tweede groep?
Van de Heilige Kruisbroederschap in hun parochiekerk konden Tolstegers kennelijk geen lid worden. Toch vielen zij één keer op in de rekeningen van deze broeders. Toen zeven mensen in 1489 bladen perkament schonken voor een nieuw missaal, waren drie van hen Tolstegers. Als het doel van hun gaven iets geweest kan zijn buiten het religieuze vlak, was het wel simpelweg opvallen. Dat lukt zelfs nog na vijf eeuwen! In dit geval was de invloed van mensen buiten de muren op een groep mensen binnen de muren relatief groot, maar wellicht ook eenmalig[57].
Tolstegers konden wel lid worden van de Servaasbroederschap in de Utrechtse

[54] Rekeningen van de kerkmeesters der Nicolaaskerk, GAU, Bewaarde Archieven, II, 706, rek. 1486-1487, f. 4-5v; f. 5v de Tolstegers. Alle bedragen zijn herleid tot witten.
[55] Idem, rek. 1509-1510, f. 6r-11v; f. 13r: daar staat bij de nagekomen giften *Baerijck in Tolste, 5 st.*; 5 stuivers is 60 wit.
[56] Rekeningen van de Onze-Lieve-Vrouw-Ter Nood Godsbroederschap in de Nicolaaskerk, GAU, Bewaarde Archieven, I, 317, rek. 1395 en 1396 (ongefolieerd).
[57] Rekeningen van de Heilig Kruisbroederschap in de Nicolaaskerk, GAU, Bewaarde Archieven, I, 321, rek. 1489 (ongefolieerd).

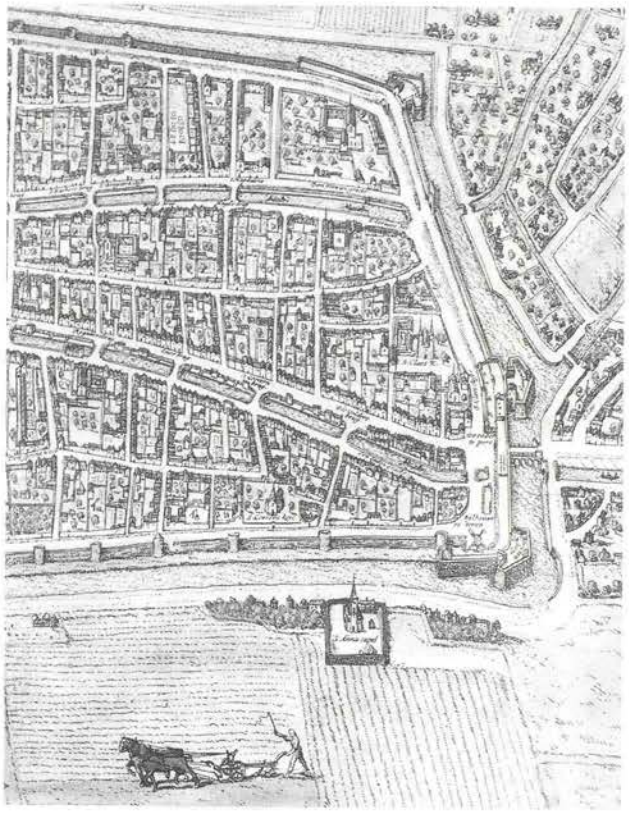

Plattegrond van Utrecht door Frans Hogenberg, tussen 1569-1572. Detail met gedeelte van het buitengerecht Tolsteeg. Foto: GAU, C 11, 961.

abdij van die naam, gesitueerd vlakbij de huidige Tolsteegsingel. Zij lag in feite dichter bij Tolsteeg dan de Nicolaaskerk. Een lijst, welke zich bevindt in de rekeningen van de broederschap uit 1499, vermeldt twaalf minimumgiften van Tolstegers voor het doen opdragen van zielemissen van de in totaal 49 bijdragen voor dit doel[58].

S. Muller Fzn., de Utrechtse archivaris, schreef dat de Servaasbroeders hoveniers waren in Abstede[59]. Nu er ook Tolstegers onder deze broeders blijken te zijn, roept zijn opmerking veel vragen op. De twaalf Tolstegers waren namelijk geen van allen hoveniers. Is Mullers uitlating in feite slechts een goed voorbeeld van een taai cliché, de landelijkheid van Abstede? We kunnen nog meer vragen stellen: waren de Servaasbroeders wel hoveniers, woonden zij allen in Abstede, waren alle Abstedenaren hoveniers en tegelijk leden van de Servaasbroederschap? Voor de antwoorden hierop zouden de rekeningen van de broeders nader onderzocht dienen te worden.

Zouden er in Tolsteeg ook hoveniers zijn geweest, zoals dat in de achttiende en negentiende eeuw daar en in Abstede het geval was? H. L. de Groot schrijft naar aanleiding van opgravingen in de Gansstraat, dat de samenstelling van de grond en

[58] Rekeningen van de Servaasbroederschap in de Servaasabdij, GAU, Bewaarde Archieven, I, 365-2 (1485-1546), rek. 1499 (ongefolieerd).

[59] S. Muller Fzn. e.a., *Catalogus van de bij het stadsarchief bewaarde archieven. Eerste Afdeeling. De aan de stad Utrecht behoorende archieven* (Utrecht, 1911) nr. 365.

de sporen erin mogelijk wijzen op 'hoveniersgrond'[60]. Om Mullers stelling te beproeven is dit archeologische gegeven een zinnig uitgangspunt voor verder onderzoek in geschreven bronnen, zowel voor Tolsteeg als Abstede. Abstede was wellicht minder landelijk dan velen, ook ik, lang gedacht hebben. Misschien zou men dan ook kunnen beoordelen of Abstede een typisch buitengerecht was.
Het blijkt dat inwoners van buitengerechten gewoon lid konden worden van stedelijke broederschappen, op de Heilige Kruisbroederschap na. Voor zover zij hun religieuze gevoelens uitleefden in broederschapsverband waren ze op hun parochie in de stad aangewezen.
De aanwezigheid van het Sint-Joostsgasthuis, een religieuze instelling in Tolsteeg, wijst eveneens op grote invloed van de stad. Overwegend burgers van binnen de muren stichtten in 1377 dit gasthuis. Onder de 50 oprichters waren slechts vijf Tolstegers. Het kleine gasthuis diende als passantenhuis. In 1538 werd er vanuit de stad een inspectie verricht, waarbij bleek dat er slechts vijf bedden waren, waarvan alleen 'lantlopers' gebruik maakten. Ook sommige andere gasthuizen waren klein en verkeerden in die jaren in bedroevende staat[61].

Agressiemisdrijven in Tolsteeg

We steunen voor onze kennis op dit gebied geheel op stedelijke bronnen, met name op stadsrekeningen, de raadsnotulen en -besluiten in het *Raads Dagelijks Boek* en het *Buurspraakboek*, en speciaal op de registers aangaande de overtredingen van de vechtkeuren, voor het gemak registers van de vechtkeuren genoemd. Volgens D. A. Berents betreffen de vechtkeuren, bestaande uit stedelijke verordeningen en bepalingen, agressiemisdrijven. Hij rekent daartoe doodslag, moord en mishandeling, bedreiging, belediging, laster en straatschenderij[62]. Berents stelt dat agressiemisdrijven een groot deel uitmaakten van de criminaliteit in het laat-middeleeuwse Utrecht, zo'n 37%[63]. De registers van de vechtkeuren die vooral lichte mishandeling, belediging, straatschenderij en ruzies noemen, heeft hij niet bestudeerd voor deze conclusie.
De keurmeesters, die de registers van de vechtkeuren bijhielden, maken voor Tolsteeg in veertien jaar (1477-1490) vermelding van 74 zaken, gemiddeld ruim vijf gevallen per jaar. Dat gemiddelde zegt niet alles, want alleen al in april, mei en juni 1482 was er sprake van liefst dertien zaken. In deze periode van oorlog tussen Holland en Utrecht was de situatie onduidelijk, maar wel gespannen, onder andere vanwege een dreigende afsnijding van de voedselaanvoer[64]. Men lette in Utrecht extra op ongeregeldheden. Desondanks vonden de keurmeesters dat slechts één van de dertien incidenten ernstig genoeg was om te dienen voor de raad. De oorlogssfeer blijkt uit het detail dat in dit geval én in drie andere geseponeerde zaken de aangeklaagden pieken als wapens hanteerden.
Trekt men nu deze dertien gevallen af van de 74 incidenten, dan wordt het totaal 61, wat neerkomt op ruim vier gevallen per jaar. Rekent men vervolgens de 74

[60] H. L. de Groot, 'Gansstraat 29', in: T. J. Hoekstra en A. F. E. Kipp, eds. 'Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht 1986', *MBOU*, 60 (1987) 109-251, aldaar 146-147.
[61] Zie n. 25 en L. van Tongerloo, 'Martha en martha's: vrouwen en een Utrechts gasthuis', in: *Convivium*, 21-37, vooral 23.
[62] Berents, *Misdaad in de middeleeuwen*, 56, 57.
[63] *Idem*, 77, 140.
[64] J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen* (4e dr.; Utrecht-Antwerpen, 1984) 116.

zaken mee bij de cijfers van Berents, dan wordt het totaal van de door hem geconstateerde agressiemisdrijven hoger, maar in verhouding blijft dit totaal gering. Tussen 1316 en 1455 noteerde Berents 2078 agressiemisdrijven[65]. Het gemiddelde over deze 140 jaar bedraagt dan veertien, voor de stad en de buitengerechten samen wel te verstaan. De registers van de vechtkeuren tonen, voor Tolsteeg alleen, een gemiddelde van vijf agressiemisdrijven per jaar. In een kleine gemeenschap als Tolsteeg was er inderdaad in verhouding meer agressie dan in de stad. Het was niet altijd rustig buiten de muren. In 1482 was er zelfs een golf van agressiviteit in Tolsteeg, maar dat had een duidelijke oorzaak.
Verder onderzoek zal dit nieuwe beeld van de agressie op de proef moeten stellen. In dit bestek is het van belang er op te wijzen dat deze kant van het leven minder bekend is voor het Kromme Rijngebied. We kunnen bij gebrek aan bronnen niet achterhalen of het er op het platteland even vreedzaam of juist even ruig aan toeging. 's Levens felheid, één van de kenmerken van de late middeleeuwen zoals Huizinga die beschreef, deed zich ongetwijfeld gelden op het platteland. Berents merkt terecht op dat men in die tijd vechten op zich niet als oneervol beschouwde[66].
De registers van de vechtkeuren vormen een fascinerende bron voor onze kennis van het dagelijks leven. Ze tonen wellicht ook de geleidelijke overgang naar een nieuwe tijd. Het interpreteren van de gegevens is echter verre van eenvoudig. Slechts als men deze bron benut in samenhang met andere Utrechtse bronnen, kunnen de vele taferelen een juiste waardering ontvangen. De herbergier en zijn lastige klanten, de gein van jongeren, uitdagende vragen en venijnige antwoorden en gestes, flitsende messen, maar ook pure slapstick: we zien het voor ons, maar beschreven vanuit een middeleeuwse visie. De erachter liggende mentaliteit is de interessantste kant.

Conclusies

Was de stedelijke invloed in Tolsteeg en de andere buitengerechten zo groot dat we ze niet kunnen zien als een deel van het platteland? Wat is het belang van Tolsteeg voor onze kennis van de stad Utrecht en het Kromme Rijngebied? Er bestaan geen korte antwoorden op deze en andere vragen, maar een samenvatting van de hier gegeven antwoorden is wel mogelijk.
De zwaarste argumenten om Tolsteeg al dan niet aan stad of platteland te verbinden liggen wellicht op politiek en juridisch terrein. De aard van de vrijwillige rechtspraak van een buitengerecht was niet typisch stedelijk of landelijk. De leden van een buitengerecht leken zich met de term buurraden te willen onderscheiden zowel van de stad als van het platteland. Eind veertiende eeuw konden Tolstegers burger worden. Vanaf 1340 liet de stad steeds meer bepalingen ook voor de buitengerechten gelden. Uit de registers van de vechtkeuren blijkt vaak zeer beeldend hoe de Tolstegers onderling leefden, los van de stad: een paradoxale vaststelling uit zo'n stedelijke bron.
Tolsteeg grenst voor een deel aan gerechten in het Kromme Rijngebied. De straat-

[65] Berents, *Misdaad in de middeleeuwen*, 140. Er bestaat helaas nog geen bewerking van het beschikbare vergelijkingsmateriaal voor het tijdvak na 1455 tot 1528.
[66] *Idem*, 77. Vergelijk De Meyer en Van den Elzen, 'Het zwakke geslacht', 76, met hun oproep tot nuancering van 's levens felheid voor de stedelingen. In hun *Min en onmin* blijkt dit, en zelfs het gehele artikel vergeten te zijn, evenals Berents' studie.

naam Tolsteeg, niet een of andere veldnaam als Klein Kovelswade, is de naam van het buitengerecht. De naamgeving van de Kromme Rijntakken bij Abstede en Tolsteeg komt bij Dekker wel ter sprake, maar hier is meer onderzoek nodig. Verder blijkt dat het gerecht in de Ganssteeg een tweede gerecht vormde in Tolsteeg dat op zijn minst veel overeenkomsten vertoonde met de mini-gerechten zoals Dekker die beschrijft.

Tolstegers werkten voor zichzelf of voor anderen in de stad. Zij woonden dicht bij een belangrijke waterweg en een haven, beide van belang voor de stad. Ze betaalden mee aan zowel het morgengeld als aan stedelijke belastingen, maar één keer ook aan het huisgeld, een echte plattelandsbelasting. In de Nicolaaskerk kerkten zij; zij betaalden mee bij inzamelingen en waren soms lid van broederschappen in deze kerk. De samenstelling van de Servaasbroederschap toont aan dat het gerecht Abstede waarschijnlijk te lang als typisch landelijk is beschouwd. In de zestiende eeuw vonden slechts landlopers onderdak in het Sint-Joostsgasthuis: een gasthuis buiten de muren, want al veel langer wilde men in de stad kennelijk zulke passanten niet toelaten. Gevallen van overtredingen van de vechtkeuren kwamen in Tolsteeg verhoudingsgewijs veel voor, maar eigenlijk alleen in oorlogstijd verontrustend vaak.

De invloed van Utrecht op Tolsteeg kon ver reiken, maar Tolsteeg maakte in een aantal opzichten duidelijk deel uit van het Kromme Rijngebied. De naam buurraden illustreert heel beknopt dat Tolstegers zich bewust waren van hun ligging tussen stad en platteland. Dankzij Dekkers rijke boek valt er juist op die landelijke kanten beter licht. Tolsteeg, de noordwesthoek van het Kromme Rijngebied, hoorde bij dat gebied, maar was gedeeltelijk anders dan dit gebied. De combinatie van stedelijke en regionale bronnen maakt het mogelijk deze uithoek – die tegelijk aanhangsel is – diepgaand te verkennen. Zo komt uiteindelijk het eigen karakter van het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen beter naar voren. In de buitengerechten ontmoetten stad en platteland elkaar. Utrecht groeide al heel vroeg tot over de stadsmuren. De invloed van het platteland hield echter geen halt bij diezelfde muren.

Het Jachtgerecht in Utrecht, een beknopt historisch-institutioneel overzicht*

E. Pelzers

Inleiding

De belangstelling om over de jacht te schrijven heeft door de eeuwen heen gevarieerd. Veel geschriften over de jacht vinden hun oorsprong in tijden van maatschappelijke onrust, in problemen rond de jacht zelf of in een sterke betrokkenheid bij de uitoefening van het jachtbedrijf. In Nederland zijn tamelijk veel publicaties verschenen. Eén van de oudste en historisch meest belangrijke is de publicatie van Merula uit 1605, een overzicht van jachtplakkaten en het jachtbedrijf in het gewest Holland[1]. Vlak voor en tijdens de patriottische woelingen verschenen veel pamfletten over de jacht. Vooral de polemische publicatie van Joachim Rendorp in 1777 over het jachtrecht in Holland riep heftige reacties op[2].
De jachtwet van 1857 heeft de gemoederen tot in de eerste decennia van de twintigste eeuw beziggehouden. Deze wet benadrukte de belangen van het jachtbedrijf, wat leidde tot verzet in kringen van de akker- en bosbouw. De problemen rond de jachtwetgeving gaf aanleiding tot een nieuwe publicatiestroom[3]. De belangstelling voor de uitoefening van de jacht in de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw leidde tot de oprichting van vaktijdschriften, als het *Nederlandsch Tijdschrift voor Jagtkunde* en *De Nederlandsche Jager*, en de verschijning van vakboeken over onder meer de valkenjacht en de jacht met de meute[4]. Na de tweede wereldoorlog is het aantal nederlandse publicaties over de jacht sterk toegenomen, mede door de controverse tussen faunabeschermers en jagers[5].
Een bijzonder aspect van de nederlandse geschiedenis van de jacht en het wildbeheer vormen de jachtgerechten. Jachtgerechten zijn speciale colleges, belast met

* Met dank aan dr. C. van Kalveen en drs. W. B. Heins van het Rijksarchief in de provincie Utrecht voor hun adviezen.

[1] P. G. F. P. N. Merula, *Placaten ende Ordonnancien op 't stuck vande Wildernissen* ('s-Gravenhage, 1605).

[2] J. Rendorp, *Verhandeling over het recht van de jagt* (Amsterdam, 1777).

[3] K. J. Frederiks, *Jachtrecht* (Middelburg, 1909); S. Hzn. Gratama, *Wet tot regeling der Jacht en Visscherij van den 13den Junij 1857 (Staatsblad no. 87), zoals die gewijzigd is bij latere wetten* (Schoonhoven, 1905); E. Pelzers, 'Zoogdiergegevens in de "Verslagen van den Landbouw" 1861–1900', *Huid en Haar*, 5 (1986) 102-108.

[4] H. Schlegel & A. H. Verster van Wulverhorst, *Traité de Fauconnerie* (Leiden, 1844-1853); W. L. van Warmelo, *Achter de honden van de Koninklijke Veluwsche Jachtvereeniging* (Arnhem, 1901).

[5] Zo kregen tegenstanders van de jacht in de jaren zeventig het eigen tijdschrift *Argus*. Een belangrijke historisch getinte jachtbibliografie is gepubliceerd door Lindner. Van Tulps hand verscheen onlangs een algemene jachtbibliografie. Voor het ons omringende Duitse gebied moeten nog genoemd worden de historische jachtoverzichten van Oost-Friesland en Noordrijnland-Westfalen. H. W. Eule, 'Die Jagdgeschichte Ostfrieslands', *Zeitschrift für Jagdwissenschaft*, VII (1961) 41-82; K. Lindner, *Bibliographie der deutschen und niederländischen Jagdliteratur von 1480 bis 1850* (Berlin, 1976); M. Tulp, 'Bibliografie der Nederlandse jachtliteratuur', in: *Vademecum voor de jacht* (Lelystad, 1989) hfdst. 7; E. Ueckermann, *Jagd- und Jagdgeschichte Nordrhein-Westfalen*, Schriften des Jagd- und Naturkundemuseums Burg Brüggen, III (Köln, 1979).

de berechting van personen, die jachtregels overtraden. Vanouds bestonden dergelijke instellingen in de patrimoniale gewesten als colleges van houtvester en meesterknapen[6].
Ten tijde van de Republiek functioneerden er diverse jachtgerechten. Voorbeelden zijn de jachtgerechten van Ameide, Tienhoven, de Nederbetuwe, het Vrije van Sluis, de Veluwe en Veluwezoom, Holland, Utrecht, Friesland en Groningen. Deze jachtgerechten verschilden vaak in organisatievorm, competentie, supervisie, samenstelling en uitgestrektheid van het ambtsgebied. Er is over jachtgerechten niet bijster veel gepubliceerd. In de dissertaties van Frederiks en Bloemers over de historie van het jachtrecht[7] staat weinig vermeld over dergelijke instellingen. Ook het negentiende-eeuwse standaardwerk van Verster van Wulverhorst[8] over de nederlandse jachtgeschiedenis zwijgt er vrijwel over.
Over het ontstaan en de achtergronden van de jachtgerechten liggen de overigens schaars voorhanden zijnde meningen niet zo ver uiteen. Fockema Andreae[9] meent dat jachtgerechten vooral tot taak hadden de jacht als voorrecht voor enkele bevoordeelden te vrijwaren van ongewenste zaken. Hij beschouwt ze als instellingen met een standskarakter. De jachtgerechten konden jachtdelicten steviger, consequenter en nadrukkelijker dan gewone rechterlijke instellingen bestraffen. Bloemers[10] ziet jachtgerechten voor wildbanen ontstaan, nadat de wildstand door menselijk handelen sterk is toegenomen en de gewone rechtsorganen niet meer capabel zijn voor de jachtrechtspraak. Kosters[11] is van mening dat, onder de opvatting van het jachtrecht als regaalrecht, de omvang van de jurisdictie en administratie van jachtzaken zodanig toenam dat separate organen voor de afhandeling nodig waren. Volgens Lisman-Schaap[12] werd in het gewest Utrecht door een systeem van persoonlijke kwalificatie, nodig om te jagen, de administratie en rechtspraak te ingewikkeld. Dit leidde, aldus Lisman-Schaap, tot de oprichting van een speciaal gerechtsorgaan.
Het gebrek aan gedrukte informatie over het jachtgerecht in het gewest Utrecht rechtvaardigt het publiceren van een beknopt historisch overzicht over deze rechterlijke instelling. De nadruk ligt in deze bijdrage op het ontstaan, de organisatie en opheffing van het jachtgerecht.

Ontstaan van het eerste jachtgerecht (1680-1702)

Het jachtplakkaat van 11 oktober 1587 bepaalde, dat overtreders van jachtregels konden terechtstaan voor het Hof van Utrecht, schepenbanken of ridder- en meesterknapen[13]. Volgens Ploos van Amstel[14] zijn er echter geen ridder- en meesterkna-

[6] S. J. Fockema Andreae, *De Nederlandse Staat onder de Republiek* (Amsterdam, 1961) 140.
[7] J. H. F. Bloemers, *De ontwikkeling van het jachtrecht en zijn toekomst bij de vorming van jachtschappen* (Zutphen, 1933) 20; Frederiks, *Jachtrecht*.
[8] A. H. Verster van Wulverhorst, *Geschiedkundige aantekeningen over het jagtwezen sedert de vroegste tijden* (Amsterdam, 1840).
[9] Fockema Andreae, *De Nederlandse Staat*, 140.
[10] Bloemers, *De ontwikkeling van het jachtrecht*, 20.
[11] J. Kosters, *Eenige mededeelingen over Oud-Nederlandsch jachtrecht* (Arnhem, 1910) 89.
[12] T. M. Lisman-Schaap, *Inventaris van het archief van het jachtgerecht in de provincie Utrecht 1680-1702; 1749-1795* (Utrecht, 1975) 2.
[13] R. Fruin Th. Az., *Catalogus van de archieven der Collegiën die voor 1811 binnen de tegenwoordige provincie Utrecht rechterlijke functiën uitgeoefend hebben* (Utrecht, 1893) 247; J. van de Water, *Groot Placaatboek 's lands van Utrecht* (3 dln.; Utrecht, 1729) II, 424.
[14] J. J. A. Ploos van Amstel, 'Gerard Ploos van Amstel (1617-1695)', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1984, 69.

pen benoemd. Pogingen, om in de jaren twintig van de zeventiende eeuw een college van meesterknapen in te stellen, leden schipbreuk. Zelfs een positief advies van stadhouder prins Maurits aan de Staten van Utrecht baatte niet: 'So wij dan gesien hebben dat deselve ordre conform sy met die alhier in Hollandt in train is, ende veel jaren gepractizeerd met notoiren dienst en de bevorderinge vande houtfesterye in vougen dat wij vertrouwen indien aldaer geintroduceert ende na hare forme ende inhouden geobserveert wierde dat U. E. M. die daervan verwachte vruchten genieten souden, sijn derhalven van advis dat deselve niet dan tot merckelijk voirdeel vande wiltbane aldaer ingevoert ende onderhouden soude werden'[15]. In Holland sprak een apart rechtscollege van houtvester en meesterknapen recht in jachtzaken. Het Hollandse college stond model voor een eventueel Utrechts rechtscollege van meesterknapen. De Utrechtse houtvester, die werd benoemd door de stadhouder en bij het ontbreken van deze door de Staten van Utrecht, was na de stadhouder de hoogste provinciale jachtofficier. De houtvester had bij de Staten aangedrongen op de benoeming van meesterknapen, omdat hij ontevreden was over de onvoldoende afhandeling van jachtdelicten bij het Hof van Utrecht. Het Hof werd in 1619 nog als enige rechtsinstelling voor de vervolging van vergrijpen tegen de jachtregels genoemd[16]. Vanaf 1645 , maar mogelijk reeds eerder, bracht de houtvester overtreders voor Gedeputeerde Staten[17]. Dit werd in 1667 in een jachtplakkaat vastgelegd: 'dat den Houtvester alle overtreders [...] sal calangeren ende te recht stellen alleen voor onze Ordinaris Gedeputeerden, ende nergens anders'[18].

Begin 1677 stuurde stadhouder Willem III, tegelijk met onder meer het aanstellingsbericht van een nieuwe luitenant-opperhoutvester en een concept-jachtordonnantie, een concept-instructie voor de instelling van een jachtgerecht aan de Staten van Utrecht[19]. De geëligeerden (de vertegenwoordigers van de vijf kapittels in de Staten) waren niet ingenomen met een afzonderlijk jachtgerecht, omdat de jurisdictie van Gedeputeerde Staten kwam te vervallen 'ende omdat door de nieuwe maniere van rechtspleginge veel moeijten ende onlusten te wachten staen'[20]. De ridderschap had geen bezwaren. Dit was niet zo vreemd, omdat op mondeling verzoek van Willem III in oktober 1676 leden van de ridderschap de concept-jachtwetgeving hadden ontworpen[21]. Het meeste verzet kwam van de stad Utrecht.

De vroedschap had de burgemeesters en gecommitteerden ter besogne opgedragen andere Statenleden te overtuigen 'bij alle cragtige ende efficacieuse redenen, daar en sulx 't behoort te versorgen dat worde gebleven bij 't oude gebruick ende practijke'[22]. Hun bezwaren richtten zich, naast het verlies van eigen privileges en vrijheden, tegen het feit dat 'de heren ordinaris Gedeputeerden souden werden ontset van de geheele judicature over de jacht en wiltbane'[23]. Bovendien hadden zij

[15] Rijksarchief van Utrecht (RAU), Staten van Utrecht (Staten), 264-111, brief 27 juni 1621 en 231-12, resolutie 29 juni 1621.

[16] Fruin, *Catalogus van de archieven*, 247; Ploos van Amstel, 'Ploos van Amstel', 69.

[17] Ploos van Amstel, 'Ploos van Amstel', 69.

[18] Van de Water, *Groot Placaatboek*, II, 403. De stad Utrecht heeft zich overigens tegen de criminele jurisdictie van Gedeputeerde Staten verzet, RAU, Jachtgerecht, 36, blz. 6. Vgl. A. Matthaeus, *De jure gladii tractatus et de toparchis qui exercent id in dioecesi Ultrajectina* (Leiden, 1689) 530-531.

[19] RAU, Staten, 48. De toevoeging 'luitenant' duidt op ondergeschiktheid aan de stadhouder, die in een aantal provincies de functie van opperhoutvester bekleedde.

[20] RAU, Staten, 232-39, resolutie 28 februari 1677.

[21] RAU, Staten, 731-6, resolutie ridderschap 31 oktober en 6 november 1676.

[22] Gemeentearchief Utrecht (GAU), stad II, 16.

[23] RAU, Staten, 232-39, resolutie 28 februari 1677.

bezwaren tegen de hoge kosten van de toekomstige jachtorganisatie. Ook in de jaren twintig van de zeventiende eeuw had de stad zich gekeerd tegen de instelling van een apart rechtscollege van meesterknapen voor jachtzaken[24]. De stadhouder week echter niet af van zijn opvatting over de instelling van een jachtgerecht: 'wij oordeelen, dat de judicature voors. beter ende gevoeghelijcker sal konnen werden waergenomen bij een Collegie daertoe expresselijck vacerende, dan bij hooghgemelte Heeren Gedeputeerden, met vele andere saken van verscheijdene nature ende hoogher importantie gedurigh geoccupeert zijnde, gelijck U. Ed. Mo: kennelijk is, dat sulx inde naburige provintien mede werd gepractiseert'[25].
En passant benoemde hij in afwachting van publicatie vijf adellijke raden voor het jachtgerecht. De stad Utrecht bleef in haar verzet volharden[26]. Uiteindelijk duurde het nog tot 25 maart 1680 voor de publicatie van het jachtplakkaat en de instructie voor het jachtgerecht er kwam[27]. De instructie voor het jachtgerecht was door het verzet op enkele essentiële punten, zoals samenstelling en beroepsmogelijkheid, gewijzigd. Utrecht en Amersfoort lieten, gesteund door Rhenen, in de Statenvergadering van 25 maart 1680 aantekenen, dat de criminele jurisdictie over hun inwoners als van oudsher zou blijven[28].

Oranjepolitiek

Welke redenen had Willem III voor de instelling van een Utrechts jachtgerecht? Willem III had door het regeringsreglement van 1674 grote invloed in de Utrechtse politiek gekregen. Hij benoemde sindsdien vele hem gunstig gezinde lieden in stedelijke en provinciale bestuursinstellingen. Institutionele veranderingen voerde hij evenwel niet door. De enige uitzonderingen lagen op het gebied van de jachtinstituties. Ook in Gelderland had de stadhouder via het regeringsreglement van 21 februari 1675 laten bepalen dat er een apart jachtgerecht voor het kwartier van Veluwe zou komen[29].
Willem III was bezeten van de jacht, waaraan hij veel van zijn vrije tijd besteedde. Hij bezat tal van jachthuizen. De Oranjes verlegden in de zeventiende eeuw hun voornaamste jachtactiviteiten van Holland en de baronie van Breda naar het Utrechtse, maar vooral naar Gelderland. De belangrijkste reden hiervoor was wel de achteruitgang van de wildstand in Holland in de eerste helft van de zeventiende eeuw[30]. Vóór 1636 waren de wilde zwijnen en reeën in Holland grotendeels verdwenen[31]. Alleen in het Gooi kwamen tot het einde van de achttiende eeuw nog wilde zwijnen voor[32]. Enkele Gooise gemeenten gingen in 1772 vanwege wildschade zelfs over tot het betalen van een gouden rijder voor een geschoten wild

[24] Ploos van Amstel, 'Ploos van Amstel', 69.
[25] RAU, Staten, 278-6, brief 15 maart 1677, Den Haag.
[26] GAU, stad II, 16. RAU, Staten, 232-39, resolutie 21 mei 1679. Matthaeus, *De jure gladii*, 532-535.
[27] RAU, Staten, 232-39, resolutie 25 maart 1680. RAU, Jachtgerecht, 5. Van de Water, *Groot Placaatboek*, II, 404-410, 425-426.
[28] RAU, Staten, 232-39.
[29] A. J. Maris, *Inventaris van het archief van het jachtgericht in Veluwe en Veluwezoom* (Arnhem, 1963) 1.
[30] L. van Everdingen, *Het Loo, de Oranjes en de jacht* (Haarlem, 1984) 26-104, 172.
[31] A. E. H. Swaen, *Jachtbedrijff, naar het handschrift in de koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage* (Leiden, 1948) 7.
[32] J. de Rijk, 'Geschiedenis van het wilde zwijn (Sus scrofa) in Nederland', *Huid en Haar*, 6 (1987) 20. Streekarchief Het Gooi, Gemeentearchief Hilversum, 60-I.

Stadhouder Willem III tijdens de jacht op wilde zwijnen. Schilderij door Dirk Maas, 1693. Apeldoorn. Rijksmuseum Paleis Het Loo. Foto: A. W. W. Meine Jansen, Baarn

zwijn. Over de ontwikkeling van de edelherten (roodwild) in Holland bestaat geen communis opinio. Brouwer meent dat het roodwild omstreeks 1750 in de duinstreek was verdwenen. Maar volgens Jelles was het edelhert in de duinstreek rond Heemskerk in de loop van de zeventiende eeuw uitgestorven, wellicht al in het midden van die eeuw. Volgens Belonje is het niet uitgesloten dat rond 1650 nog roodwild in de Kennemer bannen huisde[33]. Regelmatig hebben de Oranjes grofwild, uit het buitenland afkomstig, in de Hollandse duinen laten uitzetten. De damherten, in de jaren negentig van de zestiende eeuw ingevoerd uit Engeland en uitgezet in het Haagse Bosch, deden het aanvankelijk goed, maar hun aantal was in 1635 gering geworden[34]. De achteruitgang van het grofwild in Holland kwam vooral door het verdwijnen van geschikte leefterreinen door cultiveringsactiviteiten, bestrijding van wildschade, overbejaging en stroperij.

Vanaf de zestiende eeuw werd het verspreidingsgebied van het grofwild (edelher-

[33] J. Belonje, 'Hertenjacht in het Noord-Kennemerland', *Holland*, 11 (1979) 166-167; G. A. Brouwer, 'Enige historische bijzonderheden over het edelhert in Nederland en een beschouwing over de Veluwse edelherten als natuurbeschermingsobject', in: *In het voetspoor van Thijsse* (Wageningen, 1949) 214; J. G. J. Jelles, *Geschiedenis van het beheer en gebruik van het Noordhollandse Duinreservaat*, Mededeling Instituut voor Toegepast Biologisch Onderzoek in de Natuur, dl. LXXXVII (Arnhem, 1968) 38.

[34] B. E. J. Litjens en E. Pelzers, 'Het damhert Cervus dama in Nederland', *Lutra*, 31 (1988) 132-144.

Stilleven met hert en zwijnkop, 1646. Schilderij door Frans Snijders. Amsterdam, Rijksmuseum. Foto: Rijksmuseumstichting.

ten, reeën, wilde zwijnen) in Nederland langzaam kleiner[35]. Op de Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug vond in de tweede helft van de zeventiende eeuw vanuit de buitenplaatsen van de Oranjes veel bebossing plaats, vaak voor jachtdoeleinden[36]. In Utrecht hield het grofwild nog tot omstreeks 1800 stand[37]. De verplaatsing van de jachtactiviteiten naar Utrecht en Gelderland en de daarmee verbonden aankoop van jachtterreinen en -huizen door de Oranjes kan een belangrijke overweging zijn geweest voor prins Willem III om jachtgerechten in deze gewesten in te stellen.
In 1680 werd door het nieuwe jachtplakkaat het aantal gekwalificeerden tot de jacht sterk beperkt[38]. Tot de jacht gerechtigd waren vanaf 1680 de geëligeerden, de proosten en dekens van de vijf kapittels, de edelen, schout, burgemeesters, raden en vroedschappen van de stad Utrecht, de schouten en de regerende burgemeesters van de steden Amersfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede en Montfoort, de president van het Hof van Utrecht en anderen, die hun kwalificatie konden aantonen[39]. Volgens Kosters en Lisman-Schaap nam door dit type regels de administratie en jurisdictie zulke vormen aan, dat de overheid het nodig achtte afzonderlijke organen in te stellen, zoals dat reeds lang in Holland het geval was[40]. Een effectieve

[35] E. Pelzers en J. H. de Rijk, 'De geschiedenis van de ree in Nederland', *Natura*, 85 (1988) 8-12; E. Pelzers, 'Het wilde zwijn Sus scrofa in Nederland voor de Tweede Wereldoorlog', *Lutra*, 31 (1988) 145-146; De Rijk, 'Geschiedenis van het wilde zwijn', 18-23, 75-76.
[36] J. D. Harten, 'Het landschap in beweging', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V (Haarlem, 1980) 61-62.
[37] Pelzers en de Rijk, 'Geschiedenis van de ree', 8-12; Pelzers, 'Het wilde zwijn in Nederland', 145-146; De Rijk, 'Geschiedenis wilde zwijn', 75-76.
[38] Kosters, *Oud-Nederlandsch jachtrecht*, 83-84; Ploos van Amstel, 'Ploos van Amstel', 69.
[39] Mattheus, *De jure gladii*, 536.
[40] Lisman-Schaap, *Inventaris jachtgerecht*, 2; Kosters, *Oud-Nederlandsch jachtrecht*, 89.

controle op de uitoefening van de jacht en een enigszins organisatorische gelijkschakeling met andere gewesten zal daarbij zeker een rol hebben gespeeld.

Organisatie en jurisdictie van het eerste jachtgerecht van Utrecht (1680-1702)

Het eerste Utrechtse jachtgerecht (1680-1702) bestond uit een luitenant-opperhoutvester, een vertegenwoordiger uit de geëligeerden, vijf riddermatigen (later tot drie teruggebracht) en een regerend burgemeester van de Utrecht, allen benoemd door de stadhouder. Reeds in 1677 had Willem III een vijftal edelen aangewezen als raden voor het jachtgerecht. De luitenant-opperhoutvester zat het gerecht voor en had het recht het college te beschrijven (samenroepen). Bij de beraadslagingen over het vonnis had hij geen stemrecht. De raden beslisten over het vonnis; ze functioneerden als rechters. De adel had met een vertegenwoordiging van vijf respectievelijk drie raden een overheersende rol in het jachtgerecht. Dit was in Gelderland ook het geval. Het jachtgerecht van Veluwe en Veluwezoom bestond in de periode 1675-1702 uit een jagermeester en vijf adellijke raden, door de stadhouder benoemd uit de jonkers van het Veluws kwartier[41].
De raden 'sullen genieten voor hare vacatie de somme van ses guldens 'sdaegs', die gefinancierd werd uit de opgelegde boeten. Bij absentie of te laat komen betaalden de raden een boete. Zo had de luitenant-opperhoutvester, Jan Willem van Nassau, heer van Zuilenstein, op 21 november 1682 'in de bus geleyt voor dat deze mael te laet quam ende op de laeste vergaderinge absent is geweest twee silvere ducatons'[42]. Het gerecht had zitting binnen de stad Utrecht in één van de vertrekken van de Statenkamer. De secretaris van de Staten was tevens secretaris van het jachtgerecht. De kosten van het secretariaatswerk konden niet op het gewest verhaald worden. Verder beschikte het rechtscollege nog over een deurwaarder.
Het jachtgerecht bezat in jachtaangelegenheden zowel civiele als criminele jurisdictie binnen het gewest. Zittingen, waar civiele zaken behandeld werden, vonden volgens de regels tweemaal per jaar plaats, maar de betrokkenen konden hiervan afwijken. Het college sprak bij de aanwezigheid van minimaal vier raden recht in civiele zaken. Criminele zaken dienden zo vaak als de luitenant-opperhoutvester nodig vond. Voor het uitspreken van een vonnis in een criminele zaak was de aanwezigheid van het gehele college vereist. Vonnissen tot zestig gulden waren onherroepelijk. Voor uitspraken boven zestig gulden was beroep mogelijk bij de Gedeputeerden van de Staten. De bevoegdheid van het jachtgerecht om recht te spreken in zaken van jachtovertredingen geconstateerd binnen de hoge heerlijkheden heeft geleid tot enige discussie en problemen. De eigenaren van de hoge heerlijkheden hebben getracht te bewijzen dat hun de jurisdictie over jachtzaken toekwam, maar de Staten van Utrecht erkenden de aanspraken niet. De Staten verklaarden in 1693 dat de hoge heerlijkheden geen eigen jurisdictie bezaten in jachtzaken[43]. De rechtspraak over jachtdelicten en -overtredingen in Soest, Baarn, Ter Eem, Eemnes Binnendijks en Buitendijks, de hoge heerlijkheden van prins Willem III, was evenwel in 1675 opgedragen aan een speciaal voor deze heerlijkheid ingesteld hoog gerecht[44].

[41] Maris, *Inventaris jachtgericht Veluwe* , 1.
[42] RAU, Jachtgerecht, 5.
[43] Fruin, *Catalogus van de archieven*, 248. RAU, Staten, 232-45, resolutie 7 februari 1693.
[44] Fruin, 'Inventaris van de archieven', 248.

Het jachtgerecht was niet bevoegd in jachtbestuurlijke zaken. Dit bleek onder meer uit het antwoord, dat het stadsbestuur van Wijk bij Duurstede in 1682 kreeg op een verzoek haar inwoners permissie te verlenen om vogels in fruitboomgaarden te schieten. Het jachtcollege achtte zich niet bevoegd om de jachtordonnantie op dit punt te wijzigen[45].

Het tweede jachtgerecht van Utrecht (1749-1795)

Vrij snel na de dood van Willem III op 19 maart 1702 kregen een aantal gecommitteerden van de Staten opdracht om na overleg met de luitenant-opperhoutvester, Joost Taets van Amerongen, heer van Natewisch, een advies te formuleren over de jachtwettelijke situatie in Utrecht[46]. Naar aanleiding van hun advies werd in de Statenvergadering van 16 augustus 1702 besloten het jachtgerecht op te heffen en de oude situatie van vóór 1680 te herstellen. De jurisdictie over jachtaangelegenheden kwam weer terug bij de Gedeputeerden van de Staten. De verandering van de jachtwetgeving was niet verwonderlijk, want er heerste hierover veel onvrede in Utrecht. De vijf kapittels hadden grieven tegen de regeling van het jachtrecht. Zij vroegen vrijwel meteen na de dood van de koning-stadhouder aan de Staten om herstel van hun oude jachtrechten[47]. Mogelijk bestond bij de heren van Zeist-Driebergen, Renswoude, Hagestein, Langerak en Amerongen dezelfde ontevredenheid[48]. Hun aanspraken op een eigen jachtrechtspraak waren immers indertijd door de Staten afgewezen. De stad Utrecht had vanaf het begin al bezwaren gehad tegen het jachtgerecht.

In 1749 achtte stadhouder Willem IV het nodig wederom een jachtgerecht in Utrecht in te voeren. Het stadhouderschap was in 1747 hersteld en de stadhouder had door de herinvoering van de regeringsreglementen vrijwel onbeperkte politieke macht in Utrecht gekregen. Het nieuwe jachtgerecht was in hoofdlijnen gebaseerd op dat van koning-stadhouder Willem III[49]. Binnen enkele weken kondigden de Staten de nieuwe instructie af. Reeds enkele maanden daarvoor was een nieuw jachtplakkaat in werking getreden[50]. Beide verordeningen werden snel en zonder enig noemenswaardig verzet door de Staten aanvaard. Het jachtgerecht bezat zowel de criminele als de civiele jurisdictie in het gehele gewest. In 1750 werd het ambstgebied echter ingekrompen. Willem IV stelde voor zijn eigen hoge heerlijkheden van het Gooi, Soest, Soestdijk, Baarn, Ter Eem, Duist, De Haar, Zevenhuizen en Eemnes een eigen jachtgerecht in[51]. De opmerking van Fruin en Lisman-Schaap dat het jachtcollege in 1750 de criminele jurisdictie kwijt raakte aan het Hof van Utrecht en de stadsgerechten is niet juist. Het nieuwe jachtplakkaat van 18 september 1750 bepaalde, dat de procureur-generaal van het Hof van Utrecht en de officieren van de stadsgerechten werden ingeschakeld bij de criminele rechtsvervolging 'om het recht van den Lande te bewaren'[52]. Alle overtreders van

[45] RAU, Jachtgerecht, 1.
[46] RAU, Staten, 232-50, resolutie 27 april 1702.
[47] Ibidem.
[48] RAU, Staten, 467.
[49] RAU, Staten, 234-69, lappen-resolutie, brief 28 juli 1749.
[50] RAU, Staten, 232-95.
[51] RAU, Jachtgerecht, 38. Fruin, *Catalogus van de archieven*, 248.
[52] RAU, Jachtgerecht, 61. Artikel 8 van de instructie van het jachtgerecht (1749) had reeds een soortgelijke strekking.

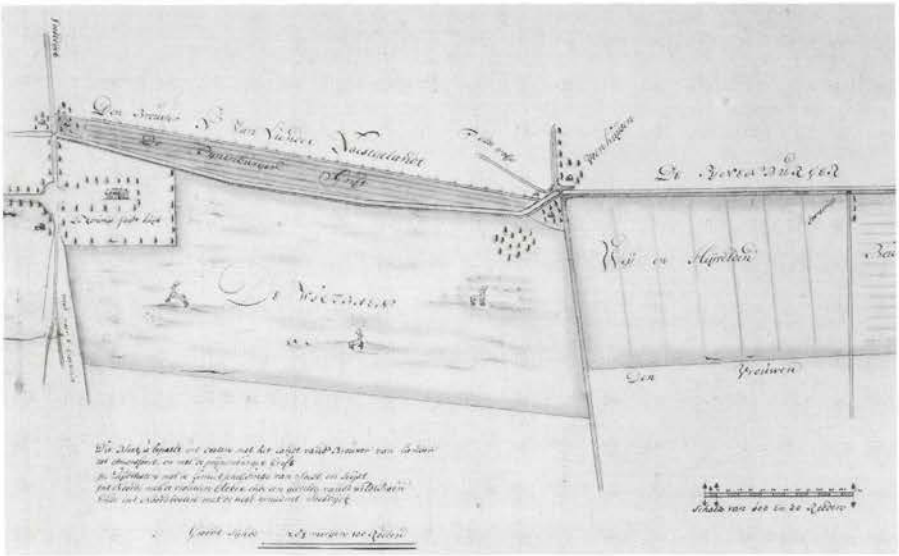

Kaart van de wildbaan van Paleis Soestdijk, 1717. Tekening door W. de Roy naar B. de Roy, 1697. RAU, St. Jan, 205-5. Foto: RAU

het jachtplakkaat, ''t zij civiel of crimineel', moesten echter voor het jachtgerecht verschijnen. Bij uitspraken in criminele zaken diende het gehele rechtscollege aanwezig te zijn. Ten tijde van Willem III mocht het Utrechts jachtgerecht ook civiele en criminele zaken behandelen. Volgens de instructie van 1680 diende dagvaarding van bekeurde personen in de steden te geschieden 'met kennisse van den Hooft-Officier' (schout) en de uitvoering van een vonnis met 'kennisse en assistentie' van de plaatselijke schouten van zowel steden als plattelandsgemeenten. De instructie van het tweede jachtgerecht (1749-1795) schreef bij de uitvoering van een civiel vonnis voor, dat de stadsschouten op de hoogte moesten worden gebracht. Ook militairen dienden zich voor een jachtvergrijp voor het jachtgerecht te verantwoorden[53].

Het Utrechtse jachtgerecht bestond uit een luitenant-opperhoutvester, die het college voorzat, en vijf raden, rechtsprekende leden. Twee raden waren afkomstig uit de geëligeerden, twee uit de ridderschap en één uit de vroedschap van de stad Utrecht[54]. De stadhouder benoemde de leden van het jachtrecht. In 1759, tijdens de minderjarigheid van Willem V, stelden de Staten van Utrecht Gijsbert Jan van Hardenbroek, heer van Bergesteyn, aan tot jachtraad. Ze hielden daarmee vast aan de oude, door Willem IV vastgestelde, samenstelling van het college[55]. De stadhouder, meestal tevens opperhoutvester, had ook in andere gewesten grote invloed op de samenstelling van de jachtgerechten. In Groningen en de Ommelanden werden de luitenant-houtvester en zes meesterknapen van het provinciaal jachtgerecht door de stadhouder aangewezen[56]. In het jachtgerecht van Veluwe en Veluwezoom

[53] RAU, Jachtgerecht, 27.
[54] RAU, Jachtgerecht, 45.
[55] Ibidem.
[56] W. J. Formsma, *De archieven van de Hoge Justitiekamer in Groningen en andere gewestelijke rechterlijke instellingen tot 1811* (Groningen, z. j.) 215; 'Jachtwet 1752', *Westerwolde*, 4 (1983/84) 98-100.

F. C. R. van Reede, 1743-1808, luitenant-opperhoutvester. Schilderij door M. F. Quadal, 1793. Foto: Stichting Iconografisch Bureau.

benoemde Willem IV in 1750 twee burgemeesters van Arnhem en Harderwijk als raden om de steden enige invloed te geven[57]. Daarnaast hadden nog zitting een luitenant-opperhoutvester en drie andere raden.

Veel jachtgerechten beschikten over een fiscaal, een secretaris of andere functionarissen. De fiscaal van het Veluwse jachtgerecht diende naast de reguliere taken, zoals het invorderen van de boeten en breuken en het dagvaarden van de overtreders, ook hondekoren (tiendkoren tot voeding van de honden van de heer) en andere inkomsten aan het jagermeestersambt verbonden te innen. Het Utrechts jachtgerecht bediende zich van een deurwaarder, een secretaris, een advocaat, een procureur, twee onder-houtvesters en jachtopzieners[58].

De jachtopzieners (koddebeiers, oppassers, schutten) gaven hun processenverbaal aan de procureur. Deze verwerkte de verbalen tot exploiten, om ze te overhandigen aan de deurwaarder. De advocaat van het jachtgerecht kreeg hierover van de

[57] Maris, *Inventaris jachtgericht Veluwe*, 2.
[58] *Tegenwoordige staat der Verenigde Nederlanden, provincie Utrecht*, deel II (Amsterdam, 1758) 275.

Veronderstelde omvang van de kudde	Jaar van het procesverbaal of veroordeling
93	1763
ruim 60	1765
36	1766
18 á 20	1766
80	1768
25	1771
15	1772
30	1773
50	1773
50	1779
130	1779

Figuur 1. De omvang van de schaapskuddes van herders, die door het jachtgerecht veroordeeld werden wegens illegale beweiding. (RAU, huisarchief Amerongen, I-643a).

procureur bericht. De deurwaarder dagvaardde de overtreders zo veel mogelijk zelf aan huis, zeker in de stad Utrecht. Woonden ze te ver af, dan mocht dit ook geschieden door een pander van het Hof van Utrecht, een bode van de Staten of een beëdigd schutter[59]. De procureur zorgde ervoor dat na de dagvaarding de zaak op de rol kwam en de leden en secretaris van het gerecht geïnformeerd werden. Ook de advocaat diende ten minste veertien dagen voor de rechtszitting op de hoogte te worden gebracht en zijn conclusie op de rol te komen. Binnen acht dagen na de rechtzitting diende de procureur ter secretarie de veroordelingen te lichten en wederom binnen acht daaropvolgende dagen aan de deurwaarder te overhandigen[60]. De deurwaarder zorgde binnen twee maanden voor de executie van de sententies.

Veel veroordeelden behoorden tot de onvermogende klasse van de bevolking en werden vaak veroordeeld wegens stroperij of het bezit van ongeknuppelde honden. Een achttiende-eeuwse passage uit een aantekening van het jachtgerecht, geeft hiervan een indruk: 'Terwijl de stroperijen meest door onvermogende werden geexerceert en dat sulks van dag tot dag toeneemt na mate dat er meer wilt is zoude het seer tot ruine van de jagt streckken en ook gansch niet met de billijkhijd over een komen indien de vermogende gestraft en deze door de vingers souden gezien worden; men zoude konnen zeggen deze doen het uijt gebrek, maar de ondervinding heeft van ouds geleert dat die nog iets hadden, soo ras sij sig daaraan overgegeven hebben, aan het suijpen zijn geraakt en tot zoo grote armoede zijn vervallen dat vrouw en kinderen genoegsaam naakt hebben laten lopen en bijna van honger vergaan'[61]. Ook jagers (weilieden) buiten dienst maakten zich geregeld schuldig aan stroperij. In oktober 1761 verscherpte de overheid de regels hiertegen. Het jachtgerecht deed in 1750 een beroep op het gerecht van Amersfoort om assistentie van de hoofdofficier of diens vervanger bij het visiteren van de huizen van verdachte op- en verkopers van wild. Er kwamen veel klachten over stroperij uit Amersfoort en omgeving. Bovendien vermoedde men een grote illegale wildhandel in de stad: 'en is ongeloofelijk hoeveel wilt soo binnen als buyten het jagtsaizoen over Amersfoort na Holland gaat'[62]. Het betrof waarschijnlijk vooral kleinwild. Ook werden regelmatig schaapsherders veroordeeld voor het illegaal weiden van hun schapen op andermans grond. Het ging hierbij om kuddes van

[59] RAU, Jachtgerecht, 46, 47.
[60] RAU, Jachtgerecht, 27. De rol van de advocaat van het jachtgerecht is niet geheel duidelijk.
[61] RAU, Jachtgerecht, 61.
[62] RAU, Jachtgerecht, 27, 61.

wisselende grootte, soms van behoorlijke omvang – 60 of meer –, in vooral jonge bossen[63] (zie figuur 1).
Op dinsdag 6 september 1768 werd 'driftharder' Mees uit Leusden betrapt op het illegaal drijven van zijn schapen in de bossen van Justus Hooft en mr. Anthony du Cloux, beiden inwoners van Amersfoort, op de Leusderberg. De beklaagde liet zijn schapen, 'ten minste tot tagtig in getalle', geruime tijd in de bossen weiden. De geëiste straf op 6 oktober 1768 luidde: een boete van één gulden per schaap, dus tachtig gulden of 'zoveel meerder of minder als uyt de deductie der saake bevonden zal worden'. Op 5 januari 1769 veroordeelde het jachtgerecht hem, na hem gehoord te hebben, conform de eis[64]. Een andere schaapsherder kreeg een boete van vier gulden, omdat zijn zwarte keeshond tijdens het drijven van de schapen niet 'aan een leyts of ketting' vastliep[65]. Lubbert Hendriksen kreeg in 1779 een procesverbaal wegens het illegaal weiden van 130 schapen in het bos van de markies de St. Simon aan de Oostbroeker Laan. Er werd 130 gulden boete tegen hem geëist, boven arbitrale correctie. Volgens de advocaat van Hendriksen, Van Romondt, lag het aantal schapen, dat in het bos van de markies had rondgelopen, beduidend lager dan 130. Bovendien had Hendriksen, aldus zijn advocaat, de dieren terstond uit het bos gedreven. De advocaat stelde een boete van 7 ducaten, inclusief de kosten, voor. De raden hoorden vervolgens de advocaat van de eisende partij. Deze kon zich wel vinden in het bod van de aangeklaagde. Hendriksen werd op 7 januari 1780 bij moderatie veroordeeld tot een boete van 36 gulden en 15 stuivers, inclusief de kosten. De luitenant-opperhoutvester ontbrak op de rechtszitting[66].
Het Utrechts jachtgerecht had, naast rechtsprekende, ook andere taken. Het college adviseerde de stadhouder en de Staten over beleidszaken aangaande de jacht. De stadhouder bepaalde wie tot de jacht gekwalificeerd waren, meestal na advies van het jachtgerecht. Eén van de belangrijkste adviezen van het jachtgerecht aan de stadhoudersweduwe Anna van Hannover, gouvernante van de minderjarige Willem V, betrof de zaak van het jachtrecht van de kleine steden. De stadsbestuurders van Amersfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede en Montfoort wilden gekwalificeerd worden tot de jacht. Het jachtgerecht adviseerde in 1752 in deze positief[67]. De gekwalificeerden waren ieder jaar verplicht hun dienstjagers te laten registreren bij het jachtgerecht, dat dan een jachtakte afgaf. Het jachtgerecht hield de administratie van afgegeven jachtvergunningen bij.
De jacht op wolven was aan strenge regels gebonden. Hiervoor was meestal een speciale vergunning van de luitenant-opperhoutvester nodig. Wilde men een premie ontvangen voor bemachtigde wolven, dan moesten deze bij het jachtgerecht ingeleverd worden. In het bijzijn van de luitenant-opperhoutvester of zijn vervanger en de deurwaarder werd dan het vel afgestroopt. De wolf was in de tweede helft van de achttiende eeuw in Utrecht al tamelijk zeldzaam[68].

[63] RAU, huisarchief Amerongen, I-643a.
[64] RAU, Jachtgerecht, 28 en 84.
[65] RAU, Jachtgerecht, 84.
[66] RAU, Jachtgerecht, 30 en 84.
[67] RAU, Jachtgerecht, 27.
[68] J. de Rijk, 'Wolven in Nederland: een samenvatting van historische gegevens', *Huid en Haar*, 4 (1985) 74. De wolf verdween in het midden van de negentiende eeuw uit Nederland. De laatste exemplaren werden in het Rijk van Nijmegen en in Limburg gesignaleerd. E. Pelzers, J. H. de Rijk en J. B. M. Thissen, 'Zoogdieren in Limburg vóór 1850', *Natuurhistorisch Maandblad*, LXXVII (1988) 168-171.

In Groningen had het jachtgerecht ook de administratie van en rechtspraak in visserijzaken en de schouw over een aantal wegen[69]. De Utrechtse jachtopzieners waren vanaf 1764 ook bevoegd om visserijdelicten op te sporen. Deze delicten werden echter door de reguliere rechtsinstanties afgehandeld en niet door het jachtgerecht. Het Friese jachtgerecht, waarin naast de opperhoutvester en de luitenant-houtvester, vier meesterknapen – per kwartier één meesterknaap – zitting hadden, bezat ook wetgevende bevoegdheid[70].

Afschaffing van het jachtgerecht

Met de sterker wordende activiteiten van de patriotten in de Republiek in de tweede helft van de achttiende eeuw, nam ook het verzet tegen de jachtorganisatie en –wetgeving in Utrecht toe. Het jachtgerecht was een gehate instelling. Dit werd eens te meer duidelijk na het indienen van een request door grondeigenaren en –gebruikers 'van de bergkant' onder Maarn, Heetveld en Leusden bij de Staten in oktober 1782 om steun bij de bestrijding van landbouwschade ontstaan door herten en konijnen[71]. De requestranten moesten hun verzoek herhalen, omdat het jachtgerecht, door de Staten om advies gevraagd, niets van zich lieten horen. Na nog een derde verzoek aan de Staten te hebben gezonden, verklaarde het jachtgerecht de klachten ongegrond. De Staten namen dit advies over. Er volgde nog een verdere pennestrijd met als resultaat, dat enkele povere maatregelen door de provinciale overheid werden genomen. Hoezeer dit vooral de publieke kritiek op het jachtgerecht stimuleerde, blijkt uit de volgende passages uit een hekelschrift[72]:

Jan: *Dat mogt wat; ons verzoek wierd verzonden aan 't Jagt-Gericht.*

Pieter: *Wat is dat voor een gericht? Ik heb daar van veel hooren spreken; maar ik begrijp'er het regte niet van.*

Jan: *Ja Pieter, om'er U de waarheid van te zeggen, ik heb van dat gedierte mede veel hooren spreeken, en men heeft mij wel eens gezegd, dat het in zijn aard en oorspronk zeer veel overeenkomst heeft, met een monster, dat hoogen krijgsraad is genoemd, of na een Gedrocht, dat wel eer hier te Lande Inquisitie of Bloedraad wierd genaamd; maar ik weet'er mede zo het regte niet van...*

Kornelis: *Och ja! 't is purum, purum, purum, Prince Gerecht; en dat blijkt klaar uit de laatste instelling voor dat Gerecht.*

Pieter: *Hoezo?*

Kornelis: *Dat zal ik U zeggen, om dat dit nieuw ingestelde Prince Gerecht, in onze Provintie na goedvinden kan handelen, zonder aan iemand van hunne verrichtingen verantwoordelijk te zijn, want hare uitspraken of vonnissen, zijn gelijk gesteld met Godspraken, waar van geen hoger beroep, verandering, of verantwoording vallen kan.*

Klachten over wildschade kwamen ook van inwoners uit de stadsvrijheid van Amersfoort en van de heer van Drakestein en Vuursche[73].

[69] Formsma, 'Hoge Justitiekamer in Groningen', 215.

[70] Kosters, *Oud-Nederlandsch jachtrecht*, 89-90.

[71] A. du Cloux, *Bundel van requesten tegens den aanwas van grof wild en conynen, binnen de provincie van Utrecht, en voornamentlijk aan den bergkant grasende, etc.* (Utrecht, 1783) 1-60, RAU, Jachtgerecht, 30, 31.

[72] *Zamenspraak tusschen Pieter van 't Heetveld, Jan van Leusden en Cornelis van Maare over den overlast van het grof en klein wild in de provintie van Utrecht, alsmede over het recht van de burgers van stad en steden tegens de judicature van het jachtgericht* (Amersfoort, z. j.) 5-6.

[73] RAU, Jachtgerecht, 31.

Figuur 2. Het aantal door het jachtgerecht afgegeven jachtakten in de jaren 1781-1791. Iedere periode loopt van september in het eerste jaar tot en met augustus van het volgende jaar. (RAU, huisarchief Amerongen, I-640, rekeningen van de secretaris van het jachtgerecht).

Periode	Aantal afgegeven jachtakten
1781-1782	113
1782-1783	114
1783-1784	118
1784-1785	62
1785-1786	63
1786-1787	58
1787-1788	25
1788-1789	67
1789-1790	71
1790-1791	81

In de jaren tachtig van de achttiende eeuw verschenen diverse pamfletten gericht tegen het Utrechtse jachtgerecht. De bezwaren waren talrijk: de hoge kosten, de inbreuk op de jurisdictierechten van gewestelijke overheid en steden, de schending van het 'ius de non evocando' (het recht om alleen voor de rechter in de eigen woonplaats te kunnen worden gedaagd)[74]. Het aanstotelijk gedrag van koddebeiers of jachtopzieners ('het slegtste soort van volk','meestentyds door den drank verhit') wekte veel woede. Een verzoek van het jachtgerecht op 17 december 1782 aan de Staten, naar aanleiding van toenemend verzet en dreigementen van stropers tegen jachtopzieners, om deze functionarissen in staat te stellen 'geweld met geweld te keeren desnoods ook met schietgeweer', was olie op het vuur van de tegenstanders van het jachtgerecht. Zij vonden in deze kwestie het Hof van Utrecht aan hun zijde[75]. Tegen het jachtgerecht van de hoge heerlijkheid van de Oranjes bracht men in, dat dit onbevoegd was in het gewest Utrecht volgens de bepalingen van de Unie van Utrecht, vanwege het particuliere karakter en zijn gedeeltelijke ligging in het Hollandse Gooi. Het Utrechtse jachtgerecht kwam in de tweede helft van 1786 en in 1787 vrijwel niet bij elkaar, waarschijnlijk vanwege de patriottische onrust in het gewest[76]. Ten gevolge van de 'sedert eenige tijd ontstane troubles door de gehele Republicq', werden tussen 1785-1787 minder jachtakten uitgegeven, waardoor de betaling van de traktementen en kledij voor de jachtopzieners gevaar liep[77] (zie figuur 2).

Het is dan ook geen wonder, dat nagenoeg direct na de Bataafse Omwenteling beide jachtgerechten door de provisionele representanten werden afgeschaft. Dit gebeurde op 5 februari 1795 in één adem met het afschaffen van het erfstadhouderschap en de ridderschap[78]. De jurisdictie over jachtovertredingen werd in 1803 aan het Hof van Utrecht en de stadsgerechten opgedragen[79]. De eerste jachtwet van het Koninkrijk der Nederlanden van 11 juli 1814 (Stbl. 79) bepaalde dat overtreders van de jachtregels voor de arrondissementsrechtbanken moesten verschijnen. Wel mochten de houtvesters jachtovertredingen 'welke uit haren aard of door omstandigheden eenige verzachting gedoogen', na goedkeuring van de opperhoutvester, buiten de normale rechtsgang afhandelen.

Het Utrechtse jachtgerecht was voor een groot deel het resultaat van stadhouder-

[74] RAU, Jachtgerecht, 41.
[75] RAU, Jachtgerecht, 30, 41.
[76] RAU, Jachtgerecht, 32, 84; huisarchief Amerongen, I-641.
[77] RAU, Jachtgerecht, 32, resolutie 28 maart 1788.
[78] RAU, Staten, 1056-1, lappennotulen van de provisionele representanten 5 en 6 februari 1795. C. W. Moorrees en P. J. Vermeulen, *Groot Plakkaatboek 's Lands van Utrecht* (Utrecht, 1856) 456.
[79] Fruin, *Catalogus van de archieven*, 248.

lijk hobbyisme. Het college stelde vooral de jachtbelangen van de gekwalificeerden zeker. Het bestaan van het jachtgerecht heeft naar alle waarschijnlijkheid een wildbeschermende rol gespeeld. De populatiedichtheid van vooral grofwild werd mede bepaald door de jachtwettelijke positie en de controle op de naleving van de plakkaten. De afschaffing van het jachtgerecht en de toekenning van het jachtrecht aan alle grondeigenaren betekenden mogelijk de genadeslag voor het Utrechtse grofwild. Met de emancipatie van de burgerij verdween niet alleen het jachtgerecht, maar ook het grote wild. Uiteindelijk bood alleen de Veluwe in de negentiende eeuw aan herten en reeën een laatste en voldoende verblijfplaats.

Justus van Broeckhuijsen, landmeter 's Hoofs van Utrecht

H. P. Deys

Hoofdpersoon in dit artikel is de Utrechtse landmeter Justus van Broeckhuijsen. Na een korte inleiding over landmeters in het algemeen en Utrechtse landmeters in het bijzonder wordt nader ingegaan op het leven en werk van Van Broeckhuijsen, die in het eerste kwart van de achttiende eeuw als landmeter, kartograaf en adviseur werkzaam is geweest. Aan de hand van archiefstukken wordt een vrij gedetailleerde beschrijving gegeven van zijn gangen gedurende enkele perioden in zijn actieve leven.
In een bijlage wordt een overzicht gegeven van alle thans bekende, door hem vervaardigde kaarten en kopieën die bewaard zijn gebleven, alsmede van de bekende rapporten, door of met hem opgesteld.

De landmeters

In het eerste kwart van de 18de eeuw is in de provincie Utrecht, maar ook enkele keren daarbuiten, een groot aantal metingen en karteringen van percelen grond, landerijen en enkele landgoederen verricht door de Utrechtse landmeter Justus van Broeckhuijsen. Hij zette hiermee een traditie voort, die reeds meer dan een eeuw vóór hem werd gegrondvest, een traditie die ook na hem nog zou worden voortgezet.
Landmeters waren beëdigde functionarissen, die opgeleid waren in het uitvoeren van metingen van oppervlakken van stukken grond, het vaststellen van perceelsgrenzen of bepaalde markante punten in het landschap en het in kaart brengen, dus het karteren van de gevonden resultaten. Er bestaan over het beroep van landmeter enkele belangwekkende werken, welke veel informatie verschaffen over deze beroepsgroep.
In een diesrede gaf Dieperink[1] een beknopt overzicht over landmeters in een tweetal perioden in de geschiedenis. In het kort behandelde hij ten eerste de taken en de landmeetkundige kennis ten tijde van de Oudheid, nl. bij de Egyptenaren, de Joden, de Babylonieërs, de Grieken en Romeinen. Voor het tweede door hem besproken tijdperk bleef hij in eigen land waarbij hij in vogelvlucht enkele hoogtepunten van de Nederlandse landmeetkunde vanaf omstreeks 1500 tot ongeveer 1927 beschreef. Fockema Andreae en Van 't Hoff[2] hebben in diverse hoofdstukken van hun handboek aandacht besteed aan Nederlandse landmeters. Een Belgische tentoonstellingscatalogus over landmeters[3] bood de gelegenheid dieper in te gaan

[1] J. W. Dieperink, *De Techniek van het Landmeten in een Tweetal Tijdperken der Geschiedenis* (Wageningen, 1928).
[2] S. J. Fockema Andreae en B. van 't Hoff, *Geschiedenis de Kartografie van Nederland* ('s-Gravenhage, 1947).
[3] R. Schonaerts (red.), *De Landt-meeters van de XVIe tot de XVIIIe Eeuw in onze Provincies* (Brussel, 1976).

op de Zuidnederlandse landmeetkunde vanaf het midden der 16de eeuw tot aan de tijd van het kadaster, begin 19de eeuw. Uitgebreid wordt de opleiding en examinering van de kandidaten besproken evenals de toegepaste techniek, de gebruikte apparatuur en de officiële bepalingen en voorschriften, waaraan de landmeter zich had te houden. Een probleem vormden hierbij de verschillende lengte-eenheden, die toen zelfs per provincie konden wisselen. De catalogus zelf bevat 200 nummers van kaarten, handboeken, dokumenten en instrumenten. Door Harmsen[4] werd een monografie gewijd aan de Zuidhollandse landmeter Mattheus van Nispen, waarbij, naast een inventarisatie van diens karteringen, een overzicht wordt gegeven over landmeetkundige aspecten van de kartografie: wiskundige achtergronden, toegepaste lengte-eenheden, enkele instrumenten en enige praktijkvoorbeelden, en natuurlijk het in de titel van de monografie genoemde handboek van de landmeter Van Nispen. Het beroep van landmeter komt ook ter sprake in de dissertatie[5] van Lintsen, die voornamelijk de ingenieurs in de negentiende eeuw tot onderwerp heeft.

Het *Repertorium van Oud-Nederlandse Landmeters* van Teeling[6] biedt een onuitputtelijke bron aan informatie, vooral daar het naast jaartallen tevens een korte aanduiding van de verrichtingen van de in archiefinventarissen en literatuur voorkomende landmeters bevat. Ook zijn tweede werk over landmeters, namelijk die van het Kadaster[7] dient hier te worden vermeld. Marijke Donkersloot heeft een aantal belangrijke gegevens samengebracht in haar studie van de Topografische Kaarten van Nederland[8], waarbij zij in 'Repertorium van kaartmakers, landmeters enz.' van een groot aantal landmeters biografische gegevens vermeldt. Een apart hoofdstuk is gewijd aan kaartmakers.

In de herdenkingsuitgave van het Kadaster[9] wordt in een tweetal hoofdstukken aandacht besteed aan de meer moderne landmeetkunde. Dat ook Koeman als landmeter in hart en nieren veel aandacht aan landmeters en hun praktijk besteedt is een vanzelfsprekende zaak. In zijn *Geschiedenis van de kartografie van Nederland*[10] heeft hij van de 17 hoofdstukken er één gewijd aan de landmeetkunde en één aan landmeters en kartografen uit de 16de en 17de eeuw. De vele gegevens verschaffen een goed inzicht in dit oude vak. Voorts werden door Muller en Zandvliet[11] de resultaten van uitgebreid gericht archiefonderzoek over admissies van landmeters en aanverwante zaken gepubliceerd.

In de meest recente publicatie tenslotte, de dissertatie van Scholten[12] is onderzoek gesublimeerd naar de militaire kartografie en haar ingenieur-landmeters. De wis-

[4] Th. W. Harmsen, *De Beknopte Lant-Meet-Konst* (Delft, 1978).

[5] H. Lintsen, *Ingenieurs in Nederland in de Negentiende Eeuw* ('s-Gravenhage, 1980).

[6] P. S. Teeling, *Repertorium van Oud-Nederlandse Landmeters, 14e tot 18e eeuw* (2 dln.; z. pl. [Apeldoorn], 1981).

[7] P. S. Teeling, *Landmeters van de Kadastrering van Nederland* (z. pl. [Apeldoorn], 1984).

[8] M. Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750* (Groningen, 1981).

[9] G. A. van Wely, 'Landmeetkunde en Kadaster', en W. M. Schakel, 'Ervaringen met de landmeterdeskundige in een ruilverkaveling' in: *Op Goede Gronden-een bundel opstellen ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de dienst van het kadaster en de openbare registers* ('s-Gravenhage, 1982) resp. 87-100 en 175-188.

[10] C. Koeman, *Geschiedenis van de Kartografie van Nederland* (Alphen aan den Rijn, 1987).

[11] E. Muller en K. Zandvliet (red.), *Admissies als Landmeter in Nederland voor 1811* (Alphen aan den Rijn, 1987).

[12] F. W. J. Scholten, *Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland 1579-1795* (Alphen aan den Rijn, 1989). Zie ook het recent verschenen P. J. van Winter, *Hoger beroepsonderwijs avant la lettre. Bemoeiingen met de vorming van landmeters en ingenieurs bij de Nederlandse universiteiten van de 17e en 18e eeuw* (Amsterdam, 1988).

'De ingenieur', uit Iets voor Allen door den berugten Pater Abraham van St. Clara en I. le Long *(Amsterdam, 1759).*

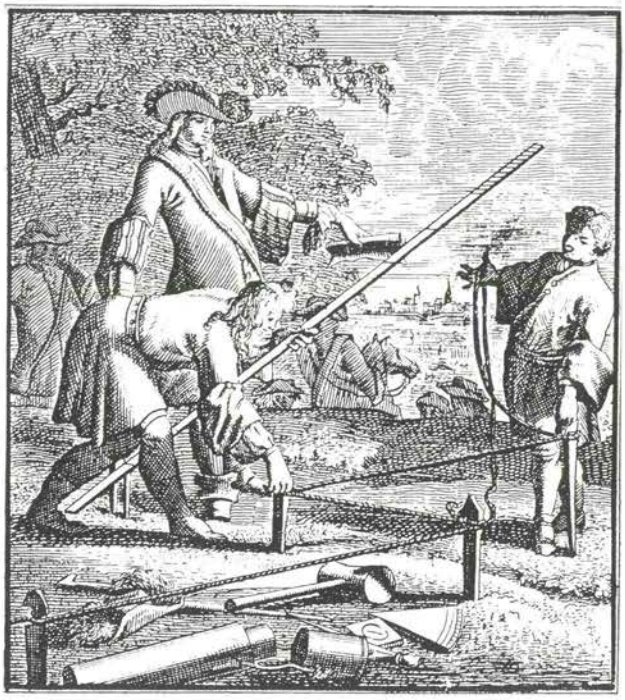

pelturigheid van de overheid en het gebrek aan een beleid op lange termijn blijken daarbij een grote negatieve invloed op onze landsverdediging te hebben gehad. Naast de genoemde werken wordt in vele aan (historische) kartografie gewijde uitgaven in min of meerdere mate aandacht besteed aan de landmeetkunde en haar dienaren.

Landmeters in de provincie Utrecht

Het is bekend dat in verschillende provincies landmeters in dienst waren van het provinciale Hof. Marijke Donkersloot[13] beschrijft dit fenomeen voor Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland. Voor de provincie Utrecht is deze kwestie naar mijn mening nog niet voldoende uitgezocht. Enkele Utrechtse landmeters voerden de titel 'landmeter 's Hoofs van Utrecht', zonder dat wij precies op de hoogte zijn van de betekenis van deze omschrijving. Volgens Donkersloot[14] houdt dit niet meer in dan dat de betrokken landmeter door het Hof van Utrecht zou zijn beëdigd en geadmitteerd, dus bevoegd verklaard tot het uitoefenen van het beroep. Er zijn in de Utrechtse archieven ook geen meldingen te vinden van officiële aanstellingen van een landmeter door het Hof, net zo min als dit het geval is bij notarissen, die ook wel de toevoeging ' 's Hoofs van Utrecht' voerden. Toch zijn er in een aantal gevallen wel degelijk aanwijzingen die het bestaan van een

[13] Donkersloot, *Topografische kaarten*, 46.
[14] Marijke Donkersloot-de Vrij, persoonlijke mededeling. Zie verder ook Donkersloot, *Topografische kaarten*, 8, 24 en 46.

aangestelde landmeter waarschijnlijk maken. In het volgende zal ik hier nader op ingaan. Dat een landmeter toen een zekere mate van standing bekleedde volgt uit het feit, dat op eenzelfde rekening aan de ene kant gesproken wordt over Dirk van Pothuijsen en Hendrick van Duiren, beiden aannemers, en aan de andere kant over de heer Torck en de heer Justus van Broeckhuijsen.

In Utrecht is door de eeuwen heen een aantal landmeters van naam werkzaam geweest. Een van de vroegst bekende landmeters in deze provincie was Evert van Schaick of van Schawijck. Vermoedelijk is hij de opsteller geweest van het uitgebreide verslag van 1545, waarin de resultaten zijn weergegeven van terreinopmetingen in de Stichtse Venen rond Veenendaal en Rhenen ten behoeve van de verbetering en verlenging van de Bisschop-Davids-grift, welke leidden tot het octrooi van Karel V[15]. Zeer minutieus werd door de landmeter het terrein beschreven, waarbij vele malen de aanwijzingen van het kompas werden opgetekend[16]. Het staat wel vast dat Van Schaick in 1549 in aanwezigheid van de Nijmeegse landmeter Nicolaes de Wael diens opmetingen van de Eder venen uit 1545 heeft hermeten[17].

Iets later dan Van Schaick leefde Jan van Berck, die werkzaam was tegen het eind van de 16de eeuw en naast zijn naam en de vermelding landmeter de toevoeging 'van der Hove' of 'Geometer' gebruikte. Een belangrijk landmeter rond 1600 is Marcelis van Oort geweest, waarvan een betrekkelijk groot oeuvre bewaard is gebleven en die vermoedelijk zijn vader als landmeter is opgevolgd. Van Van Oort is bekend, dat hij, naast de gebruikelijke karteringen van landerijen voor kapittels en kloosters, ook militaire werken in kaart bracht en vermoedelijk ook zelf ontwierp. Zo werd onlangs een tweetal anonieme vestingplattegronden van de schans bij Woudenberg aan hem toegeschreven[18]. De landmeter Jan Rutgersz. van den Bergh, werkzaam rond 1600, heeft veel voor enkele Utrechtse kapittels gewerkt. Een wellicht wat onderschat landmeter was Cornelis Montfortius of van Montfoort, werkzaam in de provincie Utrecht.

Hendrik Verstralen noemde zich 'geswore lantmeter voorden Hoove van Utrecht', 'landmeter bij het Hof van Utrecht', 'geswooren lantmeter' of gewoon 'lantmeter'. Wat minder bekende landmeters in het midden van de 16de eeuw waren Jan Willemsz., 'geswooren lantmeter der stadt Utrecht', en Jan van Mijst, 'notaris ende gesworen lantmeter wonende binnen Woerden'.

Bij de Utrechtse landmeters Balthasar Lobe en Jan van Diepenem doet zich het geval voor, dat zij zich beiden, vrijwel gelijktijdig, 'gesworen lantmeter 's Hoofs van Utrecht' noemden[19]. Van Van Diepenem is een groot aantal kaarten bekend.

[15] H. P. Deys, *De Gelderse Vallei - Geschiedenis in oude kaarten* (Utrecht, 1988), hoofdstuk 5. Hierin een uitgebreide weergave van het rapport.

[16] 'Declaratie vanden Carte gemaickt op situatie van die veenen gelegen bij Renen', juni 1545. RAU, Staten van Utrecht, 368-1; 'Declaratie ghemaeckt op dije situatie vande gherechte ende Rhenenschen veenen mitten landen en waetergangen daer omtrent gelegen anno XVCXLV in junio', RAG, Hof, 4494. Zie verder bij n. 15.

[17] Deys, *De Gelderse Vallei*, 64.

[18] *Idem*, 172, de kaarten 139 en 140.

[19] Zie bijvoorbeeld op de aanvankelijk verloren gewaande kaart van Scherpenzeel door Van Diepenem (Deys: 227), maar onlangs teruggevonden in het RAG, Arch. Kasteel Scherpenzeel, 101. Deze kaart van 1641 werd vervaardigd in verband met een proces over een grensgeschil tussen Utrecht en Gelderland, waarbij een dode man over de provinciegrens werd versleept. Hierbij behoort ook een kaart, getekend door B. Lobe, die in 1642 het predikaat 'gesworen Lantmeeter 's Hoofs van Utrecht' voerde. Het is niet waarschijnlijk dat Van Diepenem toen inmiddels zijn mogelijk officiële titel zou zijn kwijtgeraakt. Dit geval pleit dus tegen het bestaan van één officiële provinciale landmeter in het Utrechtse.

Ook Lobe heeft vele belangrijke kaarten nagelaten, waarbij onlangs[20] een grote anonieme kaart, waarop het ontworpen traject van de aan te leggen Slaperdijk (1651/52) is aangegeven, aan hem kon worden toegeschreven. Lobe ondertekende ook wel als 'ick geswooren lantmeter 's Hoofs van Utrecht, Holland ende West Vrieslant'. Behalve Lobe is ook de bekende landmeter Dirk (Brekens) van Groenou betrokken geweest bij de aanleg van de Slaperdijk en wel als begeleider en adviseur. In deze periode was ook werkzaam Adam van Vianen, 'gesworen lantmeter 's Hoofs van Utrecht'.

Een belangrijk landmeter was Bernard de Roij die leefde aan het eind van de 17de eeuw. Hij is de auteur van de grote 'Nieuwe caerte vande Provincie van Utrecht' die omstreeks 1696 in druk verscheen. De Roij noemde zich wel 'ingenieur en landtmeter der Ed: Mog: heeren Staten 's Lands van Utrecht'[21]. Hij stelde in 1701, samen met de 'coming man' Justus van Broeckhuijsen, op verzoek van de Staten van Utrecht een onderzoek in naar de mogelijkheid de Gelderse Vallei te inunderen. Van Broeckhuijsen was, voor zover ik heb na kunnen gaan, als landmeter werkzaam tussen 1700 en 1723. Tegelijkertijd met hem werkte in de provincie Utrecht Willem de Roij, die zich in 1700 'geswooren lantmeter' noemde, maar ook (in 1717 bijvoorbeeld) 'geswooren lantmeter 's Hoofs van Utreght'. Van hem zijn slechts weinig kaarten bekend. Na Van Broeckhuijsen werden er kaarten vervaardigd door Johan Hersant, 'gezworen lantmeter 's Hoofs van Utrecht'[22]. Tenslotte vermeld ik hier nog de 'advocaat en gezworen landmeter Hoofs provinciaal van Utrecht' Gerbrand Nicolaas Back, die werkzaam was rond 1758-1775.

Het zou de moeite waard zijn, de kwestie van het al of niet toekennen van een officiële betekenis aan de toevoeging ' 's Hoofs van Utrecht' nader te onderzoeken, bijvoorbeeld door een systematisch onderzoek in te stellen naar de predikaten, gevoerd door de Utrechtse landmeters en deze onderling te vergelijken. Ik heb nagegaan, hoe Justus van Broeckhuijsen zelf op zijn kaarten met de toevoeging omging. Zijn eerste en laatst bekende kaart waren ondertekend met 'geadmitteerd landmeter 's Hoofs van Utrecht', een predikaat dat hij voor zover bekend in totaal 53 keer heeft gebruikt. Op zijn overige kaarten, voor zover door hemzelf ondertekend of in de kopie vermeld, gebruikte hij 3 keer de benaming 'landmeter', 3 keer 'geadmitteerd landmeter', 2 keer 'gesworen landmeter', 1 keer 'besworen en geadmitteerd landmeter 's Hoofs van Utrecht' en 5 keer 'landmeter 's Hoofs van Utrecht'. Van een klein aantal kaarten is niet na te gaan hoe hij zijn beroep precies omschreef, omdat het hier kopieën betreft waarop geen nadere aanduidingen vermeld staan. Tot slot noem ik de hierna nog te vermelden notariële akte, volgens welke hij 'landmeter van de Provincie' was en het Rapport no. 6, waarin hij 'landmeter van de provincie Utrecht' wordt genoemd, naast de 'landmeter des Vorstendoms Gelre en Graafschap Zutphen Isaak van den Heuvel'.

Omdat landmeters vaak ook betrokken waren bij grensgeschillen tussen provincies werden bij de noodzakelijke karteringen landmeters uit beide betrokken provincies ingeschakeld. Zo zijn gemeenschappelijke activiteiten bekend van de reeds

[20] Zie voor Lobe: Deys: 425.

[21] Zie voor De Roij: Deys: 547 en 548.

[22] Soms ondertekende hij zijn landkaarten als 'gezworen landmeter', maar ook als 'gezworen landmeter 's Hoofs dezer provintie', zie bijv. RAU, kaartboek KKK 774, waarin kaarten van hem uit 1728, 1735, 1736, 1739, 1741 en 1742. Hierin komt ook een kaart van de Lage Weide voor uit 1727 door J. D. de Roij, 'geswoorne landmeter'. Van Johan de Roij zouden 'tot dusver' nog geen kaarten bekend zijn (Donkersloot, *Topografische kaarten*, 209).

genoemde Van Schaick en De Wael in de Gelderse en Stichtse Venen, van De Roij en zijn Gelderse confrater Passavant en van Van Broeckhuijsen met Van den Heuvel in de Gelderse Vallei. In een grensgeschil in het Gooi zien wij tenslotte Van Broeckhuijsen karteringen verrichten samen met de 'ordinaris landmeter van de stad Amsterdam' Maurits Walraven, die in opdracht van de Staten van Holland handelde.

Justus van Broeckhuijsen en zijn afkomst

Het was tot voor kort onbekend, wanneer Justus van Broeckhuijsen precies geleefd heeft, waar en wanneer hij geboren is en waar en wanneer hij is overleden. Slechts de datum van zijn 'admissie' en beëdiging waren bekend[23]. Het leek mij voor de hand te liggen een mogelijke familierelatie te veronderstellen met de bekende landmeter van het hoogheemraadschap Rijnland, Steven van Broeckhuijsen. Mijn onderzoek hiernaar liep echter op niets uit[24]. Omdat de naam Justus of Joost weinig algemeen is, leek het de moeite waard in de vele bestaande registers van familienamen te zoeken naar een Justus van Broeckhuijsen. Ik had geluk. In de opgave van de inwoners van Veenendaal volgens de lijst van de Liberale Gift (1747/49) kwam ik de naam Joost of Justus van Broeckhuijsen tegen. Deze bleek een neef van de gelijknamige landmeter te zijn[25]. Door deze vondst kwam zijn verwantschap met de Veenendaalse tak Van Broeckhuijsen aan het licht.
De ouders van Justus waren Jan van Broeckhuijsen en Barbara Joosten Steck, wonende in Stichts Veenendaal. Er was vroeger sprake van een Stichts en een Gelders Veenendaal: de provinciegrens liep namelijk midden door de Grift, die het dorp in twee delen scheidde. Justus had nog twee broers en twee zusters: respectievelijk Willem, Peter, Hillichje en Grietje. Deze laatste was 'innocent en impotent'. Van de familie is bekend dat deze doopsgezind was, waardoor het moeilijk is in de kerkelijke registers gegevens over hen terug te vinden. Een neef van Justus was diaken bij de Vlaamse menistengemeente te Veenendaal.
Er zijn enkele notariële akten die wat nadere informatie over zijn familierelaties verschaffen. In 1684 compareerden zijn broers Willem en Mr. Peter, chirurgijn[25] te Veenendaal, wonende in de Boven Middelbuurt[26] mede voor hun 'absente broer Joost', die toen dus kennelijk al de deur uit was. Uit een akte van 1709 blijkt dat deze Peter inmiddels chirurgijn te Arnhem was geworden en aldaar in dat jaar is

[23] Donkersloot, *Topografische kaarten*; Muller en Zandvliet, *Admissies*.

[24] Over de woon- en geboorteplaats van deze landmeter is niets bekend. Wel vond ik aanwijzingen dat deze familie Van Broeckhuijsen in Zoeterwoude thuishoorde. Zie GA Leiden, Transporten van de Stadsheerlijkheden, Zoeterwoude: anno 1657 Pieter Stevens van Brouckhuijsen (no 4777), anno 1660 mr. Steven van Brouckhuijsen (no 4619) en 1671 idem (no 4085). Zou dit de bekende landmeter zijn geweest? In de bevolkingsgegevens van Leiden vond ik geen enkele verwijzing naar deze beide personen.

[25] J. W. van de Kuinder-Hamer, *Lijste A. van de Hoofden der Huysgesinnen --- B. en van de opgesetenen van de Stigtse Sijde van Veenendaal (de Liberale Gift), 1747-1749)* (Veenendaal, z. j.). Ik dank mw. H. A. Gijsbertsen te Middelburg en de heer D. van Manen te Veenendaal, van wie een groot deel van de genealogische gegevens met betrekking tot de Veenendaalse Van Broeckhuijsens afkomstig zijn.

[26] RAU, Notariële Archieven Veenendaal, V002a001 no 101 (8-2-1684); zie o. m. Oud archief Rhenen, inv. 420 en 429. Peter van Broeckhuijsen, verschijnt in de Rhenense registers van het familiegeld als 'Mr. Peter van Broeckhuijsen, chirurgijn' ná 1681. In dat jaar was voor het laatst sprake van een 'Mr. Joost, chirurgijn', die reeds sinds 1675 als zodanig voorkwam en toen een vrouw met '5 kleijne kinderen' bezat.

[27] RAU, Notariële Archieven Veenendaal, V003a001 no 688 (7-7-1709).

overleden[27]. Diens zoon Jan was hem in Veenendaal als zodanig opgevolgd, deze woonde in 1722 in de Beneden Middelbuurt[28]. Hij had uit zijn tweede huwelijk onder anderen een zoon Gerardus en een zoon Joost. Uit diverse akten is bekend dat Justus (de landmeter) in 1678 onmondig was, in 1693 en in 1703 in Utrecht woonde en in 1709 samen met zijn broer Willem tot voogd over de minderjarige kinderen van hun broer Peter werd benoemd. Enkele andere familieleden, onder anderen zijn neef Hendrik evenals diens zoon Cornelis, waren brouwer te Veenendaal in de Beneden Middelbuurt. Tenslotte is er een belangrijke akte uit 1724, waarin neef Jan zijn huisvrouw Agneta van de Poel (met haar ouders) machtigt om de erfenis van zijn oom Joost van Broeckhuijsen, overleden te Utrecht, 'in leven landmeter van de Provincie', te regelen[29].

Hoewel dus het geboortejaar onbekend blijft, was ik wel zo gelukkig het jaar van overlijden te vinden. In de Utrechtse overlijdensregisters, op 17 februari 1724, staat als overleden vermeld: 'reguliers kerk, Justus van Broeckhuijsen, bejaerd jonghman laet na een mondige broeder en is overleden in de Schoutesteegh 12 d'[30]. De Schoutensteeg, gelegen tussen de Ganzenmarkt en de Neude, was een deftige buurt. De gegevens zijn echter te summier om zijn ouderdom te schatten. In geen van de bekende ingangen gelukte het mij nadere gegevens over zijn geboorte te vinden. Wij moeten aannemen, dat Justus van Broeckhuijsen in Veenendaal is geboren, naar schatting omstreeks 1670. In elk geval is nu dus bekend dat hij ongehuwd was en op leeftijd is overleden. De mondige broer moet Willem zijn geweest. Het is zeer de vraag of Justus in zijn Utrechtse periode belijdend doopsgezind was. In geen van de archivalia van de Utrechtse Doopsgezinde Gemeente (lidmatenregister, register op de attestaties, notulenboeken van de kerkeraad etc.) kwam ik zijn naam tegen. Zou hij zich wellicht aangesloten hebben bij een kleinere splintergroep, zoals de Zonsche Sociëteit?

Wij komen Justus van Broeckhuijsen als landmeter voor het eerst tegen in 1696. Hij kreeg toen zijn officiële erkenning, zijn commissie als landmeter. Deze commissie voor Justus van Broeckhuijsen is te vinden in het Utrechtse Statenarchief[31]. In een breedvoerig gestelde formulering, die toen voor vele landmeters geheel gelijkluidend was, werden zijn rechten en plichten omschreven. Uit de tekst valt op te maken, dat hij een examen moet hebben afgelegd, waarin onder meer de 'const van de Geometria' werd getoetst. Op 14 januari 1696 werd hij, op verkregen advies van het 'Ed. hove 's lants van Utrecht', door de Gedeputeerden van de Staten van Utrecht na de afgelegde eed 'tot de exercitie vande lantmeter ampte geauthoriseerd ende gepromoveert'.

Er zijn nog andere Van Broeckhuijsens bekend als landmeter of kartograaf: Adam van Broeckhuijsen, van wie een gedrukte kaart van een militaire aanval bij Doornik[32] bekend is, en een G. van Broeckhuijsen (= de bovengenoemde Gerardus?), van wie enkele manuscriptkaarten en gedrukte kaarten bestaan naar opmetingen in 1708 door hem verricht op Java[33].

[28] Zie n. 26.

[29] Idem, V003a004 no 53 (22-10-1724).

[30] GAU, Overlijdensregisters, 17 Februari 1724.

[31] RAU, Staten van Utrecht, 349-46, 14 januari 1696. Het complete formulier is opgenomen in Donkersloot *Topografische kaarten*, 50. Een instructie en reglement voor de landmeters van het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard is weergegeven in Harmsen, *Beknopte Lant-Meet-Konst*, 123.

[32] U. B. Leiden, Coll. Bodel Nijenhuis, 75-25. De onder no 69-9 vermelde H. van Broeckhuijsen moet Adam zijn: de geschreven hoofdletter A is bij de (oude) inventarisatie voor een H aangezien.

[33] Idem, port. 57 nos 75, 76, 82, 86 en 87.

Justus van Broeckhuijsen is dus vermoedelijk omstreeks 1670 in Stichts Veenendaal geboren. In 1684 was hij het huis uit, wellicht in opleiding te Utrecht. In 1693 woonde hij te Utrecht, waar hij vermoedelijk tot zijn overlijden op 17 februari 1724 in de Schoutensteeg heeft gewoond. In 1696 werd hij tot landmeter beëdigd.

Justus van Broeckhuijsen als landmeter

Van Broeckhuijsen heeft in de jaren 1700 tot en met 1723 voor een grote verscheidenheid aan opdrachtgevers karteringen uitgevoerd. Een belangrijk deel van deze karteringen werd tussen 1700 en 1714 verricht ten behoeve van het kapittel van Sint Marie te Utrecht. Niet minder dan 40 van de 92 van hem bekende kaarten zijn het resultaat van zijn arbeid ten behoeve van deze instelling: één kaart betrof een geschil, dertien werden ten behoeve van pacht vervaardigd en zesentwintig hielden verband met tiendheffing. Omdat het kapittel ook op tienden buiten de provincie aanspraak kon maken, is Van Broeckhuijsen ook in de provincie Gelderland (Apeldoorn, de Tielerwaard) werkzaam geweest. Onder de overige opdrachtgevers zijn te noemen de Staten van Utrecht, de Staten van Holland en Utrecht samen, de Raad van State, de kapittels van de Dom en Sint Jan te Utrecht, de finantiekamer in deze stad en de regenten van de Armenpot van de Sint Jacobskerk aldaar, de regenten van het Pieters Gasthuijs te Amersfoort, de stad Amersfoort, het college tot Directie van de Slaperdijk, het college van de Exonererende Landen en andere opdrachtgevers, waaronder zeker een zestiental particulieren. In de provincie Holland heeft hij ten behoeve van de stad Naarden een kartering van Gooiland verricht en voor het hoogheemraadschap van de Vijfherenlanden een kartering bij Vianen.

Hoewel Van Broeckhuijsen zeer veel voor het kapittel van Sint Marie heeft gewerkt was hij niet de enige landmeter die kaarten voor dit kapittel vervaardigde. Op 4 mei 1714 namelijk werd door het kapittel de meting van een stuk land in de Hoge Weide bij Utrecht opgedragen aan 'landmeter de Roij'. Van Broeckhuijsen was toen kennelijk niet ter beschikking, hij was , zoals wij zullen zien, gedurende het eerste halfjaar van 1714 werkzaam in de Gelderse Vallei. Overigens heeft hij hierna niet meer gewerkt voor dit kapittel. Met uitzondering van een kaart van enige percelen tussen Heicop en Portengen door De Roij in 1719 heeft het kapittel tijdens Van Broeckhuijsens leven geen karteringen meer laten verrichten. De enige en laatste kartering voor dit kapittel na 1719 geschiedde in 1728 door Jan de Wit[32].

We kunnen elf van de kaarten van Van Broeckhuijsen beschouwen als zogenaamde landgoedkaarten. Dit zijn kaarten van de heerlijkheid Breukelerweerd (kaart 6), van het buiten Harteveld (kaart 10), van de ridderhofstad Moersbergen (kaart 16), van Hoogewel (kaart 17), van de Oude Rijst (kaart 54), van de heerlijkheden Maarsbergen en Woudenberg (kaarten 69 en 72), van de hofsteden Dennenburg en De Hoeven (kaart 74), van Mariëndaal (kaart 76), van de Schothorst (kaart 77) en tenslotte van het landgoed Houdringe (kaart 83).

[32] RAU, Sint Marie, 41-26, 4 mei 1714: de kaart van drie percelen land aan de Vleutense weg bij de hofstede De Hoed; idem, 1042. De landmeter was de 'Ingenieur en geswooren landmeeter 's Hoofs van Utrecht' W. de Roij. De kaart van 1719: idem 1181. De kaart anno 1728 van Jan de Wit, architect en geometer: idem 1141.

Van Broeckhuijsen heeft vermoedelijk de bijschriften op de kaarten niet zelf geschreven. Zijn handschrift was dermate slordig en onleesbaar dat dit niet acceptabel moet zijn geweest op de officiële presentaties. Het handschrift op de kaarten is meestal veel minder slordig dan dat van zijn rekeningen en verbalen. Dit is vermoedelijk tevens een verklaring voor het feit, dat in zijn kaartteksten steeds Justus van Broekhuisen (zonder ck) wordt geschreven, zijn handtekening daarentegen luidt Van Broeckhuijsen. Het valt echter wel op dat het 'nette' handschrift op de kaarten in de loop der jaren nauwelijks verandert, hetgeen er weer voor pleit dat hij zelf de schrijver ervan moet zijn geweest, òf hij moet zijn leven lang dezelfde 'netschrijver' hebben gehad.

Zijn oudst bekende werkstuk (kaart 1) is een kaart van een hofstede in het Zegvelderbroek. Daarna volgde een kaart van de tienden in de baronie van IJsselstein, eigendom van het kapittel van Sint Marie te Utrecht. De opdracht tot de kartering van deze landerijen verkreeg hij in juni 1700, toen het kapittel besloot de meting van de tienden in het Geijn, de Hogewaard en de Replikwaard op te dragen aan 'een gesworen landmeter' voor de niet geringe som van 325 gulden. Er zijn twee benaderingen om de grootte-orde van dit bedrag te evalueren. Het totale door hem gemeten oppervlak bedroeg ruim 1418 morgen. Het is mij bekend dat Van Broeckhuijsen voor het opmeten van grondoppervlakken 4 stuivers per morgen vroeg (bijvoorbeeld bij de kaarten 60 t/m 65) en daarenboven zo'n 25 gulden voor het uittekenen van een kaart. Van de 325 gulden zouden dan 300 gulden resteren voor de opmeting. Delen wij deze 6000 stuivers door 4 dan resulteert dit in 1500 morgen. De tweede benadering gaat uit van de dagvergoeding die hij placht te declareren: 4 gulden of 80 stuivers, zodat hij dus per dag 20 morgen kon opmeten. Voor 1418 morgen moet hij dus 71 dagen bezig zijn geweest. Voor de verdiende 300 gulden komt dit neer op 75 dagen hetgeen dus in grote trekken met elkaar in overeenstemming is.

In het volgende jaar is Van Broeckhuijsen enkele keren in de Gelderse Vallei werkzaam geweest. Hij stelde er in eerste instantie, in opdracht van de Raad van State, een onderzoek in naar de mogelijkheid deze vallei te inunderen om de westelijke provincies te beschermen tegen een vijandelijke inval vanuit het oosten. Het betreft hier een van de eerste onderzoeken naar de aanleg van de zo bekende Grebbelinie. In een rapport of Memorie[35] vermeldt hij dat de verstrekte adviezen beschouwd moeten worden 'relatief tot de kaart tot dien einde gemaakt en deesen annex'. Deze kaart is zoek geraakt doch er bestaat een in 1751 gemaakte kopie[36], die zonder twijfel naar de bedoelde kaart werd vervaardigd. Het is een vrij eenvoudige kaart van de Gelderse Vallei, van de Rijn tot aan Amersfoort. Vanaf Emmikhuizen, aan het eind van de Renswoudse Steeg, is via De Groep tot aan de Schoonderbeekse grift een 'nieuw gegraaven graft' ingetekend, kennelijk ter toelichting van zijn advies in de Memorie: 'Mits dat van den Renswoude Steeg door de Groep tot in de Schoonderbeekse grift, wordt gegraaven een graft...'. Het is niet bekend of 'de oude Ruijsch', in de titel van het rapport vermeld, toen ook bij de opmeting aanwezig was, of dat oudere gegevens van de waterpassing aan het

[35] Rapport 1. Enkele weken eerder, in maart, had er reeds een onderzoek plaatsgevonden door de Gelderse landmeter G. Passavant en de Utrechter B. de Roij, op verzoek van baron Menno van Coehoorn, generaal der artillerie en generaal-directeur der fortificatiën der Verenigde Nederlanden. ARA, OMM G 65; Arch. E. L., 72. Dit rapport werd gekraakt door de Edese schout Joh. Ottens, Arch. E. L., 73.

[36] Kaart 4.

rapport werden toegevoegd. Wel is nagenoeg zeker, dat het hier de bekende hoogleraar in de fortificatiën Hugo Ruijsch betreft omdat in een later rapport[37] melding wordt gemaakt van oude, in het bezit van Van Broeckhuijsen zijnde gegevens over vervallen, 'gesteld op een overleeveringe vande hr. professor Ruijsch'. Het advies over de inundatie viel positief uit: bij het 'opstoppen' van de Grebbesluis bij weinig water en door het openen van de Grebbesluis ten tijde van hoog water zou tot aan de Slaperdijk een gebied van 6 à 7000 morgen, gelegen half in Gelderland en half in 't Sticht, ongeveer 6 à 7 voet (ca. 2 meter) onder water komen te staan. Deze hoeveelheid water zou voldoende zijn om vervolgens het gebied tot aan Amersfoort te inunderen.

Een maand na het hierboven beschreven onderzoek, in juni 1701, was Van Broeckhuijsen met Bernard de Roij betrokken bij een soortgelijk onderzoek, nu op verzoek van de Staten van Utrecht. In dit rapport (zie Rapport 2) werden nagenoeg dezelfde aanbevelingen gedaan als die welke in maart werden voorgesteld. Het kernpunt was het aanleggen van een liniedijk in de richting van Amersfoort met daarop loodrecht enkele dwarskaden. Door een gefaseerde onderwaterzetting van de gebieden tussen de dwarskaden kon een beheersbare inundatie worden verkregen. Van Broeckhuijsen heeft bij het rapport een grote kaart van de gehele Gelderse Vallei[38] geleverd. Deze kaart is veel gedetailleerder en nauwkeuriger dan zijn vorige kaart. Kennelijk dankzij zijn contact met De Roij heeft hij voor een zeer groot deel gebruik kunnen maken van het oostelijk deel van de toen niet lang geleden verschenen gedrukte kaart van Utrecht van B. de Roij[39]. Enkele onnauwkeurigheden, zoals de ligging van Lambalgen heeft Justus er, dankzij zijn kennis van de Vallei in verbeterd. Ook de topografie rondom en ten noorden van Wageningen heeft hij zelf aan zijn kaarten toegevoegd. De gedrukte kaart heeft Van Broeckhuijsen hierna zeker nog drie keer als basiskaart gebruikt voor de vervaardiging van nagenoeg identieke kaarten van de Vallei, elk echter aangepast aan het specifieke doel waarvoor de kaart door hem werd getekend.

Afwateringsproblemen in de Gelderse Vallei

Van Broechuijsen is als adviseur zeer nauw betrokken geweest bij één van de belangrijkste knelpunten die eeuwenlang de slechte verhouding tussen het Sticht en Gelre, de latere provincies Utrecht en Gelderland, hebben beïnvloed. Ik doel hier met name op de afwateringsproblematiek die in dit gebied nog tot in onze eeuw een vrijwel onoplosbaar probleem vormde.

Dankzij het feit dat in de archieven van het college tot de directie van de Slaperdijk en van het college van de Exonererende Landen veel gegevens van allerlei aard bewaard zijn gebleven, is het mogelijk een reconstructie te maken van de werkzaamheden van Van Broeckhuijsen, werkzaamheden die soms zelfs van dag tot dag te volgen zijn. Met betrekking tot Van Broeckhuijsen is, voornamelijk uit de periode 1704-1705, een aantal declaraties bewaard gebleven en wel van de landmeter zelf, van zijn metgezel de dijkbode van de Slaperdijk Abraham van Moesbergen, de secretaris van het college tot de directie van de Slaperdijk

[37] Rapport 6. De door Ruijsch gemeten vervallen komen reeds voor op een profieltekening van de Gelderse Vallei, aanwezig in het RAU, Top. Atlas, 145; Deys: 166.
[38] Kaart 5. Zie hiervoor ook Deys, *De Gelderse Vallei*, 45.
[39] Do: 754; Deys: 243.

Anthony van Goudoever, een van de gecommitteerden van dit college Willem van Geijn en van een viertal herbergiers. Het frappante is dat de meeste rekeningen elkaar aardig aanvullen, zodat wat de ene nota niet vermeldt of wat daarin onduidelijk blijft, op een andere declaratie juist wel gespecificeerd blijkt te worden. Ook uit een tweede belangrijke periode waarin Van Broeckhuijsen in de Gelderse Vallei aanwezig was, het eerste halfjaar van 1714, zijn nauwkeurige details bekend dankzij notulen en rekeningen uit het archief van het college van de Exonererende Landen.

Slaperdijk

In de Gelderse Vallei werd in de jaren 1652-1653, vanaf het Egelmeer aan de noordwestkant van Rhenen, in noordelijke en noordoostelijke richting tussen Veenendaal en Renswoude, tot aan de Lunterse Beek een dijk aangelegd. Het was een vertwijfelde, doch geslaagde poging een eind te maken aan de sinds mensenheugenis steeds weerkerende wateroverlast vanuit Gelderland. De directe aanleiding tot de aanleg van deze dijk was de doorbraak in 1651 van de Grebbedijk tussen Rhenen en Wageningen[40]. Met toestemming van de Staten van Utrecht namen toen de stad Amersfoort en de gerechten Leusden, Woudenberg en Renswoude dit project ter hand.

Omdat deze dijk geen normale waterkerende dijk in de gebruikelijke zin was en slechts bij een eventuele doorbraak van de Rijnbandijk behoefde te functioneren, kreeg deze dijk de naam van Slaperdijk. Het toezicht op de aanleg en het toekomstige onderhoud van deze dijk kreeg het in 1653 door de Utrechtse Staten ingestelde college tot de directie van de Slaperdijk, gevestigd te Amersfoort. Een van de leden van dit college was de bekende, in Amersfoort wonende bouwmeester Jacob van Campen.

De dijk heeft zijn nut bewezen. In geval van hoog water op Gelders grondgebied ten oosten van deze dijk als gevolg van overvloedige regenval of van een doorbraak van de Rijnbandijk, werd het water in zijn loop naar het lager gelegen Utrechtse territoir tegengehouden. Slechts een sluisje in de Juffrouwwijk bij Emmikhuizen en een kleine heul wat noordelijker waren de enige mogelijke passages in de Slaperdijk voor het water, dat als gevolg van het verval van de Gelderse Vallei in westelijke en noordelijke richting een uitweg zocht.

Deze dijk was juist vijftig jaar oud, toen ongeveer in de voorzomer van 1704, het dagelijks bestuur van het toezichthoudend dijkcollege op een vergadering liet notuleren: '... en sal aan 't Collegie voorgedragen werden de noodsaeckelijckheijd van het maecken van een nieuwe kaart op dat geen hoven off houtgewasch tot den dijck behorende werd vervremt'[41]. Met andere woorden, er moest een kaart van de Slaperdijk komen. Het college tot directie van de Slaperdijk bestond toen uit de volgende heren: Willem van Geijn, Antonie Loogen, Steven van Lynden, heer van Geeresteijn, Gerhard Maximiliaan Pijnssen van der Aa, heer van Deil, Anthonij van Goudoever, secretaris, Jacob Jordaen van Westrenen, heer van Koelhorst, Traiectinus Boll, heer van Bruijnenburg, Anthonis Godin, heer van Kockengen en Elias Verschuir.

[40] Zie hiervoor Deys, De Gelderse Vallei, hoofdstuk 6.

[41] Arch. Slaperdijk, 15, zonder datum. De verschillende besluiten zijn terug te vinden in de notulen en resoluties, inv. nrs 15 en 16.

Omstreeks deze tijd had Frederick Adriaan van Rheede, vrijheer van Renswoude en Emmikhuizen, wonende ten westen van de Slaperdijk, behoefte aan een verbinding met de aan de andere zijde gelegen Lunterse beek. Hierdoor zou het mogelijk worden het nieuwe door hem voor zijn kasteel aangelegde kanaal (het z.g. Grand Canal) van water te voorzien. Op zijn verzoek en na een door de secretaris van de Slaperdijk uitgebrachte rapport kreeg hij toestemming een heul door de Slaperdijk te graven om water naar Renswoude te kunnen transporteren. Voorwaarde was echter dat deze heul door middel van een klep of schut zou kunnen worden afgesloten[42].

Van Broeckhuijsen was, voor zover bekend, een jaar of vier werkzaam als landmeter toen hij betrokken werd bij de kartering van de Slaperdijk. Men heeft van zijn deskundigheid op het gebied van de waterhuishouding gebruik gemaakt door hem tevens te betrekken bij de kwestie van de heul in de dijk. Op 14 juni 1704 was het college voltallig aanwezig, toen het besluit werd genomen, dat de secretaris naar Renswoude zou gaan om de situatie op te nemen. Tevens zou onderzocht worden waar de heul zou moeten worden gelegd zonder schade aan de geërfden toe te brengen. Ook zou hij met 'de heer van Renswoude en de heer van Geresteijn' spreken en bovendien 'verbaall maeken, en rapport doen, oock nae te sien de kaarten op Renswoude mette landmeter Broekhuijsen'[43]. Van Broeckhuijsen kwam diezelfde dag nog uit Utrecht en werd door de dijkbode Abraham van Moesbergen met een sjees van Amersfoort naar Renswoude gereden.

Van Broeckhuijsen is van 14 tot 17 juni, in aanwezigheid van Van Goudoever en de dijkbode Van Moesbergen, bezig geweest met het opmeten en bestuderen van de loop van 'een zeekre slood aenden slaperdijk' waarvoor hij 4 gulden per dag declareerde. Een door hem gemaakte (verloren geraakte) kaart, 'om te dienen tot bericht', kostte 3 gulden. In een ongesigneerd rapport van 16 juni 1704[44] bracht hij over deze sloot ten behoeve van de heer van Renswoude een advies uit betreffende de aan te brengen voorzieningen. Het rapport eindigt met de declaratie voor de vertering van zijn paard (4 gulden, 16` stuivers), vertering van de gevangenen (6 gulden, 6 stuivers) en zijn eigen vertering (2 gulden, 19 stuivers). De gevangenen hebben vermoedelijk mee moeten helpen bij het trekken en verslepen van de meetkettingen tijdens de opmetingen. Op 17 en 18 juni verbleef de landmeter met de dijkbode aan de Greb en in de omgeving van Wageningen.

De contacten met de landmeter zijn kennelijk in positieve zin uitgevallen: op 25 juli werd er officieel een commissie ingesteld: 'de gecommitteerden Coelhorst, van Geijn, Geresteijn en Bruijnenburg' werden belast met de uitvoering van de nieuwe dijkkaart. Van Broeckhuijsen was reeds een maand aan het werk; in eerste instantie besteedde hij twintig dagen, van 27 juni tot 21 juli, aan de opmeting van de Slaperdijk. Hiervoor declareerde hij 4 gulden per dag. Hij was met zijn metgezel nogal ambulant, want Van Moesbergen schreef 'van den 28 Juni tot den 20 Julij in deese 20 dagen verschoten met gaen naer Renswoude onder wegen en wederom komende en int Veen en aen de Klomp aen eten en dranck en aan andere kleinighede f 16-10-0'. Ze huurden in deze periode elk drie dagen lang een paard. Het is gedeeltelijk bekend bij wie zij onderdak vonden. Op de 28ste juni verbleven zij bij Hendrick Bosch. Waar deze herberg stond is mij niet bekend. Op 30

[42] Arch. Slaperdijk, 101, 16 mei 1704.
[43] Arch. Slaperdijk, 15, 14 juni 1704.
[44] Rapport 3.

juni logeerde Van Broeckhuijsen met Van Goudoever en Van Moesbergen bij Aert Jansz., herbergier en koster te Renswoude. Deze drie heren waren er met twee paarden. Van Broeckhuijsen en Van Moesbergen logeerden regelmatig bij 'slock in 't Veen'. Deze Hendrik Slok was substituutschout of onderschout in Veenendaal[45]. Hij dreef tevens een herberg in Gelders Veenendaal, waar regelmatig werd vergaderd. Een verblijf aldaar van de landmeter en de dijkbode van 2-15 juli kostte aan logies en vertering 32 gulden en 4 stuivers. Aan de arbeider die de schuit naar de Greb trok en voor het heen en weer brengen betaalde men men 4 gulden en 4 stuivers. Op 12 juli sliep het tweetal echter in Renswoude bij de koster. Op de 23ste en 24ste juli was het tweetal weer bij Slok te gast, nu betaalden zij 'voor eten en bier en wijn en brandewijn en slapen 3 gulden en 12 stuivers'. Van Moesbergen betaalde over de periode van 21 tot en met 26 juli bijna 5 gulden wegens uitgaven voor hem en Van Broeckhuijsen voor eten en drank, het heen en weer gaan naar Renswoude en Woudenberg. Voor 1 pond koffie en aan vlees declareerde hij 2 gulden en 17 stuivers. Tot slot betaalde hij 1 gulden en 10 stuivers voor de reiskosten van Van Broeckhuijsen van Renswoude naar Utrecht.
Het geheugen van Van Broeckhuijsen was wat minder sterk of zijn aantekeningen moeten slordig zijn geweest, want hij vermeldde in zijn rekening dat hij van de 21ste tot en met de 27ste juli aan de Grebbedijk aanwezig zou zijn geweest. Op 27 juli troffen Van Broeckhuijsen en Van Moesbergen Anthonie van Goudoever in de herberg te Renswoude, waar gezamenlijk de maaltijd werd genuttigd en ook werd geslapen. Van Goudoever had vier dagen uitgetrokken 'om de voltrecking vande metinge' bij te wonen.
Op de 5de augustus was de landmeter met Van Goudoever en Van Moesbergen in de herberg van de weduwe van Rutger van Geijn, vermoedelijk in Amersfoort, doch dit staat niet op de rekening vermeld. Ook de volgende dag moet hij er geweest zijn met de heren Willem van Geijn en Anthonie Van Goudoever; op 7 augustus reden zij naar Renswoude. Vanuit de herberg namen zij 22½ kan wijn mee, waarvoor 20 gulden en 5 stuivers gerekend werd.
Van Broeckhuijsen was met Van Moesbergen volgens de declaratie van Slok op 5, 6 en 7 augustus weer present in diens herberg. Deze schreef op de rekening 'de dijck heeren den lantmeter en Moesbergen en de knegs en booden in eten en bier en wijn en slapen samen in een som 19 gulden en 18 stuivers'. De rekening van Slok was zeer goed gespecificeerd: voor 8 augustus schreef hij op: 'menheer van Geijn en Broekhuijsen Moesbergen voor eeten en wijn en slapen toeback en pijpen samen 4 gulden 10 stuivers'. Ten behoeve van acht paarden werd nog ruim 2 gulden uitgegeven aan haver en hooi. De data van de declaratie van de weduwe en die van Slok vallen soms samen. Er werd daarbij steeds bij Slok geslapen en vermoedelijk tussen de middag bij de weduwe gedineerd. We weten niet waar Van Broekhuijsen op 9 augustus sliep, wel dat hij op 10 en 11 augustus weer bij Slok logeerde en er wijn, bier en brandewijn nuttigde. Omstreeks de 18de augustus woonde van Broekhuijsen enkele vergaderingen bij, ik heb echter in dit verband

[45] Stichts Veenendaal behoorde tot 1795 onder de jurisdictie van de Vrijheid van Rhenen. In Rhenen zetelde de hoofdschout of hoofdofficier. In Veenendaal fungeerde zijn tweede man, de substituut- of onderschout. In 1747 was Willem Budding onbezoldigd substituut-schout, hij was herbergier en had een kostganger: Hendrik Slok! Margareta van Broeckhuijsen, een nicht van de landmeter en toen weduwe van Reinier van Maarseveen (zie kaart 75), woonde gedurende deze jaren in bij haar dochter Dina Aletta van Maarseveen, getrouwd met Teunis Slok. Er waren maar enkelen met de naam Slok, zodat een familierelatie zeer waarschijnlijk is.

geen nadere mededeling gevonden waar dit was en waarom.
Inmiddels declareerde hij weer een bedrag voor een verblijf gedurende de periode van 6 tot 11 oktober aan de Greb en in het Veen. Het verblijf aan de Greb hield vermoedelijk verband met opmetingen aan de Grebbedijk en omgeving ten behoeve van de inzetkaart van de Grebbedijk, die rechts onderaan op zijn gedrukte kaart van de Slaperdijk (kaart 13) is aangebracht. Deze inzetkaart had een duidelijke functie op de grote kaart. De Grebbedijk was immers de bron van alle kommer en kwel, die als gevolg van de dijkdoorbraken over het gehele kwartier van Eemland werden uitgestort. Hij was hier met van Moesbergen die zelf vlees had meegebracht. Deze declareerde 'vanden 5 october tot d'11 dito met Broekhuijsen naer den Slaperdijk geweest ende medegenomen aen vlees ende heen en weer verteert met 2 peerden f 5-9-0. 3 dagen paerden huer 7-10-0'. De paardehuur bedroeg dus 1 gulden 5 stuivers per dag. Ook nu was de landmeter van Utrecht via Amersfoort gekomen. Nergens declareerde hij reiskosten van Amersfoort naar de Greb of het veen. Omdat Van Moesbergen enkele keren een dergelijke 'vracht' declareerde, soms ook met vermelding van Van Broekhuijsen, moeten wij aannemen, dat Van Broekhuijsen steeds met van Moesbergen meereed. De weduwe Van Geijn declareerde begin oktober (zonder datum) een vertering in haar herberg ten behoeve van Van Broeckhuijsen en Van Goudoever.
Van Broeckhuijsen en Van Moesbergen logeerden rond 8 oktober twee dagen bij Slok, elk was er toen met een paard. Voor 8 en 9 oktober declareerde Aert Jansz. ten behoeve van het verblijf van de landmeter en Van Moesbergen een bedrag van ruim 4 gulden 'in cost en dranck en slapen en voerage voor 2 paerden'. Daarna werden beide heren door hem voor 1 gulden en 12 stuivers naar Amersfoort gebracht, naar ik aanneem naar de weduwe Van Geijn. Voor de 11de oktober stond zijn verblijf aldaar tenminste op de rekening.
Op 27 oktober werd te Utrecht, de verblijfplaats van Van Broekhuijsen, door de commissie 'tot voltrecken van de kaart', aangevuld met Pijnssen van der Aa en Godin, het ontwerp van de kaart aan een kritisch onderzoek onderworpen. De kaart werd, behoudens enkele nog aan te brengen veranderingen, goedgekeurd. Tevens werd er onderhandeld met Caspar Specht, de bekende Utrechtse kopergraveur, om tot een afspraak te komen ten aanzien van het graveren op koperen platen. Ook werd besproken hoe de rangschikking van de wapens van de aan de dijk meebetalende communiteiten en die van het dijkbestuur op de kaart zou moeten worden vastgesteld (kaart 11). Gewoonlijk vonden de vergaderingen te Utrecht plaats in de Domtoren, waar Dionysus Pauw een herberg dreef. Ook hier zijn vele rekeningen van bewaard gebleven.
Van Broeckhuijsen verbleef begin november[46] nog enkele dagen in de omgeving van het Heereveen ten noorden van de Klomp, tussen Veenendaal en Renswoude. Op de 3de november 1704 trof Van Broeckhuijsen de heren Van Geijn en Van Goudoever in de herberg van de weduwe Van Geijn, waar zij de nacht doorbrachten. Van Goudoever declareerde op 4 november 'expres nae Renswoude ende Slaperdijck paardhuer en vertering 4-:-'. Van Broeckhuijsen ging de volgende morgen met Van Geijn op weg naar de Slaperdijk. Op 4 november treffen we Van Broeckhuijsen en Van Moesbergen weer aan bij de koster Aert Jansz in Renswoude. Op de 6de november voegde Van Goudoever zich in de herberg van

[46] Volgens zijn eigen declaratie van 3 t/m 7 november doch volgens de declaratie (zie n. 47) van de weduwe Van Geijn moet hij de 4e bij haar vertrokken zijn en de 6e weer zijn teruggekomen.

Jansz bij het gezelschap dat diezelfde avond terugkeerde bij de weduwe Van Geijn. De komst van Van Broeckhuijsen werd door hemzelf verduidelijkt: hij moest hier nog een gebied kaarteren 'tot vullingh vande caert'. Volgens zijn declaratie reisde hij daarna naar Utrecht. Hier heeft hij vijf dagen 'voor eigen rekening' gewerkt aan het uitrekenen van de minuten, zoals hij schrijft. Toch declareerde hij hier 5 gulden per dag voor. Vermoedelijk op 17 november vond er te Utrecht een bespreking plaats tussen Van Goudoever en Van Broekhuijsen over het opstellen van een reglement voor de schouw van de Lunterse beek en het plaatsen van palen langs de oevers. Deze palen dienden om de vakken te markeren, waarvoor de individuele ingelanden verantwoordelijk waren.

Secretaris Van Goudoever werd op de 24ste februari 1705 belast om met de heren 'van de kaart' over de kosten van de onderneming te spreken. Van Broekhuijsen diende zijn gespecificeerde rekening in op 5 april 1705. Deze werd door het college nagezien, waarna het gedeclareerde bedrag van 377 gulden om mij onbekende redenen werd teruggebracht tot 325 gulden. De grote kaart werd door hem getekend voor 40 gulden, en voor 'het model om het zelve in kooper te snijden' rekende hij 70 gulden. De grote kaart werd op linnen geplakt hetgeen 3 gulden extra kostte. Wel kreeg hij nog 15 gulden extra voor de later op de kaart aangebrachte veranderingen, zoals afgesproken op 27 oktober. De bode Van Moesbergen kreeg voor het assisteren van de landmeter en voor het trekken van meetkettingen bij de opmeting van de Slaperdijk een 'tractement' van 40 gulden. Ook werd zijn declaratie van in totaal 103 gulden en 11 stuivers betaald, voor het grootste deel betrof die uitgaven welk verband hielden met de kartering van de Slaperdijk[47].

Op 29 april reisden Van Goudoever, Van Broekhuijsen en Van Moesbergen naar Geerestein om samen met Van Lijnden de waterhoogten van de Lunterse beek te peilen van Geerestein tot aan de 'Meulen brugh'. Eind april arriveerde Van Geijn met een gehuurde sjees te Utrecht om de vorderingen met betrekking tot de kaart te inspecteren. Ook Van Westrenen kwam voor de 5de mei een keer in Utrecht poolshoogte nemen. Van Broekhuijsen moet toen vrijwel gereed zijn geweest met zijn werkzaamheden.

In de loop van de zomer overlegden de 'gecommitteerden tot de kaart' weer met Caspar Specht, waarna men op de vergadering van 4 augustus 1705 mededeling kon doen dat er een accoord was bereikt. Specht zou voor 325 gulden de kaart van de Slaperdijk in koper snijden, inclusief de materiaalkosten. Hoewel op de gedrukte kaart (kaart 13) vermeld staat dat deze werd geleverd in september 1705, is deze toch vermoedelijk pas in 1706 gereed gekomen. Specht kreeg op 2 december 1705 100 gulden voorschot op de kaart en de platen[48]. Willem van Geijn ondertekende op 30 maart 1706 een besluit, volgens welke de secretaris aan Caspar Specht 161 gulden en 10 stuivers zou betalen voor de levering van zeventien ingekleurde kaarten, ingelijst en wel. De stukprijs bedroeg 9 gulden en 10 stuivers. Voor het drukken van 50 exemplaren, elk voor 7 stuivers en 8 penningen, werd 18 gulden en 15 stuivers betaald. De verzending, waarbij tevens de koperen platen[49] werden geleverd, kostte aan vracht 8 gulden en 8 stuivers, in feite een

[47] De verantwoordingen van de rekeningen bevinden zich in Arch. Slaperdijk, 61, de bewaard gebleven nota's en kwitanties, per jaar geliasseerd, zijn aanwezig onder no 64.

[48] Zie vorige noot.

[49] Deze zeven platen bevinden zich thans in het Museum Flehite, Amersfoort. Deze gedrukte kaart (kaart 13) is met zijn 76 x 194 cm vermoedelijk het grootste werkstuk geweest, dat Caspar Specht ooit heeft gedrukt.

immens bedrag. Hierna zijn er op de kaart nog vele nabestellingen gevolgd. Nog in hetzelfde jaar 1706 een voor vier kaarten en even later nog voor een. In het boekjaar 1706/07 kreeg Specht 135 gulden 12 stuivers voor 12 kaarten en nog in 1709/10 werd aan Specht 28 gulden 18 stuivers betaald voor de geleverde kaarten. Volgens Donkersloot heeft het graveursbedrijf van Specht bestaan van 1684 tot 1708. Eind 1714 was er sprake van een uitbetaling van 10 gulden 12 stuivers aan Johanna de With, de weduwe van Caspar Specht. Dit betrof een op 5 juni 1712 bestelde kaart van de Slaperdijk met een vergulde lijst. In de jaren 1713 (vanaf 28 september) tot en met 1716 blijken kaarten geleverd te worden door Johan Ratius. In juli 1715 werd aan de landmeter Van Broekhuijsen 12 gulden 12 stuivers betaald 'voort overgeven van de oude groote dijcxkaarte', hijzelf kwiteerde voor 'een groote caert van de Slaperdijk'.

Het bedrijf van Specht ging omstreeks 1719 over op Jan Kanneman, die tot 1732 nog enkele kaarten leverde. In 1721 werd door Kanneman voor het dijkbestuur 'een boek caarten van denzelven dijk, zijnde 24 caarten, 6 boek papier à 18 stuivers 1 boek' gedeclareerd, totaal 5 gulden 8 stuivers. Het drukken kostte 2 gulden 14 stuivers. Het betreft hier, gezien de prijs, vermoedelijk een niet aan elkaar geplakte versie waarin de losse bladen in één deel waren gebonden. Tegelijkertijd werd namelijk nog een opgemaakte kaart 'van dezelve' geleverd voor 12 gulden. In 1732 vinden wij de laatste levering en wel een van twee ingelijste kaarten, een voor de heer Schagen en de andere voor de heer Lilaar[50], de kosten bedroegen 24 gulden. In totaal heb ik de leverantie van 80 kaarten en één kaartboek kunnen achterhalen, lopende over de jaren 1706-1732.

De vraag doet zich voor, hoe de latere leveringen van kaarten plaats konden vinden. De koperen platen waren immers reeds bij de levering van de eerste exemplaren aan het dijkbestuur in handen van dit college overgegaan. Was er een grotere voorraad gedrukt, of werden de platen af en toe naar Utrecht gehaald? Voor deze laatstgenoemde mogelijkheid heb ik geen aanwijzingen gevonden. Hier zou toch zeker vracht voor moeten zijn gedeclareerd. Wat moeten wij dan aan met de opgave van Kanneman, die in 1721 drukkosten opgaf?

Uit de bedragen die in de rekeningen verantwoord werden aan verteringen en andere verblijfskosten blijkt, dat de heren het er toen goed van genomen hebben. Dit blijkt te meer wanneer we de uitgaven aan maaltijden en drank vergelijken met een dagloon. Wat at en dronk men toen gewoonlijk? Van Moesbergen werd bij diverse gelegenheden door de heren van het dijkcollege voor boodschappen weggezonden. Nu eens ging het om een ham en brood en ½ pond koffie, dan was het voor foelie, noten, suiker, vis, groenten en asperges. Er is trouwens nog veel meer te noemen: tafelkoeken, 'sieteroen', metworst, ½ lam, een kalfskop en een kalfsrib, een kalfsbout en een tong met specerijen. Ook bouten van kapoenen waren niet te versmaden. Eens werd de bode speciaal naar Bunschoten gezonden om er 'tong, bot, aal en garnaal' te kopen.

Een lamsbout kostte 1 gulden 10 stuivers, een haas met hutspot 5 gulden, een lamsborst met hutspot en gehakt 4 gulden 14 stuivers en een kalfsrib, een lamsbout en 2 'perdrijke' (patrijzen) kwamen op 6 gulden. Eén van de rekeningen van Van Moesbergen vermeldde: 'het eten rede gemaakt voor de Heere op het huijs te Emmickhuijsen, betaelt voor verteringe als aen broot, haringh, sitroen, specerije,

[50] Franciscus Josephus van Lilaar was gecommitteerde van de Slaperdijk, Schagen vermoedelijk eveneens.

koffij, suiker, brandtwijn, slaa, olij, asijn en het gelagh bij Hendrick Geijtenbeeck 25 gulden. Aen hoenders, entvogels en voeden en late plukken 4-18-0, aan coffij, candij, thee, specerije, olij, poeder 6-10-0, aan labberdaan (gezouten kabeljouw), haringh, slaa, mierxwortel, scherlotten, kool en andere kleijnghede 1-10-0, voor een ham en kaas, scherlotten en sitroen, wijn, asijn, brandewijn, 4 keerse, 1 kan wijnasijn...'.

De Rijnbandijk

Het meest zuidelijk gelegen deel van de Gelderse Vallei, dat tevens het smalste gedeelte ervan uitmaakt, werd begrensd en in zekere mate ook beveiligd door de Rijnbandijk, de aan de rechter Rijnoever gelegen dijk die de Rijn bij hoog water binnen de oevers moest houden. Deze dijk lag op grondgebied van de provincies Gelderland en Utrecht, tussen de hooggelegen Wageningse Berg, uitloper van de Veluwe, en de Grebbeberg (vroeger Heimenberg geheten), uitloper van de Utrechtse Heuvelrug. Het Gelderse deel van deze dijk werd vroeger ook wel Wageningse dijk genoemd. Deze maakte 9/14 deel van de totale lengte van ruim 6 km uit. Het onderhoud van deze dijk viel onder verantwoordelijkheid van de Gelderse dijkstoel van Wageningen en Bennekom. Het resterende, op Utrechts grondgebied gelegen 5/14 deel heette de Grebbedijk en viel onder de zorg van het Utrechtse hoogheemraadschap van de Rhenense Nude en Achterbergse Hooilanden.
Een en dezelfde rivier bleek dus onder de zorg van twee verschillende colleges te vallen, die in twee provincies gevestigd waren, provincies die elkaar vaak niet zo vriendschappelijk gezind waren als men in de aanhef van de correspondenties wel deed voorkomen. De bereidheid tot het treffen van afdoende maatregelen tegen wateroverlast, zoals verbetering van de Wageningse dijk of verbetering van de waterafvoermogelijkheden in Utrecht was in elk geval niet groot genoeg om tot een oplossing van het probleem te komen.

Wateroverlast in Gelderland

Met de aanleg van de Slaperdijk in 1652/53 kreeg Utrecht echter een belangrijke troef in handen. Weliswaar was door de aanwezigheid van deze dijk in het Sticht de overlast als gevolg van het uit Gelderland afkomstige water in belangrijke mate afgenomen, in Gelderland bleek men juist met een toegenomen overlast te zijn opgescheept en wel omdat het water nu niet meer naar het Utrechtse kon wegstromen. Dit gaf aanleiding tot het aanknopen van contacten door Gelderland met de Staten van Utrecht. Naarmate de Gelderse nood steeg namen deze contacten toe, maar namen weer af naarmate het op het gebied van de wateroverlast rustig bleef.
Zo was er in 1671 een conferentie tussen Utrecht en Gelderland gehouden, waarin Utrecht de Geldersen had aangespoord de Grebbedijk te verhogen, waarop de Geldersen eisten dat Utrecht eerst het zgn. Rhenense accoord moest naleven. In dit accoord, nog vóór de aanleg van de Slaperdijk in 1651 te Rhenen gesloten tussen de twee provincies, waren onder meer afspraken gemaakt over de bouw van enkele watermolens. In datzelfde jaar 1651 boden de Staten van Utrecht aan Gelderland een bedrag van 1000 zilveren rijders, op conditie dat de Grebbedijk behoorlijk zou worden onderhouden. Dit aanbod werd geaccepteerd. Ook in 1677

werd een dergelijk aanbod gedaan: Utrecht beloofde 1900 gulden te betalen ten behoeve van het herstel van de Grebbedijk.
Na de doorbraak van de Grebbedijk in 1682 was er sprake van een intensieve correspondentie tussen de diverse belanghebbende partijen. In 1687 zou er weer een conferentie worden gehouden die echter werd uitgesteld. In 1669 trachtte de Dijkstoel van Wageningen en Bennekom tevergeefs een waterlossing door de Slaperdijk te verkrijgen, een kwestie die jarenlang actueel zou blijven. In 1693 werd opnieuw aan een conferentie gedacht van de Dijkstoel van Wageningen en Bennekom en de geërfden van de Rhenense Nude en de Achterbergse Hooilanden. Om beter beslagen ten ijs te komen werd de problematiek eerst op een geërfdendag besproken. De conferentie vond, na eerst weer te zijn uitgesteld, uiteindelijk plaats in 1694. Besloten werd de waterlossing te helpen bevorderen. Nadien is er nog enkele keren gecorrespondeerd en geconfereerd over deze kwestie, zonder dat tot afdoende maatregelen werd overgegaan.
De Gelderse druk op Utrecht om mee te werken aan een verbetering van de waterlossing nam echter geleidelijk toe. Vermoedelijk om een indruk te krijgen van de capaciteit van de waterlopen, gelegen ten westen van de Slaperdijk, in het Utrechtse dus, in verband met een eventuele toestemming tot een waterlossing door deze dijk, heeft het college van de Slaperdijk aan Justus van Broeckhuijsen een 'oculaire inspectie' opgedragen. Deze inspectie betrof de waterlopen ten westen van de Slaperdijk. In een rapport van 9 juli 1707 deed deze daarop verslag van zijn bevindingen. Hij heeft hiervan, naar hij schrijft, een 'kaarte daar van opgestelt', dit is vermoedelijk de ongedateerde kaart 18. Dit onderzoek leidde tot enkele adviezen, voornamelijk betrekking hebbend op verbreding en verdieping van delen van de beschreven waterloop.
Twee jaar later, in mei 1709 deed Van Broeckhuijsen in opdracht van de gecommitteerden tot de Slaperdijk opmetingen van de hoogte van de Grebbedijk en de Slaperdijk[52]. Deze opmetingen, in aanwezigheid van de secretaris Van Goudoever en met behulp van Van Moesbergen, verrichtte hij in 8 dagen: van 21 tot en met 28 mei. Hiervoor moest hij een sjees huren, zoals hij ook deed voor de bespreking van dit rapport op 24 en 25 juni. Cornelis de Stoter heeft het gezelschap met een schuit 'gehaelt uijt de greb en gebracht int veen' voor 2 gulden en 4 stuivers. Men vertoefde in de herberg van Slok in 't Veen, waar 'de meijden' op verzoek van Van Goudoever 18 stuivers kregen. Voorts was men nog in de herbergen De Mof en De Holevoet.
In zijn rapport van 28 mei kwam Van Broeckhuijsen tot de schrikbarende conclusie dat de Grebbedijk niet overal even hoog was. Ter hoogte van de Grebbesluis stak deze op de laagstgelegen plaatsen 3 voet en 3 duim (ca. 110 cm) boven het peil of klokkegeslag[53]. De Wageningse dijk (het verlengde, Gelderse deel van de Rijnbandijk) kwam bij de boerderij de Doove daarentegen slechts 1 voet en 3 duim (40 cm) boven dit peil uit en verderop tot aan Wageningen toe afwisselend 40 tot 50 cm. Aan de Slaperdijk was de situatie al even ernstig. Hier bleek dat voor het grootste deel van deze dijk de hoogte van de kruin lager lag dan het klokkegeslag, in de gunstigste gevallen was deze even hoog. Dit is dan ook de reden

[51] Rapport 4.
[52] Rapport 5. Van Broeckhuijsen ontving hiervoor 54 gulden en 10 stuivers, Arch. Slaperdijk, 61-1A.
[53] Onder klokkegeslag of klokslag verstond men die hoogte van het peil van het buitenwater, waarbij de klok geslagen moest worden om de manschappen van het dijkleger op te roepen, A. A. Beekman, *Het Dijk- en Waterschapsrecht in Nederland vóór 1795* ('s-Gravenhage, 1907) II, 997.

geweest dat de gecommiteerden tot de Slaperdijk in 1710 aan de Gedeputeerde Staten van Utrecht toestemming vroegen tot het uitschrijven van een lening van 5000 gulden tegen 4% ten behoeve van het verzwaren en verhogen van deze dijk en de vernieuwing van een schut aan het einde van de dijk. Men was hiermee niets te vroeg, want reeds in 1711 vond opnieuw een grote dijkdoorbraak van de Wageningse dijk plaats, een gebeurtenis die van groot belang zou blijken te zijn voor de verhoudingen in de Vallei. Het Rijnwater kwam tot aan de kruin van de Slaperdijk maar deze hield stand, mede dank zij de inzet van het uitgebreide dijkleger. Een verslag van de gebeurtenissen en de inventarissen van de dijkgereedschappen zijn zelfs bewaard gebleven.

Deze laatste doorbraak bracht iedereen in Gelderland tot het besef, dat er weer onderhandeld moest worden met Utrecht. In de betreffende archieven zijn vele stukken over conferenties en voorts correspondenties, rapporten en beschouwingen te vinden die wijzen op een toegenomen behoefte aan een oplossing van het aloude probleem. Zo kwamen gecommiteerden van de Dijkstoel van Wageningen en Bennekom samen met die van de Rhenense Nude en de Gelderse en Stichtse veenraden, geassisteerd door de landmeters Isaak van den Heuvel en Justus van Broekhuijsen op 13 augustus 1712 bijeen op de Slaperdijk bij de Rode Haan (gelegen aan de Slaperdijk bij Veenendaal). Hier constateerde men dat het waterpeil in de Schoonderbeekse grift (dus aan Utrechtse zijde) 3 voet (1 m) lager stond dan aan de zijde van Veenendaal. Het gezelschap ging vervolgens via de genoemde grift en de Broeksloot naar de Lunterse beek waar men ten opzichte van Veenendaal een verval van 8 voet (ruim 2,5 m) mat. De Schoonderbeekse grift werd gevolgd tot aan de samenkomst met de Lunterse beek, achter Woudenberg om dus. Deze grift bleek veel vaste dammen te bevatten en zij was op vele plaatsen verzand. In de Lunterse beek trof men vele bochten aan, die een goede doorstroming van het water belemmerden. Deze zouden gemakkelijk kunnen worden afgesneden.

De volgende dag werd de situatie rond Emmikhuizen bestudeerd. Hier zou een nieuw kanaal naar de Lunterse beek kunnen worden gegraven, waarover dan echter een aantal bruggen zou moeten worden aangelegd. Er is van deze inspectiereis een officieel rapport opgesteld[54]. Hierin werd vermeld dat dit rapport in relatie moest worden gezien met een kaart van de Vallei van Van Broekhuijsen uit 1709 en dat de vervallen verband hielden met gegevens van 'de heer Prof. Ruijsch', die Van Broekhuijsen nog in zijn bezit had[55]. Van Broekhuijsen voerde tevens een calculatie uit van de kosten, verbonden aan een drietal alternatieve oplossingen. De eerste hield een kostenopgave in van de afwatering via het traject door de Broekersloot. Inclusief de heulen in de Slaperdijk, het graven tot de Broekersloot en het vergraven van deze sloot en de bruggen over de Schoonderbeekse grift werd deze versie begroot op 6300 gulden. Een tweede mogelijkheid was een nieuw kanaal vanaf de Swaij bij Emmikhuizen tot aan de Lunterse beek bij de Vliert, die met bruggen op 7280 gulden zou komen te staan. De duurste mogelijk-

[54] Rapport 6. Er bestaan twee versies van dit rapport, waarbij de rol van Van den Heuvel op verschillende wijze naar voren komt.

[55] Er bestaat een lengteprofiel van de Vallei, waarin de vervallen tussen een aantal plaatsen zijn weergegeven, Deys: 166, zie n. 37. Zie ook achterin Rapport 1, waarin dezelfde waterpassingen, door 'den ouden Ruijsch' zijn vermeld. De mededeling over een kaart uit 1709 moet op een vergissing berusten. Vermoedelijk werd bedoeld kaart 18, die naar aanleiding van de inspectie van 1707 werd vervaardigd.

heid was die, waarbij de Schoonderbeekse grift weer in gebruik zou worden genomen. Dit zou, met heulen in de Slaperdijk, een aantal nieuw te bouwen bruggen, maar vooral met het uitgraven van deze grift, het duurste onderdeel, meer dan 14.000 gulden kosten. Hoewel hij dit niet expliciet vermeldde, had Van Broekhuijsen naar aanleiding van dit rapport een prachtige kaart[56] van de Gelderse Vallei gemaakt, waarin een van de voorgestelde versies, het kanaal van Emmikhuizen tot aan de Vliert, door middel van een stippellijn is aangegeven (versie 2) terwijl over de Schoonderbeekse grift met nadruk de nieuwe zijn weergegeven, noodzakelijk geacht in versie 3 van het Rapport 6B.

De conventie van 1714

In 1714 was het eindelijk zover: op 11 januari werd in het Wageningse raadhuis de 'Conventie over het toemaacken en verswaaren van den Dyck tussen Wageningen ende de Grebbe. Ende het maacken van een Waterlosinge door den SLAPERDIJK, Na Amersfoort in de Eem en Zuyder-Zee' gesloten. Deze overeenkomst bevat 32 artikelen waarin ongetwijfeld mede een aantal adviezen van Van Broeckhuijsen is verwerkt. Zo werd onder meer bepaald dat de doorgebroken delen van de dijk zouden moeten worden gevuld met kleiachtige aarde en zand en zowel aan de binnenzijde als buiten met goede taaie zoden moesten worden bedekt. De hoogte van de dijk zou worden gebracht op de hoogte van het peil van de Grebbesluis en de kruin zou worden verbreed tot 18 Rijnlandse voet. De benodigde aarde, zoden, zand en het hout zou tegen geschatte waarde worden vergoed aan de eigenaar uit wiens land het materiaal werd gehaald. Alle onkosten van herstel, verzwaring, verhoging, verbreding en bezanding van de dijk, alsmede de kosten van de gebruikte aarde, zoden, zand en hout zouden voor de helft worden gedragen door de Exonererende Landen, gelegen boven de Slaperdijk en voor de andere helft door de landen beneden of binnen deze dijk liggend. In dit artikel werd het begrip Exonererende Landen voor het eerst officieel aangewend voor de gezamenlijke dijkstoelen of waterschappen, gelegen ten oosten van de Slaperdijk. Zij vormden de tegenpool van de Utrechtse gerechten, georganiseerd in het college tot directie van de Slaperdijk. In verschillende artikelen werden bepalingen opgenomen, die maatregelen bij onverhoopte dijkdoorbraken voorschreven. Ging het in de voorgaande artikelen voornamelijk om het belang van Utrecht, in artikel 11 kwam het Gelderse belang tot uiting: tot gerief van de geërfden buiten de Slaperdijk zou een waterlossing worden aangelegd vanuit de Veengrift naar de Rode Haan. Hier zouden drie heulen[57] in de Slaperdijk worden aangelegd, waardoor het water via een deel van de Schoonderbeekse grift, de Broeksloot en de Lunterse beek tot in de Eem en de Zuiderzee zou kunnen worden afgevoerd. Deze oplossing kwam overeen met versie I van de kostenberekening van Van Broeckhuijsen uit 1712[58]. De bestaande in aanmerking komende waterlopen zouden worden uitgediept en krommingen en bochten daarin afgesneden. De kosten van de omschreven waterlossing

[56] Kaart 53.

[57] Een heul is een opening in een dijk, die door middel van een schuif afsluitbaar is. In tegenstelling tot een sluis of schut is een heul niet bevaarbaar en is daarmee dus te vergelijken met een duiker. De stad Utrecht heeft zich in het verleden altijd sterk gekeerd tegen elke mogelijke bevaarbare waterverbinding tussen Amersfoort en de Rijn, vandaar de keuze van heulen in de Conventie van 1714.

[58] Vermoedelijk is bewust teruggegrepen op dit oudere rapport 6A, omdat er inmiddels niet veel in de situatie gewijzigd was.

zouden uitsluitend worden gedragen door de buiten de Slaperdijk gelegen landen, die hun water door de Slaperdijk 'exonereerden', afvoerden. Met de vele andere artikelen over aan te brengen peilen en bruggen en de artikelen betreffende verbodsbepalingen om later veranderingen in de werken aan te brengen trachtte men in de conventie zo veel mogelijk veiligheden in te bouwen. Afgezien van enkele in 1727 aangebrachte wijzigingen en aanvullingen heeft deze conventie in redelijke mate gefunctioneerd tot 1949. Als gevolg van het gereed komen van het Valleikanaal werd deze overeenkomst toen wederkerig opgezegd.

Het spreekt voor zich dat er met het sluiten van deze conventie nog veel werk aan de winkel was. Enkele dagen vóór de ratificatie van de conventie, op 7 en 8 januari 1714, was door Justus van Broeckhuijsen en Isaak van den Heuvel het traject uitgezet van de nieuw aan te leggen verbinding tussen het Gelderse water, de Veengrift, en het Utrechtse water, de Schoonderbeekse grift. In een rapport[59] werd het bedoelde traject nauwkeurig aangegeven en Van Broeckhuijsen heeft er tevens een grote kaart van de gehele Gelderse Vallei bij geleverd[60], waarop dit traject staat aangegeven. Dit traject is later inderdaad volgens plan uitgevoerd.

Op een gemeenschappelijke conferentie[61] op 28 januari, waarin de uitwerking van de bepalingen van de conventie werd besproken, gaf men aan de landmeters Van den Heuvel en Van Broeckhuijsen opdracht de bestekken te laten maken van de waterlossingen, heulen, bruggen, schotbalken, beren en alle andere toebehoren. De veenraden van de Gelderse en Stichtse venen stelden enkele personen ter beschikking die in het terrein aanwijzingen zouden kunnen geven. Men besloot echter voorrang te verlenen aan de afbakening van de Grebbedijk en het opstellen van de benodigde bestekken, waartoe de beide landmeters werd verzocht deze zo mogelijk op 5 februari gereed te hebben.

Tevens werd afgesproken dat de betaling van de landmeters zou geschieden op dezelfde wijze als in de conventie was vastgelegd ten aanzien van de hermaking, verzwaring en verhoging van de dijk, namelijk door beide partijen de helft. Met hen werd overeengekomen dat aan elk per dag zou worden vergoed een bedrag van zeven gulden, inclusief het loon voor hun knecht. Voor reiskosten kregen zij elk twee gulden per dag. Na deze conferentie gingen alle aanwezigen de dijk langs tot op de Stichtse bodem, waarbij men 'alle de quade gaeten' examineerde.

In de vergadering van 5 februari sprak men af op de volgende avond de bestekken van de landmeters te bestuderen, 'de andere gecommitteerden' (vermoedelijk diegenen die van verre kwamen) verzochten de bestekken te laten toezenden. Het advies van de landmeters, de glooiing aan de buitenkant van de dijk op $2^1/_2$ en aan de binnenkant op $1^1/_2$ Rijnlandse voet te houden werd aangenomen. Nadat men op 8 februari in Veenendaal het voorgestelde traject van de waterlossing had

[59] Rapport 7.

[60] Kaart 66.

[61] De volgende gegevens zijn grotendeels afkomstig uit de notulen van de vergaderingen der Exonererende Landen, inv. 88-A. Om een indruk te geven van de samenstelling van deze vergaderingen volgt hier de presentielijst van een van deze bijeenkomsten: voor de Dijkstoel Wageningen en Bennekom de heren Torck en Van Eck, voor de Dijkstoel van de Rhenense Nude en de Achterbergse Hooilanden de Rhenense schout Smissaert, de burgemeesters Van Deventer en Brienen en de secretaris Van Deventer, van de veenraden der Gelderse en Stichtse Venen de raad Van Holten, de kameraar Anth. Stip en de secretaris Verschuur en voor de Buitenpolder Manen en Veldhuizen de Edese schout Ottens. In enkele gevallen waren hier nog enkele andere autoriteiten van de 'andere kant' bij aanwezig, zoals namens het College van de Slaperdijk de heren Van Bruinenburg, Van Natewisch en de secretaris Van Goudoever, alsmede uit Amersfoort de burgemeester Morraij en de heer Camerbeek.

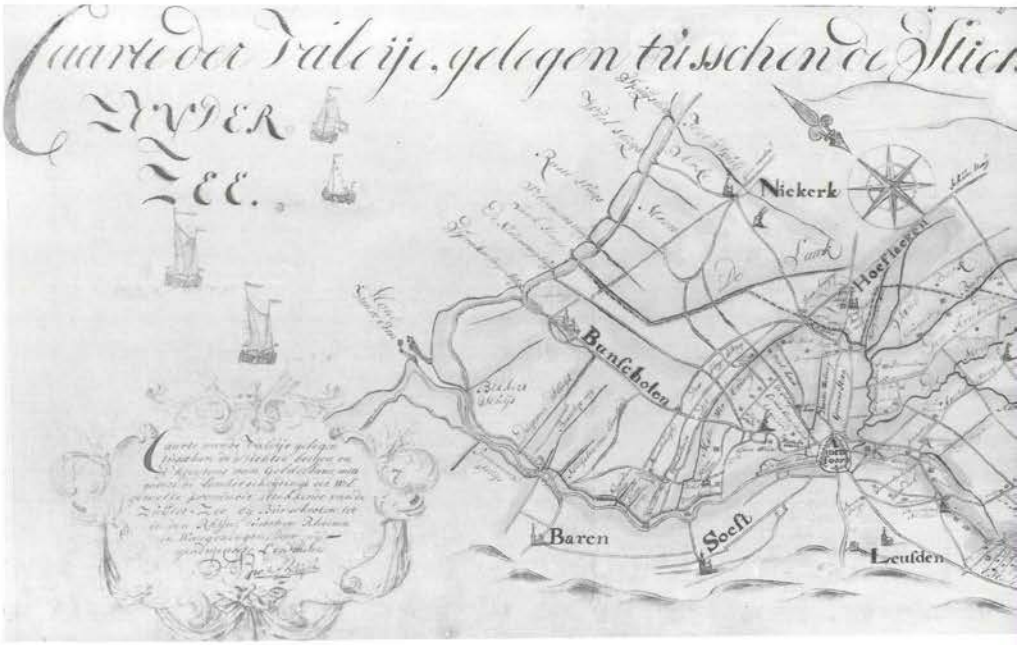

Kaart van de Gelderse Vallei van 1714 (kaart 66) door Justus van Broeckhuisen. Deze kaart vervulde een belangrijke rol bij de Conventie van 1714 tussen Utrecht en Gelderland omdat hierop de voorgestelde afwatering door de Slaperdijk is aangegeven.

bezichtigd werd afgesproken dat de landmeters de bestekken voor de waterlossing op de 20ste gereed zouden hebben wanneer deze in de herberg de Rode Haan zouden worden besproken.

Om de waterverbinding volgens plan uit te voeren moest er een weg over een afstand van enkele roeden worden verlegd. Nu was dit geen probleem, ware het niet dat de tol op deze weg deel uitmaakte van de geconfiskeerde goederen van het voormalige kartuizerklooster te Utrecht[62]. Men besloot de rentmeester Gerard van Beeck[63] aan te schrijven met de vraag of hij het nodig achtte, op de 20ste aanwezig te zijn bij de vaststelling van het gewijzigde traject. Inderdaad bleek Van Beeck er op de bewuste dag te zijn. Hij verklaarde de Utrechtse Staten te zullen adviseren toestemming tot de verplaatsing van de tol te verlenen. Hij had van de Staten echter opdracht te informeren, wie zijn reis- en andere onkosten zou vergoeden[64]. Men kwam tot een beginselovereenkomst over de exacte ligging van de uit te voeren waterverbinding met Utrecht. Ten aanzien van het herstel van de Grebbedijk werd besloten de dijk in een elftal percelen te verdelen en de bezanding ervan in twee percelen, welke alle apart zouden worden aanbesteed.

[62] Arch. E. L., 88-A, 5 februari 1714. Het betreft hier het kartuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht, dat in de omgeving van Veenendaal veel grondbezit had.

[63] In de notulen wordt consequent N. van Beek geschreven, hijzelf ondertekende met G. van Beeck, boven de declaratie stond Gerard van Beeck.

[64] Zijn rekening bedroeg aan reiskosten 8 gulden en 15 stuivers, voor twee dagen presentiegeld rekende hij 8 gulden en aan vertering inclusief de voerman en de paarden had hij 7 gulden en 16 stuivers uitgegeven, tezamen 24 gulden en 11 stuivers. Deze rekening werd vergoed door de gezamenlijke colleges.

Op 24 februari werd het rapport van de landmeters over de schotbalken bij Amersfoort aanvaard[65], evenals de door hen ingediende bestekken voor de waterlossing, de heulen in de Slaperdijk, de aan te leggen beren in de Lunterse beek en andere voorzieningen. De aanbesteding werd op 10 maart in de Grebbe ten huize van de Weduwe Van Ommeren gehouden. De respectievelijke aannemers en hun borgen werd toegestaan om in het gelag voor 10 gulden te verteren, de bode van Rhenen mocht voor het afslaan voor 3 gulden en de koster van Veenendaal voor 2 gulden verteren.

Het te herstellen deel van de dijk, 1631 roeden (ruim 6 km), was door de landmeters verdeeld in elf vakken of percelen van ongeveer 150 roeden elk (570 m). Vermoedelijk werden de binnen- en buitendijkse taluds van de dijk apart berekend, zodat we in feite met ongeveer 3,1 km dijkherstel te maken hebben. Het belangrijkste onderdeel, het herstel van de dijk zelf, werd door Hendrik van Duuren (vijf percelen) en Dirk van Pothuijsen (drie percelen) en een drietal andere aannemers aangenomen. Het hiermee gemoeide bedrag kwam op ongeveer 13.900 gulden. Daar kwam nog veel bijwerk bij zoals aankoop van land, wilgebomen, het maken van een tijdelijke afweg enz. De aannemers beklaagden zich er over dat de onderlinge afstand tussen de op de dijk geplaatste mallen te groot was, waardoor zij het werk niet nauwkeurig genoeg konden opleveren. Besloten werd dat een der landmeters.(Van den Heuvel) nog een aantal extra mallen en palen zou plaatsen, overigens moesten de aannemers de kosten hiervan zelf betalen!

Er werden twee opzichters benoemd. Elk zou op de helft van de dijk toezicht houden en van week tot week zou men rouleren. Om diefstal van de mallen en palen op de dijk te voorkomen werd besloten dat er dag en nacht zou worden

[65] Rapport 8.

gepatrouilleerd door soldaten van het garnizoen te Wageningen. Zij zouden na beëindiging van de patrouilles een ton bier krijgen.
In de vergadering van 11 maart werden de rekeningen van de landmeters goedgekeurd. Van Broeckhuijsen kreeg 104 gulden en 9 stuivers voor vacatie, verteringen en vervoer voor hemzelf en zijn knecht, in verband met het maken van de bestekken voor de Grebbedijk[66]. De volgende dag werden de rekeningen van de landmeters voor hun vacatiën, verteringen en wagenvrachten, evenals die voor hun knechts in verband met de bestekken voor de waterlossing goedgekeurd. De rekening van Van Broeckhuijsen bedroeg 246 gulden, die van Van den Heuvel 208 gulden.
Als gevolg van het hoge water en het regenachtige weer raakte men achter op het tijdschema, maar op 17 juni kon door de landmeters een inspectie van de gereedgekomen werken worden uitgevoerd. Vergeleken met de bestekken vonden zij dat de zoden over het algemeen niet de vereiste dikte bezaten en dat zowel de buiten- als de binnendijkse sloten in de percelen van Van Pothuijsen en Van Duuren, die tot op het zand waren uitgegraven, weer dienden te worden opgevuld. Desgevraagd deelden de landmeters de vergadering mede dat de zoden die reeds waren 'bekleeven' het wel zouden redden maar dat van de zoden die nog niet waren aangeslagen de reten met losse aarde moesten worden volgestopt. De landmeters zetten daarom ergens op de dijk een model op, volgens welke de zoden, zoals in het bestek was opgegeven, moesten worden geplaatst.
Ook over 1714 zijn met betrekking tot de werkzaamheden van Van Broeckhuijsen vele rekeningen bewaard. Behalve alle rekeningen van de aannemers en van de grondaankopen zijn er ook rekeningen van herbergen bewaard gebleven[67]. Uit de rekening van Pieter Amberg te Rhenen[68] valt op te maken, dat Van Broeckhuijsen bij hem op 24 januari heeft gegeten en er een mengel wijn (ca.1 liter) gedronken en tevens een bol mol (een soort wit bier). Hij heeft er geslapen, de volgende ochtend koffie gedronken en tussen de middag in zijn eentje op zijn kamer gegeten. Hij dronk hier twee pintjes wijn bij en een bol mol. Voorts sliep hij er nog de 27ste t/m 30ste januari. Het slapen kostte 6 stuivers, inclusief vuur op de kamer was dit 12 stuivers, evenveel als de maaltijd.
De volgende dag, 31 januari was hij, zoals blijkt uit de rekening, bij de weduwe van Hendrik van Ommeren[69]. Hij at en dronk er mol, wijn en brandewijn. De volgende dag, 1 februari was hij hier met Van den Heuvel en vijf boden, die hadden geholpen bij de waterpassing van de dijk en allen meeaten en dronken. De landmeters sliepen en aten er. Op 3 en 4 februari werd er alleen gedronken, de 5de februari aten en dronken de landmeters met totaal elf personen en op de 6de en 7de verteerden zij nog het een en ander. Een rekening van Van Broeckhuijsen zelf over 6, 7 en 8 juni en 15 t/m 18 juni 1714 bedroeg 56 gulden.
Zo eindigt de rol van Van Broeckhuijsen in de Gelderse Vallei. Wij kunnen con-

[66] Arch. E. L., 88, 11 maart 1714. De kwitanties (acquitten), alle van een volgnummer voorzien, bevinden zich in Arch. Slaperdijk, 112, en in Arch. E. L., 73. In Arch. Slaperdijk, 111 is een door de oudste heemraad van Wageningen-Bennekom, Lubbert Adolf baron Torck opgestelde verantwoording van alle gemaakte kosten, verdeeld over een aantal capita, nauwkeurig gespecificeerd. De kosten werden volgens de overeenkomst gelijkelijk verdeeld over de beide partijen, namelijk die binnen en die buiten de Slaperdijk gelegen.
[67] Arch. E. L., 73.
[68] Idem, caput 1 no. 65.
[69] Idem, caput 1 no. 21. Het betreft hier de bekende herberg onderaan de Grebbeberg, bij de Grebbesluis.

stateren dat hij, behalve als landmeter, ook als adviseur een belangrijke rol heeft gespeeld.

De karteringen in de Tielerwaard

Van Broeckhuijsen heeft zes kaarten van gebieden in de Tielerwaard gemaakt. Er is wat merkwaardigs aan de hand met de dateringen van deze karteringen. Twee van de kaarten zijn namelijk in de titel bovenaan het kaartblad gedateerd A° 1713, de overige vier kaarten zijn in de titel gedateerd A° 1714. Op één van de twee kaarten A° 1713 wordt in de grote kartouche vermeld: 'in den Jaare 1714 gemeten met Utrechtse maaten', bij andere wordt in de kartouche het jaar 1713 genoemd. Van de vier kaarten A° 1714 vermelden er drie 'in den Jaare 1714 gemeeten met Utrechtse maaten', doch op de vierde staat 'in den Jaare 1713 gemeten'.

Deze mededelingen kunnen onmogelijk geheel juist zijn. In de vergadering van 6 oktober 1713 van het Utrechtse kapittel van Sint Marie werd namelijk op voorstel van de deken aan de domheer Godin verzocht met de landmeter Justus van Broeckhuijsen overleg te voeren over de meting van de tienden in de Tielerwaard en tevens te onderhandelen over zijn gage[70]. Op 13 oktober rapporteerde Godin dat hij met Van Broeckhuijsen was overeengekomen dat deze voor de opmetingen vier stuivers per morgen zou krijgen, buiten de kartering ervan.

De 11de januari 1714 werd de rekening van Van Broeckhuijsen in de vergadering behandeld, waarbij besloten werd deze door de heren kameraars te laten controleren. De ingediende rekening[71] luidde als volgt:

... en de tienden sijn samen grood seven en dertich hondert en
vijftien mergen, drie hondert roeden gemeten inden Jare 1713 en 1714
en monteerd tegens vier stuyvers vant mergen... 743-2-0
ses caerten daervan gemaeckt het stuk vijf en twintich guld. monteerd 150-0-0
fasit 893-2-0

Er bleek kennelijk een rekenfout in de opstelling voor te komen (ik kom tot 3656 morgen en 314 roeden) want op 18 januari 1714 werd na enige discussie naar aanleiding van het verslag van de oude en nieuwe kameraars besloten aan de heren 'clavigeri van de archieven' op te dragen aan de landmeter 850 gulden uit te betalen ter voldoening van zijn rekening van 893 gulden en 2 stuivers. Hij kwam hierbij naar mijn berekening 30 gulden te kort.

Wat Van Broeckhuijsen nu werkelijk in 1713 dan wel in 1714 heeft opgemeten zal wel voor altijd een raadsel blijven. Reeds vanaf 7 januari 1714 was hij namelijk, zoals we boven hebben gezien, gedurende een zestal maanden vermoedelijk geheel of in elk geval grotendeels betrokken bij werkzaamheden in de Gelderse Vallei! Het lijkt mij zeer onwaarschijnlijk dat hij in de wintermaand januari in enkele dagen vier gebieden op kon meten en ook nog in kaart brengen. Het gehele project roept trouwens vragen op want Van Broeckhuijsen moet bij een gemiddelde door mij geschatte werkzaamheid van 20 morgen per dag voor ruim 3656 morgen toch wel 182 dagen nodig gehad hebben, dus zo'n 6 maanden. Volgens de beschikbare gegevens zou hij het werk geklaard moeten hebben tussen 13 oktober 1713 en 6 januari 1714!

[70] RAU, Sint Marie, 41-26, 18 januari 1714; idem, 1789-2, 18 januari 1714 (het jaartal is hierbij later, met andere inkt, veranderd in 1715).
[71] Idem, 1789-2. De verantwoording is te vinden in de rekeningen, 1787-a.

Gooiland

Justus van Broeckhuijsen heeft in 1709 op verzoek van burgemeesters en regeerders van Naarden en de burgemeesters van de omliggende dorpen in Gooiland een kartering van het gehele gebied van Gooiland verricht (kaart 38). De aanleiding tot deze opdracht is mij niet bekend, vermoedelijk hield deze verband met kwesties betreffende de erfgooiersgronden. Het is evenmin bekend, waarom hiervoor een Utrechtse landmeter werd gekozen.

Er hebben zich met betrekking tot de grenzen van het Gooiland, vooral de oostelijke en zuidelijke grenzen, waarin belangrijke veengebieden voorkwamen, problemen voorgedaan tussen de provincies Holland en Utrecht[72]. Op 14 juli 1719 werd te Utrecht een conventie tussen de Staten van Holland en de Staten van Utrecht ondertekend. Hierbij werden de grenzen van Gooiland vastgesteld, waarbij ongetwijfeld gebruik is gemaakt van de kaart van Gooiland door Van Broekhuijsen (kaart 38). De grens werd nog in datzelfde jaar 1719 opgemeten en afgepaald (zie akte van meting op kaart 85) en om de grens duidelijk aan te geven zouden greppels worden gegraven. Het graafwerk zou in het openbaar worden aanbesteed[73]. In februari 1720 bleken er klachten van de schout van Hilversum binnengekomen te zijn, volgens welke 'die van het Stigt van Utrecht sich hadden vervordert van de drie stenen af na roeters wal toe op gooijsen boodem te ploegen', waarbij een groot aantal morgentalen in het geding was. Omdat er ook overigens nog niet volledig uitvoering was gegeven aan de bepalingen van de conventie, waarbij enkele met name genoemde stukken niet voldoende van greppels zouden zijn voorzien, schreven de Staten van Holland in mei 1720 aan de Utrechtse Staten een brief, waarin zij voorstelden het gehele werk 'door de wederzijdse gecommiteerden en geadsisteert door de respectieve geemployeerde lantmeters' te laten opnemen en te controleren of door de aannemers wel aan de eisen van het bestek was voldaan. Bij een gedeelte van de grens, namelijk tussen de palen 16 en 21 (vanaf de Drie Stenen, thans de Bosberg, tot aan de Weersloot bij Loosdrecht) was een strook van 5 roeden (Gooise maat) aanwezig waarop 'die van Goylandt' de vrije overdrift van schapen was toegestaan. Vermoedelijk werd bij die gelegenheid afgesproken dat de juiste ligging van de grens van Gooiland zou worden gemeten, afgepaald en gekarteerd door de Amsterdamse landmeter Maurits Walraven en Justus van Broeckhuijsen, hiertoe geauthoriseerd volgens artikel 15 van de conventie van 1719. Zij hebben hier om onbekende redenen lang over gedaan. In elk geval werden de vier kaarten (kaarten 85 t/m 88) pas 'opgeleverd' in 1722. In 1723 heeft Walraven op verzoek van de gecommiteerden van Holland een overzichtskaart (kaart 90) van Gooiland vervaardigd, waartoe hij de kaart van Van Broeckhuijsen (kaart 38) kopieerde. Deze kopie bevat naast de nieuwe grenzen een aantal aanvullingen en er is vermoedelijk een enkele hermeting aan vooraf gegaan omdat van de 37 in 1709 door Van Broeckhuijsen opgemeten percelen er twee door Walraven enigzins afwijkend zijn opgegeven. Het oppervlak van de heide wijzigde hij van 4367 morgen, 3 hond en 38 roeden in 4579'0'29' en voor perceel 18 werd nu 120'0'3' opgegeven in plaats van 132 morgen, 3 hond en 14 roeden. Het totale oppervlak van Gooiland kwam daardoor op 6732'3'90' in plaats van 6634'3'90'

[72] Zie ARA, Grafelijkheidsrekenkamer: Register 755 en 755a. Portefeuille Kennemerland etc. vóór 1728. Gooiland I, met onder meer grenzen 15e en 16e eeuw, geschillen 1539.

[73] RAU, Staten van Utrecht, 364-219.

te staan. Op de kaart werd, naast de oorspronkelijke akte van meting de originele kaart 38, in een tweede akte van meting in extenso vermeld wie de gecommiteerden van de beide opdrachtgevende provincies waren. Tevens werd vermeld dat de meting, de afpaling en de kartering van de 'limietscheijdinge van Goyland ende Stigt van Utrecht' door Maurits Walraven en Justus van Broeckhuijsen als landmeeters bij den Ed: Hove van Holland ende Utregt geadmitteerd' op vier 'seperate' kaarten, 'yder aan haare Heeren Principalen' en 'geteekent met de letteren A.B.C. en D.' was geschied en ondertekend op 1 november 1722. De exemplaren aanwezig in het Algemeen Rijksarchief zijn kennelijk die, welke bestemd waren voor Holland; zij zijn ook geheel of grotendeels door Walraven getekend. De exemplaren bestemd voor Utrecht heb ik niet teruggevonden[74].

Slot

Justus van Broeckhuijsen heeft een arbeidzaam leven gehad, getuige de kleine honderd kaarten die er van hem bekend zijn. Wij zullen wel nooit te weten komen wat hij heeft gedaan tussen 1696, het jaar van zijn beëdiging, en 1700, toen hij de eerste ons bekende kaart vervaardigde. Overigens zijn, met uitzondering van 1704, uit ieder jaar tot aan zijn laatste levensjaar een of meer kaarten bewaard gebleven. Een onbekend aantal is verloren gegaan, maar misschien zullen er in de toekomst nog wel enkele aan de vergetelheid worden ontrukt. Toen in 1909 de tiendplichtigheid wettelijk werd afgeschaft zijn er bij de formele afhandeling talloze oude kaarten uit particulier bezit op notariskantoren in behandeling geweest. Een onbekend aantal tiendkaarten, waaronder exemplaren van Van Broeckhuijsen, is later weer naar de eigenaars teruggezonden zoals, in enkele archieven[75] voor een aantal kaarten is te achterhalen.
In elk geval kunnen wij constateren dat Van Broeckhuijsen niet alleen, zoals in het overlijdensregister van de Utrechtse regulierenkerk vermeld, een mondige broeder naliet, maar ook, en voor het nageslacht wellicht nog wel zo belangrijk, een groot aantal documenten op kartografisch gebied, voor het grootste deel ondertekend met

[74] Zie voor Gooiland ook P. W. J. van den Brink, *De Bodel Nijenhuijscollectie van de Rijksuniversiteit in Leiden* (doktoraalscriptie Utrecht, 1986), de kaarten 72, 74 en 75, waarbij opmerkingen over Albertus Perk, van belang in verband met de grenskwesties.
[75] RAU, Archieven van de Tiendkommissies (1909-1938); Archieven van het Kroondomein Rentambt Utrecht (1823-1919).

Lijst van kaarten

In de volgende lijst zijn alle door mij gevonden kaarten opgenomen die door Justus van Broeckhuijsen werden vervaardigd of kaarten, die door anderen naar originelen van hem werden vervaardigd. Vermeld zijn de originele titel of, voor zover deze ontbreekt, tussen haken een omschrijving van het kaartbeeld, voorts de datum van vervaardiging, omschrijving van het kaartuiterlijk (ms. = manuscript), de afmetingen, schaalaanduiding, de richting van de noordpijl, voor zover vermeld het oppervlak van het opgemeten gebied (in morgen, hond en roede: m'h'r'), een toelichting bij de kaart, de vindplaats en voor zover deze reeds eerder werd beschreven de nummering volgens Deys[76], gekodeerd Deys:..., en door Donkersloot[77], gekodeerd Do:....
1 morgen = 6 hond = 600 roeden. 1 roede = 3,8 m (afgerond) als lengtemaat of 14,4 m^2 als oppervlaktemaat.
Met TMK wordt bedoeld de nettekeningen van de Topografisch Militaire Kaart, die in het Algemeen Rijksarchief als kleurenfoto's ter raadpleging aanwezig zijn en met Bonneblaadjes de bladen van de Cromo-topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden 1:25.000, die eveneens in het Algemeen Rijksarchief zijn te bestuderen.
De volgende afkortingen worden gebezigd:

ARA	= Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage
Arch. E.L.	= Archief der Exonererende Landen (in Gemeentearchief Wageningen)
GAU	= Gemeentearchief Utrecht
OMM	= ARA, Archief der Genie, memories
RAU	= Rijksarchief Utrecht
TMK	= Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden (nettekeningen)
VROA	= Verslagen van 's Rijks Oude Archieven
VTH	= Verzameling binnenlandse kaarten van het ARA (inventaris Hingman)
VTHR	= Idem (supplement Rozemond)

1 [Kaart van een hofstede in het Zegvelderbroek.]
1700 juli 2, ms. gekleurd op papier, 32 x 118 cm., schaal ca. 1 : 2400, het noorden linksboven, oppervlak 24'2'65'.
De kaart werd vervaardigd op verzoek van het kapittel van Sint Marie te Utrecht, toentertijd bezitter van de heerlijkheid Zegveld, alsmede op verzoek van Justus de Milan, de kameraar Rudolf van Alendorp, heer van Oudegein, de secretaris mr. Ludolf Adriaan de With en de rentmeester Koenraad van Oosterhoudt, op aanwijzing van de pachter Jacob Peterse Hoogeveen. Het perceel lag ten zuiden van de Meije. De getekende bocht in de Meije is vermoedelijk die bij Rozenhout. De belendingen zijn: noord de Meije, oost Claas Teunissen, Bos, Willem Dirksen baljuw, west de weduwe van Sijmen van Eijk en de heer van Heemstede en zuid de (Haak)wetering. Het perceel werd doorsneden door de (Slimmen)wetering. Aanleiding tot de meting was het resultaat van een rapport van de kanunnik Justus de Milan Visconti en enkele andere gecommiteerden, volgens welke ongeveer een hond land, dat voorheen door wijlen Cornelis Dirck Doedes was gepacht tegen drie gulden per jaar, in eeuwige erfpacht werd vergeven aan Bernard Houtman, koopman in wijnen te Amsterdam. De opdracht tot de meting door Van Broeckhuijsen werd op 28 juni 1700 goedgekeurd. Het kapittel had nog meer bezittingen in Zegveld en Zegvelderbroek, onder meer 20 morgen, in gebruik bij Jan Meijnders, alwaar men in mei 1700 de grond bezichtigd had. Het kapit-

[76] Zie n. 15.
[77] Zie n. 18.
[78] RAU, Sint Marie, 41-23, 21 juni en 11 oktober 1700.

tel bezat ook het recht op molengeld over grote gebieden in Zegveld en Zegvelderbroek.
RAU, Sint Marie, 1228.

2 *Caerte van tienden competerende het Keijserlijcke Capittel, der Kercke van St. Marie binnen Utrecht, geleegen, soo in de Baronnie van IJsselstein als in de provintie van Utrecht, lang de rieviere de IJssel.*
1700 november 2, ms. gekleurd, papier op linnen, 54 x 89 cm., schaal ca. 1 : 10000, het noorden rechtsonder, oppervlak 1418'27'89'.
Deze niet gesigneerde kaart werd vervaardigd in verband met de administratie van tiendblokken, waarvan er een twintigtal op de kaart wordt genoemd. Bij de kaart behoort een 'Verbael of Uuijtreeckeningh van de Caart der twintich blockken Tienden, gelegen in de Baronni van IJsselsteijn, en int Geijn cum suis; gemeten, en op het papier gebracht door Justus van Broeckhuijsen geadmitteerd Landmeter 's Hoofs van Utrecht, op den 2en Novemb. 1700'. Het grondgebruik voor de percelen is afzonderlijk vermeld: bouwland, boomgaard, weiland, griend en elzenbos. Een vrij primitieve 19de-eeuwse kopie van deze kaart bevindt zich in het archief van het huis Oudegein (inv. 160). Het weergegeven gebied is gelegen langs beide zijden van de IJssel, vanaf de Lek (bij de Geinpolder) tot aan de Meernsedijk. IJsselstein en het goed Oudegein zijn weergegeven. De commissie tot deze kartering van tienden te IJsselstein werd verleend op 29 juni 1700[79]. De meting en kartering hebben 325 gulden gekost[80], voor het verbaal ontving de landmeter 9 gulden 9 stuivers[81]. Er heeft vermoedelijk nog een grote versie van deze kaart bestaan want Dirk van Atteveld ontving 18 gulden voor het 'schilderen van de wapens van de heeren op de kaart van IJsselstein'[82].
In het bijbehorend verbaal zijn door Van Broeckhuijsen de volgende twintig blokken gespecificeerd, welke alle op de kaart zijn terug te vinden: het Looije Block, Sluijs Block, Ronde-Block, de Novalia, het Juff. Angheniete-Block, de Mus of Muijs-ackker, het Literse-Block, het Pape-Block, het Meule-Block, het Geijn en Hoogeweert, de Riplikerweert, de Klinck-Hoef, het Leege-IJsselvelt, het Geest Block, het Ridder Block, de Hooge-Weerd, de Poelweert, de Kipper-Sluijs, de Bevidt, de Oevers.
RAU, Sint Marie, 809; Do: 336.

3 [Kaart van een hofstede onder Heicop in het land van Vianen.]
1701 mei 2, ms. gekleurd, 31 x 147 cm., schaal ca. 1 : 1200, het noorden linksonder, oppervlak 20'0'54'.
Het opgemeten gebied behoorde aan twee verschillende eigenaars toe. De kaart werd dan ook vervaardigd op verzoek van mr. Trajectinus Bol, heer van Bruinenburg (als vertegenwoordiger van Jaques de l'Homme, heer van la Farre, drost) en Willem van Zuijlen, ordinaris raad in de Kamer van Justitie van Vianen, door deze kamer afgevaardigd. De meting betreft een hofstede te Heicop. Het op dit perceel staande huis bleek over de eigendomsgrens heen gebouwd te zijn. Dit feit is duidelijk op de kaart aangegeven. Het perceel, waarop de naam de Hennipwerven voorkomt, wordt begrensd door Heicop en de Huibert, het wordt doorsneden door de Wetering. Het betreft hier een van de oostelijke percelen, gelegen tussen de tegenwoordige Heicopse weg in Heicop en de Huijbert, tegenover de uitmonding van de Zeilkade in de Huijbert, zie het Bonnenblaadje 506.
ARA, VTH, 4210.

[79] Idem, 28 juni 1700.
[80] Idem, 41-24, 18 maart 1701, 'Ordonnantie tot betalinge van den landmeter Brouchuijsen voort meten van thienden in t Gheijn en inde Lande van IJselsteijn'.
[81] Idem, 1789-2, jaar 1701. De kwitantie is als volgt gespecificeerd: 'Ontvangen van den rentmeester Oosterhout neegen gl. neegen sts voor een pistool voor het verbaal van de kaart off landen onder de tijnden van IJselstijn geleegen in den jaare 1700 gemeeten 9-9-:'. Hierbij ook de betaling aan Van Atteveld.
[82] Zie n. 80.

4 *Kaart van de Waterlosinge van de Veenen en Landerijen geleegen tussen de Gelderse en Stichse Bergen, strekkende van de Wageninsen dijk, tot aen den Slaaperdijk --- en tot aen de Stadt Amersfoort, dienende tot een consept van Inundatie tot deckinge onser Provintien.*
1701 mei 12 (kopie uit 1751 door W. B. van Hasselt), ms. gekleurd, 69 x 84 cm., schaal ca. 1 : 40.000, het noorden boven.
Deze kaart is een kopie van een verloren gegane kaart die door Van Broeckhuijsen werd gemaakt bij een rapport: 'Speculatien raakende het onderwater zetten' (Rapport 1). Deze kaart moet daar bij hebben gehoord. Het betreft hier een van de oudste kaarten die betrekking hebben op plannen tot de aanleg van de Grebbelinie. Vermoedelijk behoort hier tevens bij het profiel, vervaardigd door H. Ruijsch (en niet J. Ruijsch, RAU, Top. Atlas 145).
ARA, VTHR, 4104; De: 271.

5 [Kaart van de Gelderse Vallei.]
1701 juni 12, ms. gekleurd, 40,5 x 125 cm., schaal ca. 1 : 40.000, het noorden rechtsboven.
De kaart werd vervaardigd door Van Broeckhuijsen, nadat hij op verzoek van de Staten van Utrecht met Bernard de Roij een onderzoek in de Gelderse Vallei had ingesteld ter toelichting bij het door beide landmeters opgesteld 'Bericht' (Rapport 2) over de mogelijkheden tot inundatie van de Vallei[83]. Bij dit Bericht behoort tevens nog een 'Explicatie deeser Caarte'. De betekenis van de op de kaart voorkomende en ook in de 'Explicatie' genoemde cirkelbogen rondom Amersfoort is nog niet duidelijk. In de akte van meting op de kaart staat vermeld: 'Dese gecopieert na de groote Caarte van Sticht van Utrecht, en met eenige plaatsen vermeerdert tot desen eijnde dienende, op den 12de Juni 1701 door mijn ondersz. geadmitteerd lantmeter, J: V: Broeckhuijsen'. De grote kaart waar hij op doelt is die van De Roij, de 'Nieuwe Caerte vande Provincie van Utrecht' van 1696 (Do: 754). Zie ook de kaarten 18, 53 en 66.
RAU, Top. Atlas, 148; Deys: 249; Do: (800).

6 *Caerte vande Ambagts Heerlijkheijd Breukelreweerdt.*
1701 september, ms. gekleurd, op perkament, 75 x 85 cm., schaal ca. 1 : 4000, het noorden rechtsonder, oppervlak 188'4'79'.
Er bestond reeds een 'Caert vande Ridderhofstat Nienrode en de Ambagtsheerlijckheijt van Breukelen', door Bernard de Roij gemaakt in 1678, thans nog aanwezig in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam. De kartering en de vervaardiging van deze nieuwe prekadastrale kaart werd verricht op verzoek van de heer van dat gebied, Jan Raije[84]. Deze heerlijkheid was in 1660 door diens vader gekocht van het kapittel van Sint Marie te Utrecht[85]. De nieuwe kaart moet hebben gediend voor grondboekhouding, de directe aanleiding is niet bekend. In drie kolommen, links en rechts op de kaart, is van 130 percelen het oppervlak vermeld. Bouw- en weilanden zijn onderscheiden door de kleuren geel en groen. Middenin is een eendekooi getekend. Het gekarteerde gebied, de polder Breukelerweerd, is thans door het Amsterdam-Rijn-kanaal en de Rijksweg A2 in twee delen gesplitst. De kaart is door Donkersloot[86] afgebeeld: kaart 23 en in kleur op de binnenflap van de omslag.
RAU, Top. Atlas, 158; Do: 317.

[83] Zie Deys, *De Gelderse Vallei*, Hfdst. 4.
[84] RAU, Sint Marie, 41-23, 9 augustus 1700: 'Ter vergaderinge voorgebracht het versoeck van den heere van Breukelreweerdt, omme te mogen hebben de oude brieven en charters, raeckende die ambachtsheerlickheijt van Breuckelreweerdt, de vischerije dagelijxe gerechte thins en thienden aldaar bij den heere Johan Raije sijn wel Ed: vader zal: van den capittule inden jare 1660 gecoft waarover gedelibreert hebbend heeren deken en capittule in het selve versoeck geconsenteert en de secretaris gelast aan de voorn. heere van Breuckelreweerdt de voorsz. oude brieven en charters te overhandigen'.
[85] A. A. Manten, 'Het gerecht Breukelerweerdt', *Tijdschrift Historische Kring Breukelen*, II (1987) 107-118.
[86] M. Donkersloot-de Vrij, *De Vechtstreek* (Weesp, 1985).

7 [Kaart van zes tiendblokken] *gelegen inde Gerechte van Stoetwegen.*
1701 september/oktober, ms. gekleurd, beschadigd, 125 x 190 cm., schaal ca. 1 : 1900, het noorden linksboven, oppervlak 29'1'57'.
Deze kaart werd vervaardigd in opdracht van Frederik Hamel, heer van Stoetwegen, raad en oud-schepen van Utrecht, in verband met de administratie van tiendlanderijen. In legenda is de oppervlakte van de diverse percelen gegeven, verdeeld over de volgende tiendblokken: 1 Blickenburghse Blok, 2 Kleijne Stoetweegse Blok, 3 Groote Stoetweegse Blok, 4 Goudenhoefse Blok, 5 Veerhoefse Blok, 6 Flipse Hoefje. De akte van meting is op 26 oktober behalve door Van Broeckhuijsen, ook ondertekend door de schout Pieter Leechburgh en de schepenen van Stoetwegen. De percelen zijn gelegen ten noordoosten van de Kromme Rijn, tussen Cothen en Werkhoven.
RAU, Top. Atlas, 2205-1; Do: 350.

8 [Kaart van een boomgaard met huis, gelegen in Schalkwijk tegenover de kerk aan de Schalkwijkse Wetering.]
1702 mei, ms. gekleurd, 33 x 41,5 cm., schaal ca. 1 : 450, het noorden rechtsboven.
De meting geschiedde op verzoek van de 'Heer Lobbrecht Procureur voor de Ed: Gerechte der Stad Utrecht, en Schout van Schalkwijck'. Het perceel, dat in erfpacht was uitgegeven, is gelegen in de polder Blokhoven, tegenover de kerk, aan de zuidzijde van de Schalkwijkse Wetering. Op 6 juli 1714 werd een blok tienden in Schalkwijk, genaamd Blockoven, aangekocht van de Staten van Utrecht[87].
RAU, Dom, 1205.

9 [Kaart van enkele landerijen in de Lageweide.]
1702 oktober, ms. gekleurd, 31 x 39 cm., schaal ca. 1 : 1300, het noorden linksboven, oppervlak 2'5'92'.
De perceeltjes, gemeten op verzoek van Splinter de Cooten liggen tussen de 'Leegen weijdsen Dijck' en de Liesvelder wetering. De belendingen zijn verder het Duitse Huis en het Crane gasthuis. De reden van kartering is vermoedelijk pacht geweest[88].
GAU, Top. Atlas, Ae 11.

10 [Kaart van het buiten Harteveld.]
1703 december (kopie van een kaart uit 1670 door J. van Diepenem), ms. gekleurd, 56,5 x 114 cm., schaal ca. 1 : 700, het noorden boven, oppervlak 12'402'0'.
Harteveld lag aan de Vecht, even boven Maarssen. De kaart werd op verzoek van Jan Raije, heer van Breukelerweerd, getekend naar een oudere kaart van Jan van Diepenem. Het landgoed was toen in het bezit van Everard Schoth. In een kadertje is onder 16 nummers van 18 percelen het oppervlak en een omschrijving van het grondgebruik aangegeven: veel hooiland, voorts een moeshof, hof en boomgaard, een huis en hof met zijn grachten, boomgaarden enz.[89].
RAU, Top. Atlas, 1487.

11 [Schetsplan voor een kaart van de Slaperdijk en omgeving.]
[1705], ms., zeer eenvoudige schets, ongesigneerd.
Het betreft een zeer eenvoudige ongesigneerde schets, waarop gedachten over de topografie en de plaatsing van de wapens van de gecommitteerden tot de directie van de Slaperdijk en die van de meebetalende communiteiten zijn aangegeven.
Arch. Slaperdijk, 40.

[87] RAU, Sint Marie, 41-26, 6 juli 1714.
[88] Zie ook de kaart van Caspar Specht in Donkersloot, *Vechtstreek*, kaart 22, en M. Donkersloot-de Vrij, *Kaarten van Utrecht* (Utrecht, 1989), kaart 140 (met afbeelding).
[89] Een korte beschrijving ervan met een historisch overzicht wordt gegeven door Jac. Zwarts, 'Harteveld de plaets van den Hr. David Mendes da Silva (te Maarssen)', *Jaarboekje Nifterlake*, 1938, 8-24. Hierin een detail van de kaart.

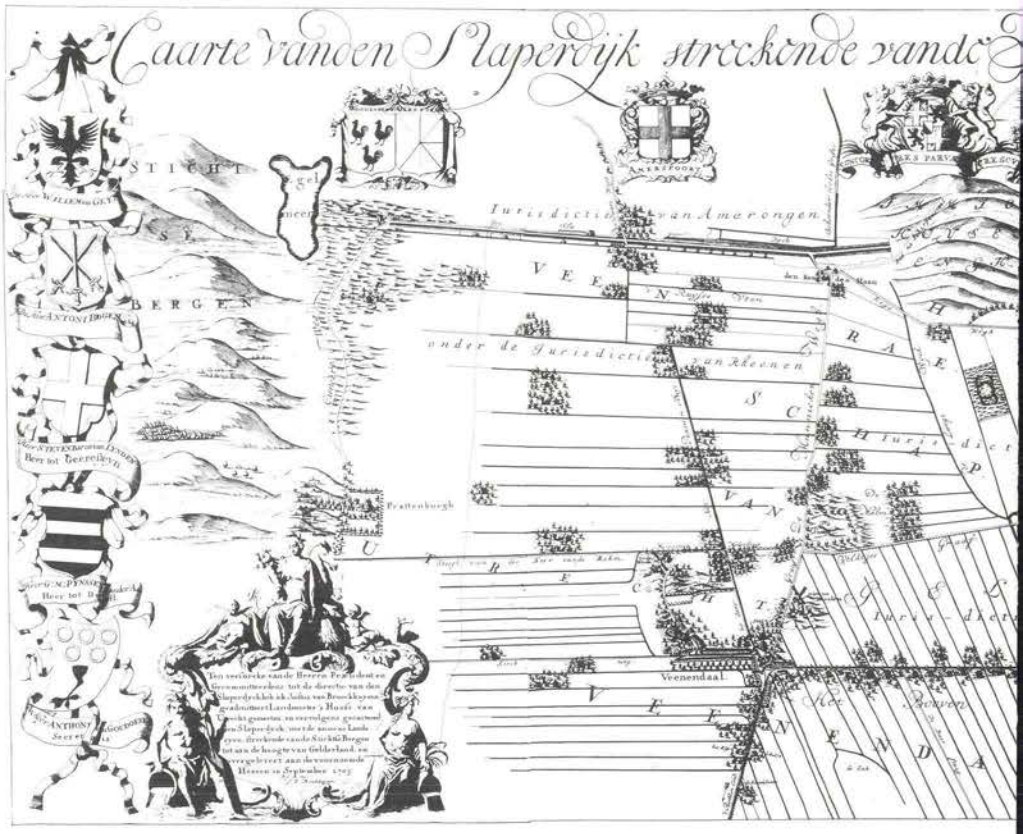

Kaart van de Slaperdijk (kaart 13) door Justus van Broeckhuijsen en gegraveerd door Caspar Specht, (1705). De bijzondere detaillering van deze kaart komt hier goed tot uiting.

12 [Kaart van de Slaperdijk met de annexe landerijen, strekkende van de Stichtse Bergen tot aan de hoogte van Gelderland.]
1705 september, ms. gekleurd, 85 x 304 cm., schaal ca. 1 : 3000, het noorden rechtsboven.
De kaart geeft het gehele traject van de Slaperdijk weer. In twee tabellen wordt van 55 vakken het oppervlak vermeld. Bij het nieuwe kanaal, van het huis Renswoude naar de Lunterse beek staat vermeld 'Nieuwe watersloot uijt de Lunterse Beeck tot inde Graft van Renswoude, gegraven met consent vande Heeren President en Heemraden vande Slaperdijk'. Op de gedrukte versie (kaart 13) staat hier slechts 'Nieuw gegrave water sloot na Renswoude'. Een afbeelding in Deys: afb. 43, zie ook hoofdstuk 6. Deze kaart is zeer waarschijnlijk een voorstadium van de gedrukte kaart van de Slaperdijk. Op deze laatste kaart is echter veel meer weergegeven, zodat er nog andere minuutkaarten moeten hebben bestaan.
ARA, VTH, 3032.

13 *Caarte van den Slaperdijk streckende vande Stichtse bergen tot aan de hoogte van Gelderland.* Bij de inzetkaart: *Caarte vanden Wageningsen en Grebbedyck streckende van den Wageningsen Bergh, tot aan den Heijmenberg of Stichtse Bergen.*
1705, kopergravure door Caspar Specht, bestaande uit 7 bladen, diverse formaten, totaal 76 x 194 cm., schaal ca. 1 : 6000 (de inzetkaart ca. 1 : 2600), het noorden rechtsboven.

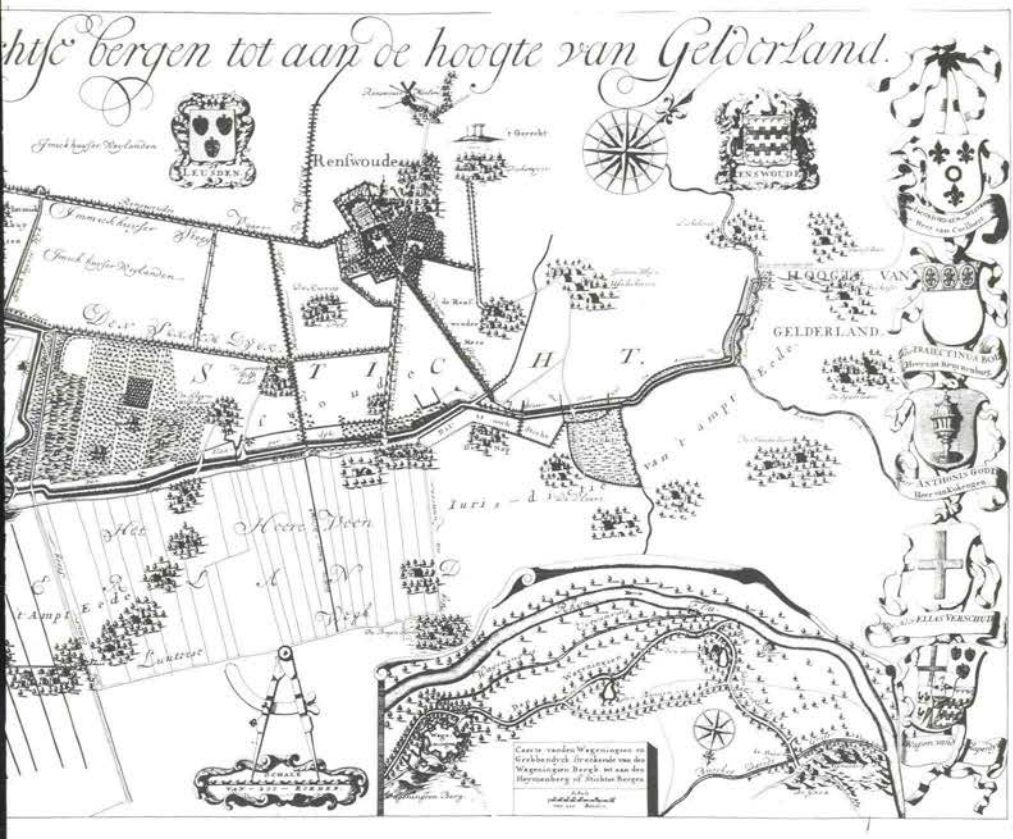

Deze kaart is vervaardigd op verzoek van de gecommitteerden tot de directie van de Slaperdijk. Zeer fraaie en zeer gedetailleerde kaart. Het is de enige van hem bekende gedrukte kaart. Het inzetkaartje benadrukt op een opvallende wijze de aanleiding tot de aanleg van de Slaperdijk: de overstromingen als gevolg van doorbraken van de Grebbedijk. De originele koperen platen worden bewaard in Museum Flehite te Amersfoort. Op de kaart staan de wapens van de gecommitteerden afgebeeld, evenals die van Woudenberg en Gerestein, van Amersfoort, Leusden, Renswoude en van de Slaperdijk. In het RAU bevindt zich een exemplaar van de kaart waarop enkele wapens van de gecommitteerden zijn vervangen door opgeplakte wapens van opvolgers uit ca. 1750. Deze kaart was een geschenk van N. v. d. Monde.
Ik heb de leverantie van ongeveer 80 exemplaren van de kaart, over de jaren 1705-1732 kunnen achterhalen. Zie Deys: afb. 44. Een fragment van de kaart ook bij Philips[90].
ARA, VTH 3032; RAU, Top. Atlas, 266 etc.; Deys: 251; Do: 408.

14 [Kaart van de uiterwaard Kersbergen in de Vijfheerenlanden.]
1706 februari, ms. gekleurd, 36 x 61 cm., schaal ca. 1 : 2000, het noorden boven.
De kaart werd vervaardigd op verzoek van Louis Gordon, rentmeester van Vianen. De meting betreft een deel van een uiterwaard, gelegen langs de Lek, waarop een steenoven genaamd Luijsbuijl stond met als belending Van Maurick. Het doel van de

[90] D. Philips, 'Een Stichts-Gelders conflict dat ruim vier eeuwen duurde', *Maandblad Oud-Utrecht*, 28 (1955) 22-24.

meting is niet bekend, ik heb er ook geen gegevens over gevonden in het archief[91]. Wel was er in 1665 sprake van een conflict, waarbij Herbert Petersz. en Leendert Adriaens Kersbergh zich als gehoefslaagden van de schoordijk bij Kersbergen in een rekest richtten tot dijkgraaf en hoogheemraden van de Vijfheerenlanden. Zij verklaarden hierin dat er tegenover de schoordijk aan de oever van de Lek twee steenovens stonden, toebehorend aan resp. Adriaen Jans Blommendael en Adriaen Jansz. van Maurick. Vroeger was de ruimte tussen de steenovens en de rivier nooit breder dan vier of vijf voet geweest, zodat de trekpaarden hierover konden 'passeren'. Wanneer deze ruimte van tijd tot tijd breder werd, waren dijkgraaf en hoogheemraden hier steeds tegen opgetreden. Dit was nu in lange jaren niet gebeurd en Blommendael en Van Maurick hadden door het storten van stenen en puin in de rivier deze strook wel 2 of 3 roeden breed gemaakt waardoor de stroom in de rivier werd afgebogen en recht op de schaardijk was komen te liggen. De uitspraak van de dijkgraaf en hoogheemraden, na oculaire inspectie, luidde dat de in de rivier gestorte stenen binnen 40 dagen moesten worden verwijderd, zodanig dat de strook niet meer dan 5 voet mat. Vermoedelijk heeft de kaart van Van Broeckhuijsen met een soortgelijk probleem verband gehouden. Op de kaart zijn de belendingen: de Lek, Van Maurick en Dirck Stout. De beide steenovens zijn vrij gedetailleerd weergegeven.
Kersbergen is de naam van een gebied, gelegen in de huidige polder Achthoven, ten noordwesten van Lexmond. Er hebben hier langs de Lek verscheidene steenovens gestaan, onder meer in de Doornwaard, de Middelwaard en de steenoven van Rietveld in de Mijnsheerenwaard bij Vianen. Op de kaart van de Lek door Melchior Bolstra (1751-1764) is op blad 6 het 'schoor van Kersbergen' aangegeven en vermoedelijk ook een van de steenovens. Ook op de kaart van de Lek door baron van Derfelden van Hinderstein (1824) zijn enkele gebouwen bij Kersbergen getekend[92]. Op deze kaart is inmiddels het Kersbergse Veer er bij gekomen.
Gemeente-archief Dordrecht, Arch. hoogheemraadschap de Vijfheerenlanden, 615 G.

15 [Kaart van een Hofstede en landerijen genaamd Strijland, gelegen onder het Gerecht van de Hoge Weijde.]
1706 maart, ms. gekleurd, 53 x 80 cm., schaal ca. 1 : 2000, het noorden linksboven, oppervlak 44'5'37'.
De kaart werd vervaardigd ten behoeve van het kapittel van Sint Marie. Van een elftal percelen zijn de oppervlakken aangegeven. Het weergegeven gebied betreft twee hofsteden, gelegen ten noorden van de bocht in de Leidse Vaart bij 't Hommeltjen (De Hommel), ten westen van de stad Utrecht. Het wordt nu ingenomen door gedeelten van Oog in Al, het Amsterdam Rijnkanaal en de Rijksweg naar Amsterdam ter hoogte van de afrit bij de Meernbrug. Het voormalig huis Voorn is aangegeven.
Op de kaart en in de toelichting is sprake van een vrije uitgang voor de twee hofsteden over grondgebied van het kapittel van Oudmunster. De reden tot het maken van de kaart is geweest de verkoping van land ten behoeve van verbreding van een steeg, door het kapittel van Sint Marie aan de vrouwe van Voorn. Overeengekomen was dat zij deze 200 roeden tegen 25 stuivers per roede zou kopen, met de bepaling dat de pachters Gerrit Peek en Cornelis Backer of hun opvolgers hun uitweg zouden mogen behouden. Tevens zou de vrouwe van Voorn een goede dam of brug aanleggen op zodanige wijze, dat de pachters via de steeg op de landen van de Wiel zouden kunnen

[91] Gemeentearchief Dordrecht, Arch. Hoogheemr. Vijfheerenlanden, 2171 (1665). Het archief van het hoogheemraadschap van de Vijfheerenlanden bestaat uit de volgende onderdelen: het dijkscollege van Vianen, het dijkscollege van Hagestein, het dijkscollege van Everdingen, het dijkscollege van ter Leede en Schoonrewoerd, het dijkscollege van het land van Arkel boven de Zouwe, het College van de Lek, het College van de Vijfheerenlanden en dat van het hoogheemraadschap van de Vijfheerenlanden.

[92] C. Koeman, *Handleiding voor de studie van de Topografische kaarten van Nederland 1750-1850* (Groningen, 1963; 2de dr.; Culemborg, 1978), resp. de kaarten r105 en 106.

[93] RAU, Sint Marie, 41-24, 26 maart 1706.

komen. Cornelis Backer zou bovendien de sloot of de wetering, die naast het land van Voorn in de Leidse Vaart uitkwam, mogen blijven gebruiken[93]. De topografie is goed te volgen op de kaart van de Vrijheid van de Stad Utrecht van Specht[94].
De goedkeuring tot de opmeting van de landerijen op Strijland door Van Broeckhuijsen werd afgegeven op 16 april 1706. Vreemd is dat hij zijn kaart reeds dateert op maart 1706. Op 24 augustus werd met de vrouwe van Voorn overeengekomen dat er 128 roeden land zouden worden verkocht ter verbetering van de Voornse steeg.
Op 8 augustus 1710 werd een door Cornelis Backer ingediende doleantie (klacht) behandeld[95], volgens welke de heer van Voorn moeilijkheden maakte over de 'overweg'. Op de 15de werd rapport over deze zaak uitgebracht, waarbij bleek dat de vrouwe van Voorn nog steeds geen dam of brug had aangelegd. Er was toen overleg gevoerd met de jongeheer van Voorn, die weer klachten had ingediend tegen de pachter. In 1715 werd nog een klacht behandeld van Jan van Melis[96], pachter van 11 morgen grond in de Hoge weide bij de hofstede De Hoed[97], over het afbakenen van 'bomenland' door Cornelis Backer, pachter van het land van het kapittel op Strijland. Een kopie van deze kaart door D. v. d. Werf in GAU, Ae 12.
RAU, Sint Marie, 1041; Do: 328.

16 [Kaart van de Ridderhofstad Moersbergen gelegen in het gerecht van Doorn met de toebehorende lanen, wegen, grachten, bossen, waranden, de hofsteden, landerijen.]
1706 december, ms. gekleurd, papier op linnen, 92 x 190 cm., schaal ca. 1 : 1600, het noorden rechts, oppervlak 191'1'97'.
De kaart werd vervaardigd in opdracht van de vrouwe van Moersbergen in verband met boekhouding van het tiendrecht. In een aparte kolom worden de oppervlakten van 53 percelen gegeven. Geheel linksboven staat de opmerking: 'Men seijt dat tot hier aan toe de 10de uijtgaet, volgens 't seggen van C. Gerritsen en andere Tientnaers'. Het gebied bevindt zich ten westen van de dorpskern van Doorn, tussen de Goyer Wetering en 'den Beerenweg' bij Hoog Moersbergen. Wij moeten aannemen dat deze kaart naar een ouder exemplaar is nagetekend want de landmeter vermeldde in zijn toelichting 'in de maand van December 1706 gemeten en gecopieert de Ridder Hofstadt Moersbergen'. Welke kaart hij kopieerde is niet bekend. No. 2 op de kaart is de hofstede met de gracht, no. 16 is Kruisbergen, 42 is thans het militair revalidatiecentrum, 10, 16 en 19 vormen thans het Gimborns park. Op de kaart staan enkele (latere?) toevoegingen in potlood.
RAU, Top. Atlas, 1611; Do: 352.

17 *Caarte van Hoogewel.*
1707 (kopie uit 1759 door H. J. Wilmott), ms. gekleurd, 73 x 104 cm., schaal ca. 1 : 1550, het noorden rechtsboven, oppervlak 14'0'68'.
De kaart werd vervaardigd in opdracht van Rogier van Camerbeecq, raad en burgemeester van Amersfoort. Op de kaart de hofsteden en landerijen Hoogewel, Rollecoot en het Maele Slagh onder Hoogland. De belendingen zijn: in het westen de weg naar Amersfoort, noord de Hoijsteeg en oostelijk de Nieuwkerker steeg. Van 39 akkers wordt de naam en het oppervlak gegeven.
Museum Flehite, Amersfoort, C 7; Deys: 48.

18 *Caarte vande Valije gelegen tusschen de Stigze Bergen ende de Hoogte van Gelderland, strekkende vande Zuijder Zee bij Bunschoten tot in den Rijn tusschen Rhenen en Wageningen.*
[1707?], ms. gekleurd, op linnen, 44 x 124 cm., schaal ca. 1 : 40.000, het noorden linksboven.

[93] Donkersloot, *Kaarten van Utrecht*, kaart 140, met afbeelding.
[95] RAU, Sint Marie, 41-25, 8 augustus 1710.
[96] Idem, 41-26, 29 mei 1715.
[97] Zie n. 34.

Deze kaart behoort vermoedelijk bij een rapport, vervaardigd in verband met een 'Inspectie oculair' in juli 1707 (Rapport 4) door Van Broeckhuijsen uitgevoerd ten behoeve van plannen tot het uitvoeren van een verbeterde waterlossing. Zie ook de kaarten 5, 53 en 66.
RAU, Top. Atlas, 150; Deys: 252; Do: 800.

19 *Caarte van 't blok d'Blinde-Huur onder Apeldoorn.*
1708 oktober, ms. gekleurd, 46 x 59 cm., schaal ca. 1 : 3000, het noorden rechtsboven, oppervlak 34'0'5'.
Van Broeckhuijsen heeft in oktober 1708, zoals hij in het schutblad van het kaartboek vermeldt, op verzoek van het kapittel van Sint Marie 19 tiendblokken gemeten en in kaart gebracht, alle gelegen op de Veluwe in de buurt van Apeldoorn en Wenum. Het totale gemeten oppervlak bedroeg 381'4'33'. Ik heb geen opdracht kunnen vinden tot het uitvoeren van deze karteringen. Wel werd in de notulen van de vergadering van het kapittel van 18 oktober 1709 vastgelegd: 'de landmeter Brouchuijsen heeft ter vergadering overgelevert de caarten van de Thienden van desen capittule in Veluwe mitsgaders de reeckeninge van deselve om in 't kaarten boeck gelegt te worden'. Tevens werd toen de heer Van Eijckveld als fabriekskameraar 'versocht om de selve in lijsten te laten brengen en in den Capittelhuijse te plaatsen'[98]. De eerste kaart, 10a, die 58 percelen weergeeft, vormt het eerste blad van 19 kaarten in het kaartboek. De volgorde van de bladen is niet geheel conform de nummering: blad 27a bevindt zich tussen de bladen 23a en 24a. Een later aangebrachte nummering van 1 t/m 18 (het eerste blad bleef ongenummerd) is vermoedelijk aangebracht in de Franse tijd, toen de kaarten voor administratieve doeleinden zijn gebruikt. Op de verschillende bladen komen vele papier- en kopermolens voor[99].
Van Broeckhuijsen declareerde aan het kapittel 45 gulden voor het maken van 15 kaarten van tiendblokken op de Veluwe, à 3 gulden het stuk. Hier kwam bij 2 gulden en 5 stuivers voor papier, hetgeen het totaal op 47 gulden en 5 stuivers bracht. Hij ontving dit bedrag op 9 november 1709. In 1710 werd dit bedrag 'voor 15 kaarten van de Tijnden op Veluwe' in de boeken verantwoord[100]. Ik heb geen verklaring voor de discrepantie tussen de 19 getekende kaarten en de declaratie voor slechts 15 stuks.
Dit eerste blok is gelegen pal ten westen van Apeldoorn, tussen de weg naar Arnhem en de beek, met als toponymen 'Driehuis' en 'de Elft'. Het blok op dit blad grenst ten zuiden tegen het blok op kaart 21.
RAU, Sint Marie, 415 blad 10a (0); Do: kb. 12.

20 *Caarte van 't blok d'Kruijs-Acker onder Apeldoorn.*
1708, ms. gekleurd, 46 x 59 cm., schaal ca. 1 : 2500, het noorden rechtsboven, oppervlak 26'1'72'.
Op de kaart de Kruijs Akker, ten oosten ervan de weg naar Hasselt. Er zijn 66 percelen weergegeven. Zie verder bij kaart 19.
RAU, Sint Marie, 415 blad 11a (1), (in kaartboek); Do: kb. 12.

[98] RAU, Sint Marie, 41-25, 18 oktober 1709.
[99] Literatuur over kopermolens: S. W. Verstegen en A. Kragten, 'De Veluwse kopermolens in de negentiende eeuw: een raadsel voor historiografen?', *Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek* (Zeist, 1984) 172-187; J. Verduin, 'De kopermolen aan de Tweede Steeg', *Historische Kring Leusden*, IV (1988) 187-196. De molens in Apeldoorn en Wenum werden uitvoerig beschreven door R. Hardonk, *Koornmullenaers, pampiermaeckers en coperslaghers* (Apeldoorn, 1968). Deze publicatie is ook van belang voor de positionering van de verschillende tiendblokken. Zie hiervoor ook de Veluwekaart van De Man, bijvoorbeeld in de facsimileuitgave: *Topografische Kaart van de Veluwe en de Veluwe-zoom door M. G. de Man 1802-1812* met inleiding door K. Zandvliet (Alphen aan den Rijn, 1984), kaartblad 24. Bij de positionering van de blokken heb ik tevens gebruik kunnen maken van de kennis van prof. dr. ir. L. Aardoom te Hoog-Soeren, die ik hiervoor van harte dank zeg.
[100] RAU, Sint Marie, 1789-2.

21 *Caarte van 't blok Lever en Long onder Apeldoorn.*
1708, ms. gekleurd, 46 x 59 cm., schaal ca. 1 : 2500, het noorden rechtsboven, oppervlak 29'0'30'.
Op deze kaart zijn 74 percelen gespecificeerd. Onder meer zijn aangegeven de Sint Teuniskapel en het Vrouwe Bergje. Het blok grenst aan het noorden tegen het blok, weergegeven op kaart 19. Zie verder bij kaart 19.
RAU, Sint Marie, 415 blad 12a (2), (in kaartboek); Do: kb. 12.

22 *Caarte van 't blok 't Enkhold onder Noord Apeldoorn.*
1708, ms. gekleurd, 46 x 59 cm., schaal ca. 1 : 2000, het noorden onder, oppervlak 19'2'12'.
De kaart geeft het paleis Het Loo weer met directe omgeving: de herberg ten oosten en het gebied ten zuidwesten van het paleis. Er worden 6 percelen weergegeven. Zie voor het Loo ook van de Bonnenblaadjes blad 393. Zie verder bij kaart 19.
RAU, Sint Marie, 415 blad 13a (3), (in kaartboek); Do: kb. 12.

23 *Caarte van 't Rapen-blok onder Noord Apeldoorn.*
1708, ms. gekleurd, 46 x 59 cm., schaal ca. 1 : 2000, het noorden onder, oppervlak 37'1'11'.
De kaart sluit aan bij kaart 22: weergegeven is het gebied ten oosten en zuidoosten van het paleis het Loo. Er zijn 43 percelen gespecificeerd. De kaart is afgebeeld in Donkersloot, *Topografische kaarten*, afb. 42. Zie verder bij kaart 19.
RAU, Sint Marie, 415 blad 14a (4), (in kaartboek); Do: kb. 12.

24 *Caarte van 't blok uijt Velthuizen.*
1708, ms. gekleurd, 46 x 59 cm., schaal ca. 1 : 2000, het noorden linksboven, oppervlak 20'1'9'.
Ten noorden 'Heijvelt', oost de Nagtegaal en west 'Den Velthuijser Tiend tot ontrend D'Grift' (bij Apeldoorn). Er zijn 26 percelen weergegeven. Zie verder bij kaart 19.
RAU, Sint Marie, 415 blad 15a (5), (in kaartboek); Do: kb. 12.

25 *Caarte van 't Dorpel-blok onder Wainum.*
1708, ms. gekleurd, 46 x 59 cm., schaal ca. 1 : 4000, het noorden boven, oppervlak 37'1'68'.
Het weergegeven blok ligt in het centrum van Wenum tussen de weg van Apeldoorn naar Hattem en de Grift. Op de kaart 'De Olde Kampen' (zie kaart 26), de 'Martelaar' (zie kaart 27) en voorts de (Wenumse) beek, een korenmolen en een papiermolen. Er zijn 50 percelen getekend. Het blok komt ook voor op kaart 35. Zie verder bij kaart 19.
RAU, Sint Marie, 415 blad 16a (6), (in kaartboek); Do: kb. 12.

26 *Caarte van 't blok d'Olde-Kampe onder Wainum.*
1708, ms. gekleurd, 46 x 59 cm., schaal ca. 1 : 3000, het noorden linksboven, oppervlak 48'4'25'.
De begrenzingen van dit blok onder Apeldoorn gelegen zijn ' 't Gemen Heijveld' en 'Het Dorper blok', de kaart sluit dus in het noorden aan bij kaart 25. Het blok komt ook voor op kaart 35. Zie verder bij kaart 19.
RAU, Sint Marie, 415 blad 17a (7), (in kaartboek); Do: kb. 12.

27 *Caarte van 't blok d'Martelaar in Wainum.*
1708, ms. gekleurd, 46 x 59 cm., schaal ca. 1 : 3000, het noorden boven, oppervlak 33'5'51'.
Dit blok met 63 percelen is gelegen ten oosten van het blok op kaart 26 en het grenst ten noorden aan kaart 27. Weergegeven zijn onder meer de Grift met de Ramsbrug en ten oosten ervan De Belt. Het blok komt ook voor op kaart 35. Zie verder bij kaart 19.
RAU, Sint Marie, 415 blad 18a (8), (in kaartboek); Do: kb. 12.

28 *Caarte van 't blok d'Wilde Kampe onder Wainum.*
1708, ms. gekleurd, 46 x 59 cm., schaal ca. 1 : 3000, het noorden linksboven, oppervlak 12'1'79'.
Bijzonderheden op de kaart zijn een papiermolen en een korenmolen, evenals de aanduiding 'vergaderplaats der boeren van Wajnum'. Het blok ligt ten westen van de Grift en ten noorden van Apeldoorn, er zijn 22 percelen te onderscheiden. Zie verder bij kaart 19.
RAU, Sint Marie, 415 blad 19a (9), (in kaartboek); Do: kb. 12.

29 *Caarte van 't blok Hajseveld onder Apeldoorn.*
1708, ms. gekleurd, 46 x 59 cm., schaal ca. 1 : 2000, het noorden linksonder, oppervlak 10'1'24'.
De begrenzingen van het blok, dat 22 percelen telt, zijn zuid de Arnhemse weg en west 't voetpad en de Tepel Bergh met de Brink. Zie verder bij kaart 19.
RAU, Sint Marie, 415 blad 20a (10), (in kaartboek); Do: kb. 12.

30 *Caarte van 't blok uijt d'Hofstede Schoonbroek.*
1708, ms. gekleurd, 46 x 59 cm., schaal ca. 1 : 2200, het noorden boven, oppervlak 6'4'35'.
Het blok is gelegen in het noorden van Apeldoorn ten oosten van de Grift en ten zuiden van het goed Schoonbroek, dat vrij gedetailleerd is weergegeven. Zie verder bij kaart 19.
RAU, Sint Marie, 415 blad 21a (11), (in kaartboek); Do: kb. 12.

31 *Caarte van 't blok uijt d'Hofstede Sprenkelaar.*
1708, ms. gekleurd, 46 x 59 cm., schaal ca. 1 : 2200, het noorden onder, oppervlak 5'1'50'.
Het blok, met 2 percelen, is gelegen in noord Apeldoorn, ten oosten van de Grift in het Ankelaarse veld. Zie verder bij kaart 19.
RAU, Sint Marie, 415 blad 22a (12), (in kaartboek); Do: kb. 12.

32 *Caarte van 't blok uijt d'Hofstede Huijskamp.*
1708, ms. gekleurd, 46 x 59 cm., schaal ca. 1 : 2000, geen noordpijl, oppervlak 3'2'75'.
Het blok heeft 3 percelen. Zie verder bij kaart 19.
RAU, Sint Marie, 415 blad 23a (13), (in kaartboek); Do: kb. 12.

33 *Caarte van 't blok d'Hofstede den Ankelaar.*
1708, ms. gekleurd, 46 x 59 cm., schaal ca. 1 : 2200, het noorden linksboven, oppervlak 6'3'32'.
Dit blok met 2 percelen, in noord Apeldoorn ligt ten oosten van de Grift in de buurt Ankelaar. Zie verder bij kaart 19.
RAU, Sint Marie, 415 blad 27a (14), (in kaartboek); Do: kb. 12.

34 *Caarte van 't blok den Daal-Acker onder Apeldoorn.*
1708, ms. gekleurd, 46 x 59 cm., schaal ca. 1 : 2200, geen noordpijl, oppervlak 2'3'53'.
Dit blok met 3 percelen is op de huidige kaarten niet te traceren. Het ligt vermoedelijk ten zuidwesten van de dorpskern van Apeldoorn, bij de Achterlanden en Driehuizen. Zie verder bij kaart 19.
RAU, Sint Marie, 415 blad 24a (15), (in kaartboek); Do: kb. 12.

35 *Caarte van 't blok den Happert onder Wainum.*
1708, ms. gekleurd, 46 x 59 cm., schaal ca. 1 : 5000, het noorden boven, oppervlak 11'2'68'.

Het blok met 27 percelen wordt begrensd door: oost de Grift bij de 'Papegaj', zuid de beek met een papiermolen en een korenmolen. Het gebied wordt doorsneden door de Middelweg en is gelegen tussen Wenum en het Wenumse Veld benoorden Apeldoorn. Op deze kaart komen de blokken van de kaarten 25, 26 en 27 voor, de kaart is te beschouwen als een overzichtskaartje. Zie verder bij kaart 19.
RAU, Sint Marie, 415 blad 25a (16), (in kaartboek); Do: kb. 12.

36 *Caarte van 't Holdhuijzer blok onder Apeldoorn.*
1708, ms. gekleurd, 46 x 59 cm., schaal ca. 1 : 2000, het noorden boven, oppervlak 17'5'74'.
Het blok ten zuiden van Apeldoorn met 39 percelen wordt onder begrensd door de Grote Bee met de Tepel Molen en een andere watermolen. Het wordt doorsneden door de Arnhemse weg. De kaart sluit bij 29 aan en overlapt deze gedeeltelijk. Zie verder bij kaart 19.
RAU, Sint Marie, 415 blad 26a (17), (in kaartboek); Do: kb. 12.

37 *Caarte van 't blok uijt d'Hofstede Hoog-Buurloo.*
1708, ms. gekleurd, 46 x 59 cm., schaal ca. 1 : 2200, het noorden (rechts) boven, oppervlak 20'1'60'.
Dit blok bij Apeldoorn bestaat uit 4 percelen. Zie verder bij kaart 19.
RAU, Sint Marie, 415 blad 28 (18), (in kaartboek); Do: kb. 12.

38 *Caarte van Goyland A° 1709.*
1709, ms. gekleurd, papier op linnen, 105 x 128 cm., schaal ca. 1 : 14.000, het noorden linksonder, oppervlak 6634'3'90'.
Ten tijde van mijn onderzoek was de kaart in restauratie. De kaart werd vermoedelijk vervaardigd in verband met erfgooierskwesties op verzoek van de burgemeesters en regeerders van Naarden en de burgemeesters van de dorpen van Gooiland, die ook de grootte van de percelen hebben aangewezen. Bij de opmeting werd onderscheid gemaakt in heide, weiland, vergraven venen, beemden en waranden, welke op de kaart in verschillende kleuren werden weergegeven. In een aparte kolom wordt van 37 percelen de oppervlakte gegeven. Het gekarteerde gebied strekt zich uit langs de Zuiderzee, van Muiderberg tot voorbij Huissen, Eemnes, 'De Vuerst' (De Vuursche), Loosdrecht, Kortenhoef en Ankeveen met centraal de plaatsen Naarden, Laren en Hilversum. Zie ook kaart 90.
ARA, VTH 2592; Do: 798.

39 [Kaart van Amersfoort en de gehele stadsvrijheid met de 'limietscheijdinge' van Leusden, Zeist en Soest.]
1709 april (kopie uit 1718 door Willem de Roij), pentekening, gekleurd, 59 x 94 cm., schaal ca. 1 : 15.000, het noorden boven.
Vervaardigd op verzoek van de magistraat van Amersfoort omdat onzekerheid bestond over de grenzen met Leusden, Zeist en Soest. De kaart omvat de gehele stadsjurisdictie, behalve het uiterste noordoosten, doch slechts de grenzen met Leusden, Soest en Zeist zijn aangegeven. Alleen om de stad is enige detaillering in de wegen en waterwegen getekend, in de richting Leusden, Zeist en Soest nauwelijks details. Wel is langs beide zijden van de weg, vanuit de stad naar 't westen, een percelering of vakverdeling aangegeven, in westwaartse richting genummerd van 1 t/m 15 en weer aflopend tot 1. In enkele vakken zijn namen ingetekend[101].
Gemeentearchief Amersfoort, K 12/4; Deys: 167.

40 [Kaart van een hofstede en landen gelegen in het gerecht van Lopik.]
1710 februari, ms. gekleurd, 46 x 58 cm., schaal ca. 1 : 4000, het noorden rechtsonder, oppervlak 15'2'10'.

[101] Zie A. van Bemmel, *Beschryving der stad Amersfoort* (Utrecht, 1760) II, 827.

In de toelichting vermeldt de landmeter dat het gemeten stuk land zich bevindt in het Neder Eijnd even voorbij de Damweg naar Polsbroek. De pachter was toen Bastiaan Abrahamsz. Kruijt. De belendingen zijn noord Polsbroek (de Achterkade), oost de weduwe Pool, gewezen maarschalk uit Montfoort, zuid Cabauw, de Lopikervaart, en west Mechtelt De Coole. Het perceel, dat doorsneden wordt door De Weetering en De agter Wetering (Eerste en Tweede Wetering)[102] is zeer goed te traceren omdat er een eendekooi op aangegeven staat welke nog op de minuten van de TMK en op het Bonneblaadje 484 (1873) terug is te vinden. Het is niet duidelijk wat de aanleiding is geweest tot het opmeten van dit perceel. In de notulen van het kapittel wordt slechts vermeld dat Van Broeckhuijsen op de vergadering van 16 mei 1710 'kaarten van drie partijen van Landen in Lopik gemeten' heeft overhandigd. Op 27 februari 1711 werd op voorstel van de rentmeester van het kapittel besloten aan Van Broeckhuijsen de meting op te dragen van drie morgen land in Lopik, die men tot dan toe had verhuurd voor twee morgen aan de erfgenamen van Jacob Clever. Het land behoorde tot de vicarie van het Sint Nicolaasaltaar in de Lopiker kerk.
Van Broeckhuijsen ontving op 9 oktober 1709 47 gulden en 5 stuivers voor het meten van enige percelen landen in Lopik[103]. Deze percelen heeft hij toen vermoedelijk niet in kaart gebracht. In 1706 werd de schout van Lopik Johan Rietveld opgedragen uit de opbrengst van de boezemgelden van 1705 aan Van Broeckhuijsen 44 gulden te betalen wegens het kopiëren van twee oude kaarten van de Hoge Boezem achter Haastrecht[104].
RAU, Sint Marie, 1389; Do: kaartserie 33.

41 [Kaart van een hofstede met landerijen, gelegen in de Swesereng onder Zuilen.]
1710 februari, ms. gekleurd, 39 x 100 cm., schaal ca. 1 : 1500, het noorden rechtsboven, oppervlak 32'0'5'.
Deze kaart van een negental percelen werd gemaakt op verzoek van het kapittel van Sint Jan en Willem Gijsbert van Egmond vanden Nijenburg, heer van Weerdenstein. Van de 9 gemeten percelen behoorde een kwart aan het kapittel en driekwart aan Willem Gijsbert van Egmond. De kaart bevindt zich als latere toevoeging in een kaartboek met oudere kaarten van vele andere beroemde landmeters. Het weergegeven gebied, tussen de Lageweidse dijk bij de Zuilense steeg is thans niet meer terug te vinden, het is geheel opgeslokt in de nieuwbouw van Maarssenbroek. Op oudere kaarten, bijvoorbeeld die van de Vrijheid van de Stad Utrecht van Caspar Specht uit 1696[105] zijn de percelen te localiseren in de Swesereng aan weerszijden van de meest westelijk gelegen steeg, welke via de Zuilense steeg op het huis Zuilen opkomt.
RAU, Sint Jan, 328 kaart 28.

42 [Kaart van een hofstede en landen gelegen in het gerecht van Lopik.]
1710 februari, ms. gekleurd, 42 x 60 cm. (rand afgescheurd), schaal ca. 1 : 4000, het noorden rechtsonder, oppervlak 26'5'82'.
Het perceel lag bij de Fuikenbrug, waar het Zandpad bij de korenmolen op de Lopikervaart uitkwam. Noordelijk de Benschopse Zuidzijdskade, oost Eewout Coenen, 'stene Kamer', zuid de Lopikervaart, west Cornelis van Baaren. Pachter was Gerrit Piters Bendervoet. Het perceel werd doorsneden door de Oude Weetering (Eerste Wetering) en De Nieuwe Weetering (Tweede Wetering). Zie verder bij kaart 40.
RAU, Sint Marie, 1390; Do:kaartserie 33.

43 [Kaart van een hofstede en land gelegen in het gerecht van Lopik, even beneden de kerk aldaar.]

[102] Voor het deel ten westen van Lopik worden op de TMK de Eerste en Tweede Wetering andersom benoemd als op de Bonneblaadjes. Ten oosten van Lopik zijn deze weteringen op de TMK niet benoemd.
[103] RAU, Sint Marie, 1787-a, Rekeningen van de clavigeri.
[104] Idem, 41-24, 24 september 1706.
[105] Donkersloot, *Vechtstreek*, kaart 22, en idem, *Kaarten van Utrecht*, kaart 140.

1710 februari, ms. gekleurd, 45 x 57 cm., schaal ca. 1 : 4000, het noorden rechtsonder, oppervlak 12'2'81'.
Het perceel werd gepacht door Claas Koenen, de belendingen zijn noord Benschop, oost de erfgenamen van Joffr. Hertman, zuid Jaarsveld en west Jan Gertzen De Langh. Het wordt doorsneden door drie vaarten, van noord naar zuid: de Agter Weetering, de Middel Weetering en de Voor Weetering. Dit perceel lag vermoedelijk ten westen van Lopik, aangezien hier toen tussen de Lopikervaart en de Benschopse Zuidzijdskade drie weteringen liepen: de Eerste Wetering die afboog naar de Tweede Wetering welke zich even daarvoor in tweeën had vertakt. Hier lag de Nicolaas Hoeve, wellicht verbonden met de naam van Claas Koenen. Zie verder kaart 40.
RAU, Sint Marie, 1391; Do: kaartserie 33.

44 [Kaart van een hofstede met landerijen in het gerecht van Zegveld.]
1710, ms. gekleurd, 47 x 60 cm., schaal ca. 1 : 2000, het noorden rechtsboven, oppervlak 16'1'9'.
De kaart werd gemaakt op verzoek van het kapittel van Sint Marie. De pachter van het perceel was toen Jan Dirks van Vliet. Het perceel is gelegen in de polder van Zegveld tussen de Greft (thans Grecht geheten) en de Rietveldse kade en wordt doorsneden door de weg en de wetering van Zegveld naar Woerden.
RAU, Sint Marie, 1213; Do: kaartserie 33.

45 [Kaart van het warmoesierseiland in de Nieuwe Waard.]
1710 oktober, ms. gekleurd, dik papier, 42 x 53,5 cm., schaal ca. 1 : 2000, het noorden linksonder, oppervlak 0'0'55'.
Het kaartje werd gemaakt op verzoek van de regenten van de Armenpot van de Sint Jacobskerk te Utrecht, eerste potmeester was toen mr. Sijprianus van Ewijk. De aanwijzing van de perceelsgrenzen geschiedde door de pachter Willem Snoek, die de belende percelen reeds in pacht had. Aanleiding tot de kartering was vermoedelijk de afsluiting van een nieuw pachtcontract. Dit perceel warmoesiersland (tuinbouwgrond) grensde aan een sloot of kanaaltje met aan de overkant de muur van de Bemuurde Weerd. Wij moeten dit perceel dan ook zoeken ten noordoosten van de Bemuurde Weerd. Langs de steile kade van het kanaaltje is een stenen trap getekend.
GAU, Bewaarde Archieven, II, 622.

46 [Enkele percelen land gelegen in het gerecht van de Lageweide.]
1710 (kopie uit 1735 door Johan Hersant), ms. gekleurd, perkament, 31 x 32 cm., schaal ca. 1 : 2500, het noorden rechtsboven.
De kaart komt voor in een kaartboek dat 30 ms. kaarten bevat. Het werd in 1662 aangelegd door J. Ruijsch, die de landerijen van het Juffrouwenconvent van de Sint Stevenabdij te Oudwijk in aanwezigheid van rentmeester Willem van Ochten heeft opgemeten. Later werden hieraan toegevoegd kaarten van J. de Roij (1727)[106], gezworen landmeter, en van Johan Hersant (1728, 1735, 1739, 1741, 1742), gezworen landmeter 's Hoofs van Utrecht. In deze tijd was de rentmeester Arnoldus van Noordwijk.
RAU, Arch. KKK, 774; Do: kb. 37.

47 [Kaart van een stuk maasland gelegen tussen de Eem en de Oude Eem, bij de zes boompjes.]
1711 augustus, ms. gekleurd, 49 x 72 cm., schaal ca. 1 : 1400, het noorden linksboven, oppervlak 10'0'69'.
De kaart van een zestal percelen werd vervaardigd op verzoek van de regenten van het Sint Pieters Gasthuis te Amersfoort. Volgens een verantwoording in het rekeningboek 1712 van het gasthuis ontving Van Broeckhuijsen 11 gulden voor deze kartering. Het jaar 1711 ontbreekt in dit boek. De kaart bevindt zich, als latere toevoeging, in het

[106] Zie n. 22.

kaartboek van het Sint Pieters Gasthuis, waarin hoofdzakelijk kaarten van Balthasar Lobe, uit 1651. Het beschreven gebied bevond zich ten noorden van de stadskern van Amersfoort, tussen het noordelijk deel van de Oude Eem en de Eem. De zes bomen zijn o. a. weergegeven op de kaart van de Roij van de Eem en beken A° 1692, Do: 755; Deys: 40, afb, 4.
Gemeentearchief Amersfoort, Sint Pieters Gasthuis, I, 24.

48 [Kaart van een stuk weiland gelegen onder Bunschoten te Veen in de eerste Nicolaas polder.]
1711 augustus, ms. gekleurd, 48,5 x 60 cm., schaal ca. 1 : 1000, het noorden linksboven, oppervlak 3'3'47'.
De meting werd verricht op verzoek van de regenten van het Sint Pieters Gasthuis te Amersfoort. Op aanwijzingen van Abraham van Moesbergen werd een oppervlak van drie dammet (dammaten, dagmaten), drie hond en 47 roeden gemeten. Het perceel, dat in de tegenwoordige Bikkerspolder ligt, belend door Monsr. Bens, Willem Evertzen, de Kerkekamp en Ferrijn, is niet nauwkeurig meer te traceren. De oriëntatie van de percelering stemt wel overeen met die ter plaatse. Zie voor betaling van de opmeting kaart 47.
Gemeente Archief Amersfoort, Sint Pieters Gasthuis, I, 24.

49 [Kaart van een stuk wei- en bouwland, in het gerecht Lopik.]
1712 mei 11, ms. gekleurd, 44 x 57 cm., schaal ca. 1 : 3500, het noorden links, oppervlak 19'3'32'.
De belendingen van dit perceel, waarvan pachters waren Jan Jacobze De Bras en Gerrit Jacobse Klever cum suis, zijn: noord de Benschopper landscheiding, oost het kapittel van Oudmunster, zuid de Vaart en west Frank van Es. Het perceel wordt doorsneden door twee weteringen. Het oostelijk deel van dit perceel is identiek met dat, weergegeven op kaart 50. Zie verder bij kaart 40.
RAU, Sint Marie, 1392; Do: kaartserie 33.

50 [Kaart van een stuk wei- en bouwland in het gerecht Lopik.]
1712 mei 11, ms. gekleurd, 47 x 60 cm., schaal ca. 1 : 3000, het noorden links, oppervlak 9'3'2'.
Het perceel was in gebruik bij Jan Jacobze de Bras. Willem de Ruijter was aanwezig bij de aanwijzing van de perceelsgrenzen, deze zijn: noord de Benschopper landscheiding, oost het kapittel van Oudmunster, zuid Jaarsveld en west Frank van Es en Gerrit Jacobze Kleever cum suis. Het perceeltje is de oostelijke helft van het gekarteerde gebied, weergegeven op kaart 49. Zie verder bij kaart 40.
RAU, Sint Marie, 1393; Do: kaartserie 33.

51 [Kaart van een stuk wei- en bouwland in het gerecht Lopik.]
1712 mei 11, ms. gekleurd, 45 x 60 cm., schaal ca. 1 : 3000, het noorden links, oppervlak 9'3'53'.
Pachter van het perceel was Willem Cornelisse de Ruijter, Willem de Ruijter was aanwezig bij de opmeting. De belendingen zijn: noord de Benschopper landscheiding, oost Gerrit Jacobze cum suis en de weduwe van Jan Evertze, zuid Jaarsveld en west Evert Hermze Boode. Zie verder kaart 40.
RAU, Sint Marie, 1935; Do: kaartserie 33.

52 [Kaart van twee waarden bouw- en weiland in het gerecht Lopik.]
1712 juni 14, ms. gekleurd, 45 x 58 cm., ca. 1 : 4500, het noorden rechts, oppervlak 18'5'85'.
De percelen, waarvan de pachters waren Johannes Hendrikx Straver (het oostelijk deel) en Dirk Cornelisse Rijsoort (het westelijk deel), worden belend door: noord de landscheiding van Benschop, oost Arnoldus van Rietveld, zuid Jaarsveld en west Van

Rietveld, schout van Lopik. Drie weteringen doorsnijden de percelen: de Agterste Watering, de Middelste Watering en de Voorste Watering. Zie verder bij kaart 40.
RAU, Sint Marie, 1394; Do: kaartserie 33.

53 ***Caarte*** *der Valije gelegen tussen de Stigze bergen en hoogte van Gelderland A° 1712.*
1712, ms. gekleurd, kompasroos en passer met goud opgehoogd, 55,5 x 116 cm., schaal ca. 1 : 40.000, het noorden linksboven.
In de akte van meting wordt de toevoeging 'nevens de Lemiet schijding tussen dezelve Provintie strekkende uijt de diepte van de Zuijder Zee bij Bunschoten tot in den Neder Rijn tussen Reenen en Wageningen' vermeld. Een kopie van de kaart bevindt zich in het RAU, Top. Atlas, 148. Deze fraaie kaart behoort zeer waarschijnlijk bij Rapport 6, met medewerking van Van Broeckhuijsen en I. v. d. Heuvel opgesteld in verband met een verbetering van de afwatering. Een afbeelding in Deys: afb. 19, en in De Vries[107] afb. 28. Zie ook de kaarten 3, 18 en 66.
Rijksuniversiteit Leiden, Collectie Bodel Nijenhuis, 40-114; Deys: 255, afb. 19.

54 [Kaart van de] *Hofste den Ouden Rijst Bij Stoutenburgh.*
1712 september, ms. gekleurd, schaal ca. 1 : 2200, het noorden rechtsonder.
Deze kaart werd in verband met tiendplichtigheid vervaardigd op verzoek van Anthoni van Goudoever, raad en schepen van Amersfoort. Weergegeven zijn een hofstede en landerijen genaamd 'den Ouden Rijst', gelegen in het gerecht van Stoutenburg. De belendingen zijn: west 'den Nieuwen Rijst', en de Modderbeek, noord 'den Enck' en oost de Barneveldse weg. Er zijn 10 percelen gemeten doch niet benoemd.
Museum Flehite Amersfoort, C 6; Deys: 169.

55 [Kaart van een drietal percelen langs de Biltstraat te Utrecht.]
1713 februari 11, ms. gekleurd, 40,3 x 61 cm., schaal ca. 1 : 3000, het noorden links, oppervlak 0'95'1'.
De meting van de percelen geschiedde op verzoek van de finantiekamer van de stad Utrecht. Het betreft twee percelen 'ruientiens', braak liggend bouwterrein ten westen van de Gasthuissteeg en een ten westen van de Kuijperssteeg (thans Obrechtstraat), beide zijn zijstraten van de Steenstraat, thans Biltstraat. De vermelde belendingen zijn Hendrik Klos, Knelis Teunisse van de Bilt, Theuntie Meijburg en Anthoni van Werkhoven. Op het braakliggend stuk grond hoek Biltstraat/Gasthuisstraat is na de opmeting vermoedelijk het huis gebouwd, dat door Jan de Beijer in 1745 werd getekend rechts van de slagboom voor de Gasthuisstraat[108]. Ook de poort links op deze tekening is op de kaart van Van Broeckhuijsen aangeduid.
GAU, Top. Atlas, Ah 3.

56 [Kaart van een hofstede met wei- en bouwland in het gerecht Lopik boven de kerk.]
1713 mei 11, ms. gekleurd, 47 x 60 cm., schaal ca. 1 : 3000, het noorden rechts, oppervlak 12'0'14'.
De op de kaart opengelaten plaats om de pachter in te vullen is open gebleven. De belendingen zijn: noord Benschop, oost Arien Willemze Blom, zuid Jaarsveld en west Everd Coenen. Twee weteringen doorsnijden het perceel: de Achter Weetering en de Voor Weetering. Zie verder bij kaart 40.
RAU, Sint Marie, 1396; Do: kaartserie 33.

57 [Kaart van een hofstede met bouw- en weiland in het gerecht Lopik beneden de kerk.]

[107] D. de Vries (red), *Kaarten met geschiedenis 1550-1800* (tentoonstellingscatalogus van de selectie van manuscriptkaarten uit de collectie Bodel Nijenhuis) (Utrecht, 1989).
[108] Een afbeelding in H. Romers (red), *Achttiende eeuwse gezichten van steden, dorpen en huizen, naar het leven getekend door J. de Beijer*, III (Alphen aan den Rijn, 1987) 753; *'Jan de Beijer in Utrecht'*, Tentoonstellingsgids Gem. Archiefdienst Utrecht, 1987, afb. 753.

1713 mei 11, ms. gekleurd, 46,8 x 59 cm., schaal ca. 1 : 3500, het noorden rechts, oppervlak 13'5'97'.
Pachter van dit perceel was 'De Veen-Boer', het wordt belend door: noord Benschop, oost Poulus Panken Strave, zuid Jaarsveld, west Gerrit Hartzen Kooij. De Achter Weetering en de Voor Weetering doorsnijden het stuk. Zie verder bij kaart 40.
RAU, Sint Marie, 1397; Do: kaartserie 33.

58 [Kaart van een stuk wei- en bouwland in het gerecht Lopik bij Lopikerkapel.]
1713 mei 11, ms. gekleurd, 45 x 60 cm., schaal ca. 1 : 3000, het noorden rechts, oppervlak 9'2'65'.
Pachter van dit perceel was in die tijd Arien Lankhaar, de belendingen zijn: noord Benschop, oost Scherpenzeel en Andries Rijnnesteijn, zuid Jaarsveld en west het kapittel van de Dom en de heer Schuijlenburch. Het perceel wordt doorsneden door drie weteringen: de Nieuwe Weetering, Doude Weetering en den Achterdijk. De oude wetering was de verzande zuidelijke vertakking van de Tweede Wetering (zie de minuten van de TMK). Zie verder kaart 40.
RAU, Sint Marie, 1398; Do: kaartserie 33.

59 [Kaart van een stuk wei- en bouwland in het gerecht Lopik bij Lopikerkapel.]
1713 mei 11, ms. gekleurd, 45 x 60 cm., schaal 1 : 3000, het noorden rechts, oppervlak 3'4'58'.
De pachter van dit perceel was Arien Lankhaar. De belendingen zijn: noord Benschop, oost het Duitse Huis, zuid de Achterdijk (van de Voortse Wetering) en west het kapittel van Oudmunster. Zie verder bij kaart 40.
RAU, Sint Marie, 1399; Do: kaartserie 33.

60 *Caarte van thienden vanden Capittule van Ste Marie t'Utrecht, over Rumpt in Tielreweerd. A° 1713.*
1713, ms. gekleurd, papier op linnen, 94,5 x 171, 5 cm., schaal ca. 1 : 4000, het noorden links, oppervlak 767'3'64'.
Van Broeckhuijsen heeft in 1713 en 1714 ten behoeve van het kapittel van Sint Marie 6 kaarten vervaardigd van tiendblokken in de Tielerwaard: de kaarten 60 t/m 65. In de specificatie van de oppervlakten wordt onderscheid gemaakt in bouwland, boomgaarden, wei- en griendlanden en bos. Deze kaarten zijn alle zeer gedetailleerd en voorzien van een fraaie, doch grof uitgevoerde cartouche.
Op kaart 60 zijn vier tiendblokken aangegeven: Oosterling blok, Spijk blok, Steegakker blok en Leegevelds blok. De percelen werden aangewezen door de schout en de tiendkervers. Het gebied is gelegen ten westen van het verkeersplein Deil, in de Lingebocht tussen Rhenoy en Beesd en wordt begrensd door de Linge, de Boutensteinse Wetering en de Haaftense Molenvliet (toen de Mark geheten).
RAU, Sint Marie, 874; Do: 371.

61 *Caarte vande Thienden vanden Capittule van Ste. Marie t'Utrecht, over Deyl, in Tielreweerd. A° 1713.*
1714, ms. gekleurd, papier op linnen, 99 x 170 cm., schaal ca. 1 : 4500, het noorden rechtsboven, oppervlak 525'1'21'.
Op deze kaart een viertal tiendblokken: Oosterlingblok, Weerdblok, Achterdorpse blok en Leegevelder (= Midden) blok. Niet opgemeten doch wel weergegeven (maar wit gelaten) zijn het Vurisse (Vuursche) blok en het Pastorieblok. Het weergegeven gebied is gelegen ten zuiden van de Linge vanaf Enspijk via Deil tot aan de Voorvliet in het noorden en ongeveer de huidige Rijksweg in het zuiden. De landhuizen Bolkenstijn en Palmestijn zijn getekend. In de cartouche wordt vermeld dat de kaart in 1714 werd opgemeten. Zie verder bij kaart 60.
RAU,Sint Marie, 877, Do: 369.

62 *Caarte vande Thiende, vanden Capittule van Ste Marie t'Utrecht, over Geldermalsen in Tielreweerd. A° 1714.*
1714 januari, ms. gekleurd, papier op linnen, 124 x 174 cm., schaal ca. 1 : 4000, het noorden boven, oppervlak 1365'2'16'.
Deze kaart, ten noorden aansluitend op kaart 64 geeft een achttal tiendblokken weer onder Geldermalsen: Den uijtterdijk, Het Rot, Hooge-eijndesehoeve, Het honds gemet, De polder, Den Hang-weerd, Laage-eijndsehoeve, Degentel, Enck en 't heegeveld. De begrenzingen zijn noordwaarts de Linge, oostelijk de huidige gemeente Wadenoijen, zuidwaarts de gemeente Meteren en een deel van de Mark en westelijk de gemeente Deil. Zie verder bij kaart 60.
RAU, Sint Marie, 882; Do: 372.

63 *Caarte vande Thienden, vanden Capittule van Ste., Marie t'Utrecht, over Varik in Tielreweerd. A° 1714.*
1714 januari, ms. gekleurd, papier op linnen, 71 x 133 cm., schaal ca. 1 : 4000, het noorden boven, oppervlak 388'0'83'.
Op de kaart een viertal tiendblokken: Bovenste, Voorste middel, Benedenste en Achterste blok. Het gebied bevindt zich ten noorden van de Waal bij Varik, tussen Heesselt en Ophemert. Zie verder bij kaart 60.
RAU, Sint Marie, 899; Do: 367.

64 *Caarte vande Thienden, vanden Capittule van Ste. Marie t'Utrecht, over Meet'ren in Tielreweerd. A°. 1714.*
1713, ms. gekleurd, papier op linnen, 96 x 129 cm., schaal ca. 1 : 4000, het noorden boven, oppervlak 471'3'12'.
De twee weergegeven tiendblokken zijn: Den Bergakkeren en het Achterveldse blok, gelegen in het gebied rond Meteren met als westelijke en noordelijke begrenzing de gemeente Geldermalsen, ten oosten de gemeente Elst en in het zuiden de (Neerijnense) Mark. De opmeting van het gebied werd volgens de akte van meting verricht in 1713. Zie verder bij kaart 60.
RAU, Sint Marie, 889; Do: 368.

65 *Caarte vande Thienden, vanden Capittule van Ste. Marie t'Utrecht over Hessel in Tielreweerd. A°. 1714.*
1714, ms. gekleurd, papier op linnen, 72 x 96,5 cm., schaal ca. 1 : 4000, het noorden linksboven, oppervlak 179'4'18'.
De vier tiendblokken, Den Hoi-Akker, Voor en Achterste Daal weij, Rhee-akker, Weij-akker en Geere en Paal, Hoenderkamp en Verkenschot liggen in een binnendijks gebied behorend tot Heesselt, omsloten door de Waalbandijk en de gemeenten Opijnen en Varik. Zie verder bij kaart 60.
RAU, Sint Marie, 894; Do: 370.

66 *Caarte der valije, gelegen tusschen de Stichtse Bergen, end' hoogstens van Gelderland.*
1714 januari, ms. gekleurd, 49 x 156 cm., schaal ca. 1 : 40.000, het noorden linksboven.
In fraaie cartouche links: 'Caarte --- van Gelderland, mitsgaders de Limietscheijdinge der Wel gemelte provincie strekkende van de Zuijder-Zee bij Bunschoten tot in den Rhijn; tusschen Rheenen en Waageningen'. Bij Veenendaal is een nieuwe verbinding vanaf de Grift naar de Rode Haan aangegeven. Deze kaart moet zijn gemaakt ter toelichting van de afwatering in de Gelderse Vallei en met name om een nieuw te graven verbinding aan te geven, tussen de Gelderse en Utrechtse waterlopen, zoals overeengekomen in de Conventie van 11 januari 1714, Rapport 7. Zie ook de kaarten no. 3, 18 en 53.
RAU, Top. Atlas, 149; Deys: 256; Do: 800.

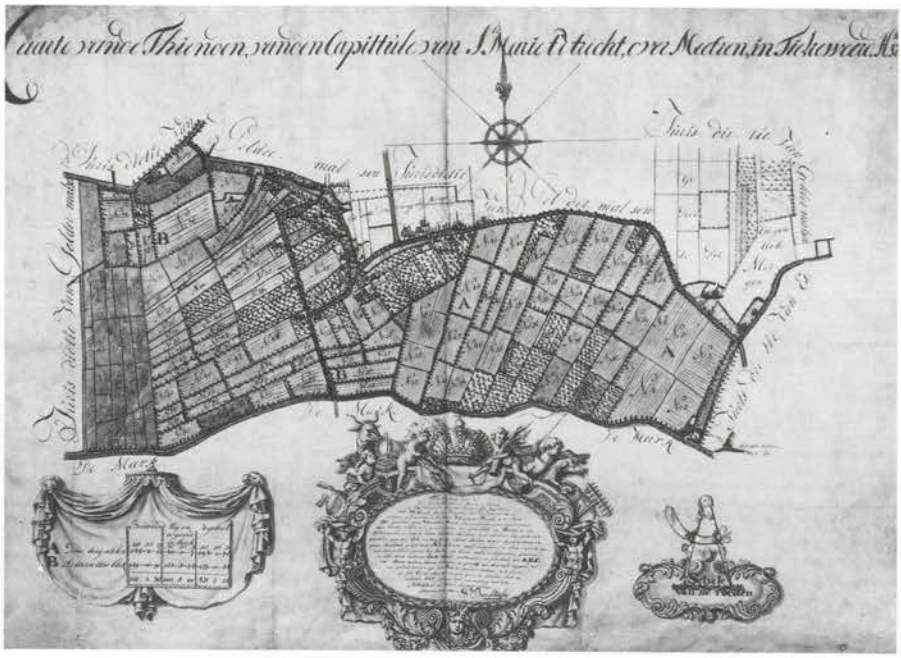

De kaart van de tienden in Meteren in de Tielerwaard (kaart 64) door Justus van Broeckhuijsen. In de titel wordt het jaar 1714 vermeld, volgens de akte van meting (zie de cartouche) geschiedde de opmeting in 1713.

67 [Kaart van een terrein bij de Leidsevaart onder Utrecht waarop een te bouwen stijfselfabriek.]
1715 maart 15, ms. gekleurd, 45,5 x 64,5 cm., schaal ca. 1 : 1200, het noorden rechtsboven, oppervlak 7'3'86'.
Het weergegeven gebied ligt tussen de Leidse Vaart en de hiermee parallel lopende Cruijsvaart en de Eerste resp. Tweede Nieuwe Vaart, ten westen van de Utrechtse stadsgracht. Midden in het vierkante perceel is een morgen opengelaten voor de stijfselmakerij. De opdrachtgever wordt niet vermeld doch deze moet in het Utrechtse stadsarchief te vinden zijn.
GAU, Top. Atlas, Af 32.

68 [Kaart van twee bouwterreinen ten oosten van de Vaartse Rijn in de Fliersteeg buiten de Tolsteegpoort te Utrecht.]
1715 maart 21, ms. gekleurd, 28 x 64 cm., schaal ca. 1 : 140, het noorden onder, oppervlak 0'0'16'.
In de Vaartse Rijn, even onder Utrecht, mondde de Burgwal uit. Hier lag ook de Fliersteeg. Tussen deze steeg en de Burgwal lagen twee percelen braak. Deze percelen lagen tussen die van Anthoni van Benschop, de weduwe Baak, Herman Meertens en Van der Lip. Deze meting geschiedde in opdracht van de finantiekamer van de stad Utrecht, vermoedelijk in verband met nieuwbouw of verkoop van percelen[109].
GAU, Topografische Atlas, Ef 3, 1.

69 *Caerte vande Ambachts Heerlikheid, en landerije van Meersbergen.*
1716, ms. gekleurd, beschadigd door inktvraat, 120 x 190 cm., schaal ca. 1 : 3000, het noorden linksonder, oppervlak 1699'5'52'.

[109] Deze kaart is afgebeeld in de tentoonstellingscatalogus M. Donkersloot-de Vrij, *Utrecht in kaart gebracht, kartografie van de stad 1541-1990* (Utrecht, 1990) nr. 30.

De kaart werd vervaardigd op verzoek van de erfgenamen van Zamuel d'Marres, heer van Maarsbergen, en zijn vrouw Margareta Trip. Op de kaart wordt een specifikatie gegeven van de oppervlakten van bouwland, weiland, 'plantagi', heiveld en driest. Ook de lanen werden apart opgemeten. Het weergegeven gebied is nog goed te traceren op de huidige topografische kaarten. Het huis Maarsbergen als centraal gegeven, met de weg Leersum-Maarsbergen, die voor het grootste deel loopt over het oude tracé, die op de kaart 'Laan na den Valken Engh', en 'de Maat wegh' heten. De 'Utrechtse wegh' is ook nog aanwezig: de weg van Maarn naar Maarsbergen. In de niet met name genoemde Heigraaf is ter hoogte van de huidige De Kom een schut getekend, het water was afkomstig van een van de plassen. Voorts zijn aangegeven ' 't Haam-gat' bij De Halm, de 'Soers kolck', de Schoonderbeekse grift, ' 't Cruijs' en 'Cruijs bosje' ter hoogte van de Griftheuvel en de belendingen Reumelaer, d'Ruijge poel, d'Ringel-poel, Leersum, Darthuijsen. Van Iterson[110] gaat uitgebreid in op de rechtshistorische aspecten, verbonden aan het op de kaart weergegeven gebied. De kaart was besteld door de erfgenamen ter verdeling van de boedel, nagelaten door de vrouwe van Maarsbergen. De wil van testatrice was echter dat het huis Maarsbergen met alle bijbehorende gebouwen, hofsteden, landerijen en grond ongeschonden en onverdeeld zou blijven. Hoewel deze kaart een zeer groot gebied weergeeft, in eigendom van één persoon, is deze kaart met zijn ruim 1699 morgen toch lang zo groot niet als die van de heerlijkheid Woudenberg (kaart 72).
RAU, Top. Atlas, 168; Do: 410.

70 *Caerte vanden Holk-Thiend.*
Zonder jaar (verkleinde kopie uit 1717 door Theodorus Backer) ms. gekleurd, perkament, 66 x 68 cm., schaal ca. 1: 4000, het noorden linksboven.
De Holktiend, in het gerecht van Odijk, behoorde toe aan Jacob Woertman. De kaart, kennelijk gemaakt in verband met tiendheffing, geeft vrijwel het gehele gebied weer, gelegen tussen de huidige provinciale weg en de grote lus van de Kromme Rijn, dus het gebied ten noorden en oosten van de dorpskern van Odijk.
RAU, Arch. Herv. kerk Odijk, 151 (krt. verz. C 23); Do: 350*.

71 [Tiendkaart van het land onder Werkhoven.]
1717.
Teeling[111] vermeldt deze kaart onder UA 12 als voorkomend in *VROA* 1918, 246, nr. VIII-3. Deze kaart is echter onbekend bij het RAU.

72 *Caarte vande Ambachts Heerlikheijd van Woudenberg A° 1717.*
1717, ms. gekleurd, papier op linnen, 128 x 210 cm., schaal ca. 1 : 7000, het noorden linksboven, oppervlak 3913'1'69'.
De kaart werd vervaardigd in opdracht van Andries Abbema, kanunnik van Sint Marie en heer van Woudenberg en Lichtenberg, die in 1714 door aankoop van de Staten van Utrecht eigenaar van de heerlijkheid was geworden. De begrenzingen zijn: de Treek en Lunterse Beek, Asgatter beek, Donkelaar, grenzen van Renswoude en Amerongen, Schoonderbeekse grift, grenzen van de jurisdictie Maarn, Zeist, Leusden, Geerestein. De kaart geeft een groot aantal percelen aan: 44 worden er met oppervlak in hond en roede vermeld. Er behoort een verhaal bij, waarin van 58 goederen, met elk een groter of kleiner aantal percelen, de oppervlakte wordt opgegeven. Het is de grootste kaart die van Van Broeckhuijsen bekend is, en die wat betreft het oppervlak van het weergegeven gebied slechts wordt overtroffen door zijn kaarten van de Gelderse Vallei. Een foto van de kaart in De Beaufort[112] en kleurenreproducties van de kaart en van een

[110] W. van Iterson, *De Historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht* (Leiden, 1932) 290-320.
[111] Zie n. 6.
[112] R. F. P. de Beaufort en L. H. Jansen, *Over Geschiedenis & Volksleven van Woudenberg* ('s-Gravenhage, 1969) 35.

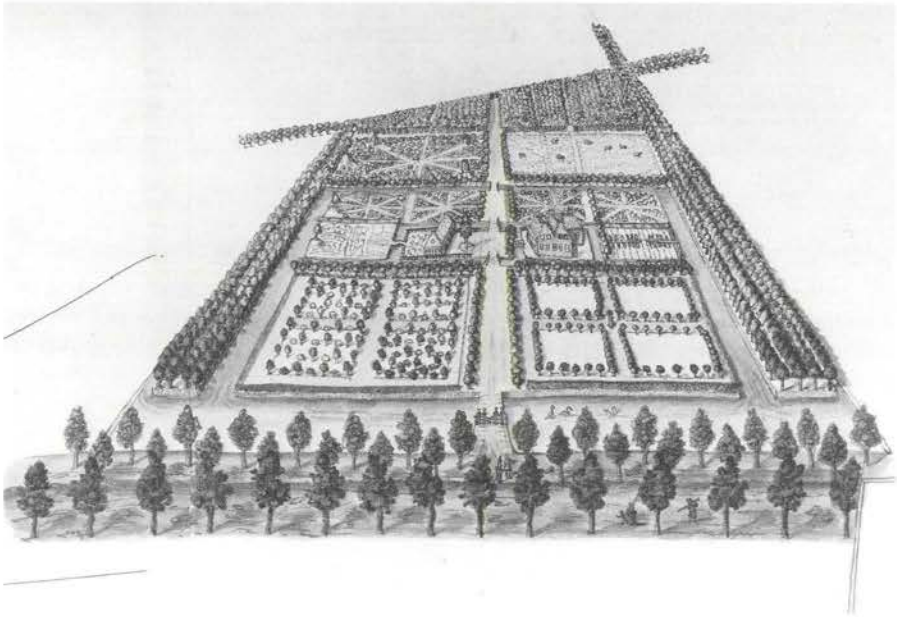

Vogelvluchtperspectief van het landgoed 'de Lichtenberg' bij Woudenberg, als inzet getekend op de kaart van de heerlijkheid van Woudenberg (kaart 72) door Justus van Broeckhuijsen. Het is de enige bewaard gebleven afbeelding van dit landgoed.

detail met het landgoed de Lichtenberg in Deys[113].
Het kapittel van Sint Marie bezat veel grond, verspreid over de gehele provincie Utrecht, doch niet in de heerlijkheid Woudenberg, de kartering is dus een privé aangelegenheid van Abbema geweest. Abbema was kanunnik van dit kapittel en het lag dus voor de hand, dat Van Broeckhuijsen de opdracht tot de kartering kreeg. Na het overlijden van Abbema in 1752 werd de heerlijkheid in 1754 door zijn tweede vrouw verkocht aan Jacob Hendrik graaf van Rechteren.
Het Schoutenhuis BV, Woudenberg; Deys: 171.

73 *Caarte van thienden inde Wierster polder soo aan Zuijd-zijd als Noord-zijd van de Schalkwijkse Wetering.*
1718, ms. gekleurd, papier op linnen, 107 x 150,5 cm., schaal ca. 1 : 2000, het noorden linksonder, oppervlak 264'5'99'.
De kaart werd vervaardigd op verzoek Joan van Leenen, kanunnik van Sint Pieter, bewoner van het huis Wierst en eigenaar van de Wierster polder. In totaal werden 46 percelen ten noorden van de Schalkwijker wetering gemeten en 77 percelen aan de zuidzijde ervan. De volgende naamsaanduidingen komen bij verschillende percelen voor (in de originele spelling): de Buurkerk, 't clooster Zerphaas, Dallenoord, Hr. Natouwish, 't Craane-Gasthuis, 't Capittel St. Jan, Oud-Munster, Eldert Mastwijk, Bartholomeus gasthuis, erfgenamen van Steven van Dijk, Juff. Lamsweerd, d' Mulder v. Zuijlen, Thomas van Eijstveld, Colnel Croonstroom, Hr. van Wiessen, erfgenamen van Rhijn, erfgenamen van Heycop, Hermen Ruijs, Gerst van Schaik, het Spin huijs, Steven van Roojen, 't Capittel ten Dom, drie akkers 't Frater-huijs, Gerrit Blok en natuurlijk de heer van Leenen.
RAU, Top. Atlas 2215-2; Do: 347.

[113] Zie n. 15.

74 *Caarte van de Hofsteden ende Landerijen toebehorende den heere Christiaan Uijttenbogaard onder den Gerechte van Driebergen tusschen den Arnhemse bovenweg ende de Langbroeker weeteringe gelegen --- ende de Landen gelegen tusschen de Doornse weg, en de Langbroeker Weeteringe.*
1718 (kopie naar een origineel uit 1684 door Bernard de Roij), ms. gekleurd, papier op linnen, 44 x 132 cm., schaal ca. 1 : 3000, het noorden onder, oppervlak 31'0'0'.
De kaart werd door Van Broeckhuijsen gekopieerd ten behoeve van Christiaan Uijttenboogaard die de ene helft van het landgoed bezat; de andere helft behoorde toe aan zijn nicht Alette Uijttenboogaard, gehuwd met Jan Baptista du Bertijn. Het betreft een kaart van de hofsteden Denneburg en De Hoeven, gelegen onder Driebergen tussen de Langbroeker wetering en de Arnhemse bovenweg. Op de kaart is sprake van een uitweg van percelen, ten zuiden van de Driebergse Vaart of Kleine Wetering in noordelijke richting naar de Doornse weg en uitkomend ten oosten van de Traay. De reden waarom Van Broeckhuijsen de kaart kopieerde heb ik niet kunnen achterhalen. De originele kaart van De Roij, die wat fijner van uiterlijk is, bevindt zich in hetzelfde archief onder nr. 106-2. Van Broeckhuijsen maakte een opvallende vergissing bij de (na)tekening van de schaalstok. Hij verdeelde de schaalstok van 100 roeden in 9 gelijke delen van 10 roeden maar hij moest er een verlenging bij aanbrengen om er de 100 roeden (= 13,8 cm.) van te maken, die op het origineel van de Roij voorkomen.
RAU, Fam. arch. Van der Muelen, 106-3.

75 [Kaart van een perceel bouwland met schuur in Veenendaal aan de Stichtse zijde.]
1719 maart 28, ms., 32,5 x 79 cm., schaal ca. 1 : 100 en 1 : 800, het noorden linksonder.
De kaart heeft gediend bij een proces voor het stadsgerecht van Rhenen door de hoofdschout Balthasar Smissaert tegen Reijnier Maarsseveen in de jaren 1719-1720. Laatstgenoemde, gehuwd met Margrietje van Broeckhuijsen, was grutter. Hij bezat een tabaksschuur in het Zand te Veenendaal, grenzend tegen de zuidoever van de Grift. Het geschil hield verband met onenigheid tussen Maarsseveen en zijn buurman Govert van Wulven over de sleutel van een hek en de toegang via dit hek over diens land. Justus, een neef van Margrietje, heeft de kartering vermoedelijk op verzoek van de gedaagden als familiedienst verricht.
RAU, Stadsgerechten, 258 A 1.

76 [Kaart van Mariëndaal.]
1720 februari (kopie door Van Tuyl van Serooskerken), ms., schetsmatig, 32,8 x 41 cm., het noorden linksboven.
De originele kaart is vermoedelijk verloren gegaan. Er bestaan echter twee kopieën van een deel van de kaart, in oktober 1783 door Van Tuijll van Serooskerken gemaakt. Hij vermeldt dat hij de kaart van Van Broeckhuijsen bij de verkoop van Mariëndaal heeft kunnen lenen, bij welke gelegenheid door hem de kopieën werden vervaardigd. Weergegeven is het gebied tussen de Vecht en de Daalse dijk. Het landgoed komt niet voor in de bekende werken over de Vecht. Mariëndaal was een cisterciënservrouwenklooster, gesticht in 1245 en in 1586 gesloopt. Het lag tussen de Daalse dijk en de Westelijke Vechtoever, iets benoorden Rozendaal en 'de Clop' (Klophamer). Op de kaart ook nog een aanduiding van het goed ' 's Lands Welvaren'.
RAU, Arch. Slot Zuilen, 308-1 en 308-2.

77 *Caarte van 't Goed, en Erve, Schothorst A° 1721.*
1721 augustus, ms. gekleurd, 60 x 115 cm., schaal ca. 1 : 2000, het noorden rechts, oppervlak 57'4'11'.
Het landgoed de Schothorst lag in Hoogland, ten noorden van Amersfoort en westelijk van Den Ham. De kaart werd gemaakt op verzoek van Geertruyd van Geijn, weduwe van Nicolaus Kraak, vermoedelijk in verband met pachtinning. In een tabel linksonder wordt onderscheid gemaakt in de 'Eijge Landen' van Schothorst (24 percelen) en in de landerijen die 'onder Schothorst Thiende geven'. Op de kaart, die door Marijke

Donkersloot[114] is afgebeeld, komen vele veldnamen voor.
Museum Flehite, Amersfoort; Deys: 44-a.

78 *Extract uit een oud kaartje in 1721 opgemeten door Justus van Broeckhuijsen, zijnde een gedeelte der landen liggende langs den Krommen Rijn in Abstede buiten de Tolsteegpoort te Utrecht.*
1721 (kopie uit ca. 1855 door Van Buuren naar een vermoedelijk verloren gegane kaart van Van Broeckhuijsen), ms. in inkt, 33,2 x 45,3 cm., schaal ca. 1 : 700, het noorden linksonder, oppervlak 1'3'75'.
De twee gekarteerde perceeltjes liggen langs de Absteder weg, die hier samen met een sloot op de Kromme Rijn uitkomt.
GAU, Topografische Atlas, Ah 9.

79 [Kaart van een perceel land onder Odijk, ten zuidwesten van de 'Heeren Voorwegh', aan weerszijden van de Vlowijker wetering.]
1722 maart 4, ms. gekleurd, papier op linnen, 27/28 x 87 cm., schaal ca. 1 : 500, het noorden linksonder, oppervlak 4'0'12'.
Het perceel werd gemeten op verzoek van het domkapittel, op aanwijzing van de schout van Odijk Theodorus Backer. De precieze ligging ervan is niet exact aan te geven, deze moet ten zuidwesten van Odijk gesitueerd worden. Zie de kopie kaart 80.
RAU, Dom, 1748.

80 [Kaart van een perceel land onder Odijk, ten zuidwesten van de 'Heeren Voorwegh', aan weerszijden van de Vlowijker wetering.]
1722 maart 4, ms. gekleurd, perkament, 30/32 x 72 cm., schaal ca. 1 : 500, het noorden linksonder, oppervlak 4'0'12'.
De kaart is een kopie van kaart 79. De kompasroos is op een andere plaats gesitueerd, vermoedelijk samenhangend met de afmetingen van het stuk perkament. De kaarten zijn kennelijk in verband met pacht vervaardigd.
RAU, Dom, 1749.

81 [Kaart van een hofstede met landerijen in Abcoude, Sint Pieters gerecht, aan de overzijde van het Gein.]
1722 april, ms. gekleurd, 55 x 84,5 cm., schaal ca. 1 : 1700, het noorden linksboven, oppervlak 24'2'88'.
De kartering geschiedde op verzoek van het domkapittel in aanwezigheid van de kanunnik Benjamin Witheim en van Jacob IJsbrands van Velsen. Van de 24 morgen en 288 roeden behoorden er 19 morgen, 4 hond en 38 roeden aan laatstgenoemde, terwijl de resterende 4 morgen, 450 roeden aan het kapittel toebehoorden. De percelen zijn op moderne kaarten nog zeer goed terug te vinden: in de huidige Broekzijdsche Polder, vanaf de bocht in de 'Gein' in noordwestelijke richting tot aan de 'Stichtse Kade', de grens met Noord-Holland.
RAU, Dom, 1536.

82 [Kaart van een perceel land onder Odijk, ten noordoosten van de Heerenweg naar Odijk.]
1722 mei 19 (kopie door Frederick Backer) ms. gekleurd, perkament, 32,5 x 59 cm., schaal ca. 1 : 1300, het noorden linksboven, oppervlak 2'2'65'.
Het perceeltje werd gemeten op verzoek van de Odijkse schout Frederik Backer. Het is niet nader te traceren dan dat het onder Odijk moet liggen.
RAU, Dom, 1747.

[114] M.Donkersloot-de Vrij, 'Een kaart van Justus van Broeckhuijsen van de ondergang gered', *Caert-Thresoor*, II (1983) 30.

83 *Caarte van 't Goed, Houderinge, gelegen inden Geregte vande Bilt. A° 1722.*
1722 juli 20, ms. gekleurd, 87 x 141 cm., schaal ca. 1 : 2000, het noorden linksonder, oppervlak 118'0'79'.
Op deze (linksonder) licht beschadigde kaart is het gebied van het landgoed Houdringe weergegeven, begrensd door de Soesterweg, oost Mevrouw Mertens, zuid de Biltse Steenstraat (waar zich het huidige KNMI bevindt) en west de 'Steen Kamer' aan de Groenekanse steeg. Opdrachtgever was, volgens de toelichting in de cartouche Frederik Mamuchet, heer van Mariege Greunerie en Houdringe. De grote cartouche linksonder bestaat uit een jager met jachtattributen en een in 'zondagskleren' geklede visser met vele visattributen. Bovenin de cartouche de zinspreuk van de opdrachtgever: 'Sousi lombre de ses ailes Mamuche'. Op de kaart zijn aantekeningen van latere datum aanwezig betreffende koop of ruil van grond over de jaren 1734, 1779 en 1812. Er is voldoende literatuur aanwezig[115], met reproducties van de gehele kaart en van een detail.
Gemeentehuis De Bilt, Burgemeesterskamer (anno 1989).

84 *Caart vande Lekkendijk beneden Dams streckende vande IJsseldam tot beneden Schoonhoven A° 1722.*
1722 (kopie naar het origineel uit 1659/60 door J. van Diepenem), ms. gekleurd, zwaar beschadigd, 88 x 254 cm., schaal 1 : 4000, het noorden linksonder.
Deze zwaar beschadigde kaart kan nog slechts via foto's worden bestudeerd. Zichtbaar zijn o.m. nog 'den Vaart ten Rhijn', 't Huijs Oude Gijn', 'd Vuurt', 'Vianen', 'Capel', 'Bolsweerd', 'Leksmond', 'Laanwijk', 'Schoonhoven' en 'Nipoort'. Tegenover Langerak, bij de Willige Langerak enkele zeer gedetailleerde strekdammen langs de rechter Lekoever. Er bestaat nog een kopie door G. Reets (1692?), die als wandkaart hangt in de kaartenzaal van het RAU. In de notulen van het dijkcollege[116] kon ik geen opdracht tot het maken van de kaart vinden.
RAU, Lekdijk Bovendams, 4; Do: 343.

85 *Limiet Scheydinge tusschen Goijlandt, ende het Stigt van Utregt, na de conventie van A° 1719. Caart A strekkende van de Zuijder Zee; tot aan de hoek, bij de Leeuwen-Paal.*
1722 november 1, ms. gekleurd, 118 x 26 cm., schaal ca. 1 : 15.000, het noorden rechtsonder.
Deze kaart is de eerste van vier kaarten, als volgt ondertekend: 'gemeeten en afgepaalt A° 1719 Ende vervolgens gecaarteert bij ons ondergesz. Geadmitteerde Landtmeeters den 1 November A° 1722. Op ordre als in het nevensgaand verhaal Maurits Walraven Stads Landmeeter a Amsterdam J. V. Broeckhuijsen'. De kartering geschiedde naar aanleiding van de conventie tussen de Staten van Utrecht en die van Holland tot het vaststellen van de grenzen van Gooiland. Walraven en Van Broeckhuijsen hebben in 1722 vier lange kaarten, gemerkt A., B., C. en D. geleverd van het grensgebied tussen de beide gewesten, lopend vanaf de Zuiderzee tot aan Loosdrecht. De kaarten zijn vermoedelijk geheel of grotendeels door Walraven getekend. Ook Van Broeckhuijsen moet vier kaarten van hetzelfde traject hebben vervaardigd. Deze heb ik echter niet teruggevonden. Kaart A geeft het gebied weer vanaf de Zuiderzeedijk even ten westen van de Eemmond, langs de Huijsermeent (thans Oostermeent) in westelijke richting langs de Gooijergracht en Gooierweg tot aan de Leeuwenpaal. Zie voor de grenzen van Gooiland met Utrecht ook de kaart van Gooiland na de heideverdeling van 1843[117].
Zie voor het vervolg kaart 86.
ARA, VTH, 2594.

[115] M. Donkersloot-de Vrij, 'Oude kaarten in Utrechtse gemeentehuizen', *Maandblad Oud-Utrecht* 59, (1986) 18; P. H. Damsté, 'De Hoeve' te Bilthoven, *Jaarboek Oud-Utrecht* 1970, 63; K. B. Nanning (red) *Houdringe, historie van een Biltse Buitenplaats* (De Bilt, 1987), (Met reproducties).
[116] Koeman, *Handleiding* r80: Kaart van Gooiland na de heideverdeling van 1843 door A. van Oosterhout en N. Nelemans met medewerking van A. Perk, 1843.
[117] RAU, Lekdijk Bovendams, 85.

86 *Limiet Schydinge tussen Goijlandt, ende het Stigt van Utregt, na de conventie van A° 1719. Caart B strekt van de Leeuwen paal, tot de paal no 6 en 7 bij Jan Swarten steeg; oft het scheydt van Immenes binne en Baare.*
1722 november 1, ms. gekleurd, 262 x 26 cm., schaal ca. 1 : 15.000, het noorden linksonder.
Deze kaart is de tweede van een serie van vier kaarten ter vaststelling van de grens van Gooiland tussen Utrecht en Holland, zie bij kaart 85. Het op deze kaart weergegeven gebied loopt van de Huijsermeent bij de Leeuwenpaal via 'De Goijer gracht' en 'Ruijsdaal' in zuidwestelijke richting tot aan de Meene steeg bij paal 1 en vanaf paal 2 verder in zuidwestelijke richting langs de westgrens van 'Eemenes Binnen' via de palen 3, 4 en 5 tot paal 6 westelijk van Eemeroord, bij de 'Catoen Baal of Roeters'. De palen zijn nog op de laatste resp. voorlaatste edities van de Topografische kaarten 1 : 50.000 terug te vinden als Gp 2, Gp 3 enz. Zie voor het vervolg kaart 87.
ARA, VTH, 2594.

87 *Limiet Schydinge tussen Goijlandt, ende het Stigt van Utregt, na de conventie van A° 1719; Caart C strekt van 't Scheydt van Emenes en Baaren bij Paal J: tot aan de Paal no 16, op de hoek bij de drie Stenen.*
1722 november 1, ms. gekleurd, 234 x 26 cm., schaal ca. 1 : 15.000, het noorden linksonder.
Deze kaart is de derde van een serie van vier kaarten ter vaststelling van de grens tussen Utrecht en Holland, zie bij kaart 85. Het op deze kaart weergegeven gebied loopt van paal 6 in zuidwestelijke richting langs 'Catoen-Baal of Roeters', Baaren, Drakenburg tot aan 'De Vuurst' en de 'Goier schans'. Na een kleine knik wordt de grens vervolgd tot aan paal 16, de hoek bij de Drie Stenen (gelegen bij de Bosberg boven Hollandse Rading). Ook deze grenspalen zijn op de Topografische kaarten nog aangegeven. De landmeters hebben op deze kaart nauwkeurig de resultaten van hun hoekmetingen in graden en minuten aangegeven. Zie voor het vervolg kaart 88.
ARA, VTH, 2594.

88 *Limiet Schydinge tussen Goijlandt, ende het Stigt van Utregt, na de conventie van A° 1719; Caart D Strekt van de Paal no 16, staande op de hoek bij de drie steenen; tot de laatste Paal no 22, aan de Weer.*
1722 november 1, ms. gekleurd, 140 x 26 cm., schaal ca. 1 : 15.000, het noorden onder.
Deze kaart is de laatste van een serie van vier kaarten ter vaststelling van de grens tussen Utrecht en Holland, zie bij kaart 85. Het op deze kaart weergegeven gebied loopt van paal 16, de hoek bij de Drie Stenen via de palen 18, 19 en 20 langs 'Achtien-oven' en 'Westbroek' tot aan de palen 21 en 22 in Loosdrecht bij de Weersloot en de Egelshoek. Tussen de palen 16 en 21 is een strook aangegeven, waarbij vermeld staat: 'den Vrije overdrift vijf Roeden breet (Goyse maat) aan die van Goylandt toegestaan'.
ARA, VTH, 2594.

89 [Enige percelen land tussen Bilthoven en de Lage Vuursche.]
1721 december (kopie naar het origineel uit 1594 door Jan Rutgersz. van den Bergh), ms. gekleurd, op linnen, 41 x 227 cm., schaal ca. 1 : 2000, het noorden links, oppervlak 109'5'93'.
De kopie werd vervaardigd op verzoek van Gerard van Hoorst, kanunnik en kameraar van het domkapittel. De originele kaart van Van den Bergh, 'landmeter zijnde onder den Eedt voor den Hove van Utrecht', was gemaakt op verzoek van Willem van Lamsweerdt. Van Broeckhuijsen gebruikte hier in zijn handtekening voor het eerst een moderne schrijfletter e, in plaats van de oud-Nederlandse v-vormige e, zoals hij voorheen gewend was.
Het weergegeven gebied, volgens de schaal ongeveer 4 km lang, lag ten noorden van de Biltse duinen. De kaart is in verband met te grote verhoudingsverschillen niet tot

dekking te brengen op de moderne topografische kaarten. Het gebied bestaat voor een groot deel uit veen; op diverse plaatsen zijn turfhopen getekend (geen bijenkorven!) en een belendend perceel heet de Ridder Veenen. Twee boerderijen zijn aangegeven: de Vogelaar en de kleijne Voegelaar.
RAU, Top. Atlas, 2213; Do: 324.

90 GOYLANDT, *met de nieuwe Limietscheyding tussen Goylandt en het Sticht van Utrecht, volgens de Conventie in dato 14 Julij A° 1719.*
1723 januari (kopie door Maurits Walraven), ms. gekleurd, 125 x 111 cm., schaal ca. 1 : 15.000, het noorden linksonder, oppervlak 6732'3'90'.
De kaart vermeldt onder meer: 'Door J. van Broeckhuijsen in 1709 opgemeten in 1719 geauthoriseerd tot het meten en afpalen ende carteren van de voorsch. limietscheiding en daarvan 4 separate kaarten overgelevert getekend met de letters A B C en D zijnde van bijde ondertekent 1 Nov. 1722'. Deze kaart, op verzoek van de gecommitteerden van Holland in 1723 gekopieerd door Walraven, is gebaseerd op de kaart van Justus van Broeckhuijsen uit 1709 (kaart 38). Op de kaart werd de originele akte van meting overgenomen en een uitgebreide nieuwe er aan toegevoegd. Van twee percelen werd het oppervlak herzien. Een tweede exemplaar van deze kaart door Walraven (ms., 115 x 130 cm.) hangt in het Gemeentehuis te Huizen. Een reproduktie ervan in kleur in Heslinga[118].
ARA, VTH, 2592.

91 [Kaart van het Sterrenbos buiten Utrecht.]
1723 januari 14, ms. gekleurd (sterk verdonkerd), 52 x 109 cm., schaal ca. 1 : 750, het noorden linksonder, oppervlak 5'2'94'.
De landmeter vermeldde dat hij op last van de finantiekamer van Utrecht het weergegeven stuk land gekarteerd heeft 'en 't Dezijn van bepootinge vertoond, mitsgaders de bepootinge, van de twee andere stukken, en hoe de selve tot een alsierigh gesicht konnen gemaakt werden'. Op de kaart is, ten westen van de 'Walgangh', de stadsmuur met de Smeetoren en twee bastions, en de 'Stadsgracht' een vierkant stuk tuinaanleg getekend met stervormig georiënteerde lanen. Voorts ten westen hiervan nog twee grote bospercelen, het geheel gelegen tussen de stadsgracht (Catharijnesingel) en de 'Darde Nieuwe Vaart'. Het Sterrenbos is inderdaad ten uitvoer gebracht zoals blijkt uit de plattegrond van Utrecht van Tirion uit 1758[119]. Het werd later door de patriotten in gebruik genomen als exercitieterrein. Op de plattegronden van Van der Monde staat dit terrein aangegeven als 'Exercitie plein of voormalig Sterrenbosch'[120]. Het is mij niet bekend of Van Broeckhuijsen de ontwerper van het park is geweest, of dat hij een ontwerp van een ander in kaart heeft gebracht.
GAU, Top. Atlas, Af 11.

92 *Caart van twee blocken thiend, competerende D'H: van Jutphaes springende met D'Hr: Mollpert, en uijtten enghsen thiend.*
1723, ms. gekleurd, 98 x 172 cm., schaal ca. 1 : 4000, het noorden onder.
De kaart was tijdens het onderzoek in het RAU niet te vinden. De vermelde gegevens berusten op de publicatie van Marijke Donkersloot[121]. De kaart werd vervaardigd in opdracht van Pieter van Malapert, heer van Jutphaas in verband met de administratie van tiendlanderijen. In een legenda is melding gemaakt van het bodemgebruik.
RAU, zonder nummer; Do: 348.

[118] M. W. Heslinga en anderen, *Nederland in kaarten* (Ede, 1985) 170-171. In dit werk komt een hoofdstuk voor over Gooiland door T. Stol.
[119] Donkersloot-de Vrij, *Kaarten van Utrecht*, kaart 26.
[120] M. Donkersloot-de Vrij, *De plattegrond van Utrecht verschenen bij N. van der Monde* (Utrecht/-Maarssen, 1983). Het is de kaart 28-1 (zie vorige noot). Een korte discussie over het Sterrebos en de ingebruikname als exercitieterrein in Donkersloot-de Vrij, *Karten van Utrecht*, 64.
[121] Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten*, kaart 348.

93 *Nieuwe Kaart van Gooilandt.*
[ca. 1740], door H. Post, uitgegeven door Reinier en Josua Ottens, kopergravure, 51 x 81 cm., schaal ca. 1 : 25.000, het noorden linksonder.
De gegevens voor deze kaart zijn voornamelijk ontleend aan Van Broeckhuijsen zelf (kaart 38) en aan Van Broeckhuijsen en Walraven (kaart 90).
Onder andere aanwezig in: ARA, VTH, 2578; Geogr. Inst., Utrecht, III B. h.; Do: 799.

LIJST VAN RAPPORTEN

1A 'Speculatien raakende het onderwater zetten, van de Landerijen geleegen tusschen de Greb, en de Stad Amersfoort den 11 Meij 1701 door den Landmeeter J: van Broeckhuijsen benevens de Waterpassingen gedaan door den ouden Ruijsch'. Na de ondertekening van het rapport door Van Broeckhuijsen op 11 mei 1701 volgt nog het verslag van een onderzoek, verricht op 14, 15 en 16 mei daaraanvolgend, alsmede een opgaaf van de vervallen betreffende een negental trajecten vanaf de Rode Haan tot Amersfoort. In het rapport, waarbij kaart 4 behoort, wordt voorgesteld een kade (liniedijk) aan te leggen van de Emmikhuizer sluis tot aan Amersfoort en hier een vijftal dwarskaden tegen aan te leggen. Wat futuristisch doet het advies aan de Rijn zo nodig af te dammen! Het betreft hier een kopie. Volgens het Register van Memorien (ARA) werd het rapport uitgebracht aan de Raad van State.
ARA, Memoriën, G-66.

1B Afschrift van het bovengeschreven rapport.
RAU, Staten van Utrecht, 943-1.

2 'Bericht aan haar Ed: Mog. op desselfs ordre gedaan, door de Lantmeeters de Roij en Broeckhuijsen in wat maniere men de landerijen van de Grebbe aff tot aan de Zuijderzee toe soude konnen doen ondervloeien, en sulx relatif tot de Caarte ten dien eijnde overgeleevert'.
Er zijn twee kopie-rapporten aanwezig. Het rapport door Van Broeckhuijsen en B. de Roij werd te Utrecht ondertekend op 12 juni 1701. Hierbij behoort kaart 5. Na een algemeen overzicht over de toestand van de Gelderse Vallei wordt een soortgelijk advies gegeven als in rapport 1. Nu werd geadviseerd tot het aanleggen van acht dwarskaden, de bestaande Vudijk zou als negende kade kunnen fungeren. Naast andere adviezen werd voorgesteld de stad Wageningen tot een voorpost te maken om te voorkomen dat een vijand het onder water staande gebied zou kunnen aftappen.
RAU, Staten van Utrecht, 943-1.

3 Rapport over een onderzoek naar de juiste ligging van een aan te leggen heul in de Slaperdijk en de loop van een te graven sloot vanaf de Lunterse beek naar het kasteel van Renswoude, ten behoeve van de watervoorziening van het nieuwe 'Grand Canal' voor het kasteel, 1704 juni 16. Door Justus van Broeckhuijsen, ongesigneerd.
Arch. Slaperdijk, 101.

4 Rapport naar aanleiding van een inspectie ter plaatse van de Lunterse beek, vanaf Amersfoort via de wetering naar de Renswoudse wijk, de Emmikhuizer sluis, de Juffrouwwijk, de Veengrift vanaf het Boveneinde tot aan de Grebbesluis, 'alles uijtwijsens de kaarte daar van opgestelt', 1707 juli 9. Door Van Broeckhuijsen, ongesigneerd. Bedoeld wordt vermoedelijk kaart 18. De inspectie diende als advies tot het aanbrengen van verbeteringen in de afwatering, zoals het uitdiepen van droge plaatsen en verbreding van delen van genoemde waterlopen.
Arch. Slaperdijk, 85.

5 Rapport over de opmeting van de hoogte van de Grebbedijk, de Wageningse dijk en de Slaperdijk, op verzoek van het college tot directie van de Slaperdijk, verricht in aanwezigheid van de secretaris Anth. van Goudoever, met behulp van de dijkbode Van Moesbergen, 1709 mei (28). Door J. van Broeckhuijsen, ongesigneerd. De

Grebbedijk bleek goed op hoogte, de kruin van de Wageningse dijk en de Slaperdijk lag op vele plaatsen te laag.
Arch. Slaperdijk, 44; Arch. E. L., 210/313.

6 Verslag van een inspectietocht door de gecommitteerden van de dijkstoel van Wageningen en Bennekom, van de dijkstoel van de Rhenense Nude en Achterbergse Hooilanden en van het Veenraadschap der Gelderse en Stichtse venen, als gevolg van de opdracht van de belanghebbenden in de waterlossing, geassisteerd door Isaak van den Heuvel, landmeter van Gelre, en Justus van Broeckhuijsen, landmeter van de provincie Utrecht, 1712 aug. 13 en 14. In dit verslag worden gegevens vermeld over vervallen en breedtes van de waterwegen tussen de Slaperdijk en de Lunterse beek bij Woudenberg alsmede over de aangetroffen aantallen bruggen en vaste dammen met als doel een verbetering van de waterlossing te bereiken. In dit rapport wordt verwezen naar een kaart van de Vallei, gemaakt door Van Broeckhuijsen in 1709. Vermoedelijk moet dit zijn 1707 en kaart 18. Tevens wordt gerefereerd aan vervallen, door de 'heer professor Ruijsch' opgemeten en nu bij Van Broeckhuijsen berustende (zie Rapport 1).
Arch. E. L., 210/330; Arch. Slaperdijk, 85.

6A Dit rapport werd opgesteld door enkele gecommitteerden van de geërfden van Wageningen en Bennekom, de Edese schout Johan Ottens, waarbij zich later voegden Justus van Broeckhuijsen en gecommitteerden van de dijkstoel van Rhenen en van de Veenraden. Het vormde de neerslag van een inspectietocht, gemaakt op 13 en 14 augustus 1712 ten behoeve van de verbetering van de afwatering via Utrechts grondgebied, waarbij sprake was van twee concept-waterlossingen. Op verzoek van Van Broeckhuijsen werd nog naar een derde mogelijkheid gekeken doch dit alternatief werd door de gecommitteerden niet zinvol geacht. Op de 15e en 16e werd het rapport te Ede aan de Gelderse landmeter I. van den Heuvel ter verificatie voorgelegd. Van de twee beschreven versies wordt een kostenbegroting opgegeven: een verbetering van de waterlopen via de Schoonderbeekse grift en Woudenberg tot aan de Lunterse beek: 20.268 gulden; een afwatering via de oude Schoonderbeekse grift en de Broeksloot naar Lambalgen zou naar schatting 15.800 gulden gaan kosten.
Arch. E. L., 210/328 en 329.

6B In een enigszins afwijkende versie wordt verslag gedaan van dezelfde inspectietocht, door de hierboven genoemde gecommitteerden, geassisteerd door Isaak van den Heuvel en Justus van Broeckhuijsen. Nu is er sprake van drie varianten. Er wordt verwezen naar een kaart van de Vallei door Van Broeckhuijsen uit 1709 (vermoedelijk 1707, zie 5) en naar waterpasgegevens door prof. Ruijsch, in het bezit van Van Broeckhuijsen. Als bijlage een aparte berekening van de kosten van de drie plannen: 'Calculatie van de kosten van de waterlossinge door de Schoonderbeekse grift, Broek-sloot en achter Immikhuizen, bij de Swaij' door Justus van Broeckhuijsen, 13 en 17 augustus 1712. Dit rapport geeft een specificatie van de kosten van drie alternatieve voorstellen. De kosten van het traject via de Broeksloot, inclusief de heulen in de Slaperdijk, het graafwerk in de Broeksloot en de bruggen over de Schoonderbeekse grift werden begroot op 6300 gulden. De kosten van de versie vanaf de Swaij tot de Vliert, bij Lambalgen, met de heulen bij de Swaij, en het graafwerk van een kanaal van de Swaij tot de Lunterse beek bij de Vliert en diverse bruggen: 7280 gulden. Tenslotte werden de kosten van het alternatief traject via de Schoonderbeekse grift, rechtuit tot in de Lunterse beek (achter Woudenberg om), met heulen, graafwerk en vele bruggen geraamd op 14.200 gulden.
Arch. Slaperdijk, 85.

7 In dit verhaal d. d. 7 januari 1714 wordt door de landmeters Van den Heuvel en Van Broeckhuijsen een traject beschreven, volgens welke de verbinding van de Gelderse waterlopen met die van Utrecht tot stand zou moeten komen, door middel van 'een Roode Linie op de kaart te sien'. Het voorgestelde traject hield verband

met een van de belangrijkste punten in de Conventie van 11 januari 1714. Hierbij werd aan Gelderse zijde beloofd de Grebbedijk te herstellen. Utrecht zou toestaan dat er door de Slaperdijk via de nieuw te bouwen heulen bij de Rode Haan volgens het in het rapport beschreven traject een waterlossing naar de Lunterse beek zou komen. De bedoelde kaart is kaart 66. Het plan is inderdaad volgens het voorstel uitgevoerd.
Arch. E. L., 210/355; een kopie in Arch. Veenraden, 22b, 24 februari 1714.

8 Een verklaring van de landmeters Van den Heuvel en Van Broeckhuijsen op verzoek van de Exonererende Landen over de hoogte van de vijf schotbalken buiten Amersfoort bij de Eem. Met toestemming van de Amersfoortse stadsregering werd een nieuw peil in de muur aan de Eem boven het oude Eempeil geslagen. Veenendaal, 24 februari 1714.
Arch. E. L., 181.

Jonas Zeuner en de Maliebaan in zilver en goud

Jet Sprenkels-ten Horn

De meest curieuze afbeeldingen van de Maliebaan ooit vervaardigd zijn wel de vier achterglasschilderijen door Jonas Zeuner, die deel uitmaken van de vaste opstelling in de Lodewijk XVI-kamer van het Centraal Museum te Utrecht (afb. 8 t/m 11).
Deze zijn niet zozeer bijzonder omdat zij tonen hoe de Baan er vanuit verschillende gezichtshoeken in 1772 heeft uitgezien, alswel vanwege de zeldzame techniek, het zgn. "verre églomisé", die voor de uitbeelding werd toegepast. Het procédé zal nader worden besproken.
Wij bezitten slechts een fragmentarische kennis van de levensloop van de kunstenaar. Toch is het mogelijk op grond van het kleine aantal vaststaande biografische gegevens en vooral na bestudering van zijn oeuvre een beeld te schetsen, zij het vaag, van de ongetwijfeld interessante mens die Zeuner moet zijn geweest.
Over de geschiedenis van de Maliebaan is al eerder uitgebreid bericht[1]. In deze bijdrage zullen alleen die historische feiten genoemd worden die van belang zijn voor een nadere beschouwing van de voorstellingen.
Ook worden de gravures naar tekeningen van J.Versteegh behandeld, die door Zeuner als voorbeeldprenten zijn gebruikt. Tot besluit volgen bijzonderheden, specifiek voor ieder schilderij.

Jonas Zeuner

Zijn naam is weliswaar in verschillende biografische naslagwerken opgenomen, maar de daarin genoemde data blijken bij nadere bestudering en onderlinge vergelijking onvolledig en vaak met elkaar in tegenspraak. De beste aanknopingspunten vindt men nog in het lexicon Thieme-Becker[2].
Jonas Zeuner werd op 7 november 1727 geboren te Kassel, de hoofdstad van Hessen-Kassel in Duitsland[3]. Uit de persoonsarchieven blijkt dat zijn vader, Jacob Zeiner[4], in Kassel stamijnmaker[5] was. De naam van zijn moeder is niet teruggevonden. Zijn grootvader, Johannes Jacob Zeiner, eveneens stamijnmaker, overleed aldaar op 28 augustus 1734[6].
Of Jonas aanvankelijk de traditie van zijn familie voortzette, of dat hij al direct

[1] Zie hiervoor o.a.: C. van de Graft, 'De Maliebaan', *Maandblad van Oud Utrecht* 1967,56-58; W. G. A. Perks, *Geschiedenis van de Maliebaan* (Utrecht, 1970); D. Hamer, 'Maliebaan van speelplaats tot kantoorallee', Acht artikelen tussen 19-2-1988 en 11-11-1988 in het *Utrechts Nieuwsblad* gepubliceerd.
[2] Thieme-Becker, ed., *Allgemeines Lexicon der Bildenden Künstler*, XXXVI (Leipzig, 1949) 471.
[3] Hessisches Staatsarchiv Marburg (HSM), Taufregister der Gemeinde Oberneustadt, 1701-1780, 57.
[4] Dergelijke naamsveranderingen zijn in die tijd niet ongewoon.
[5] Stamijn is een grove wollen stof.
[6] HSM, Familienforschung Zeuner, Tgb.nr.II/4251/86.

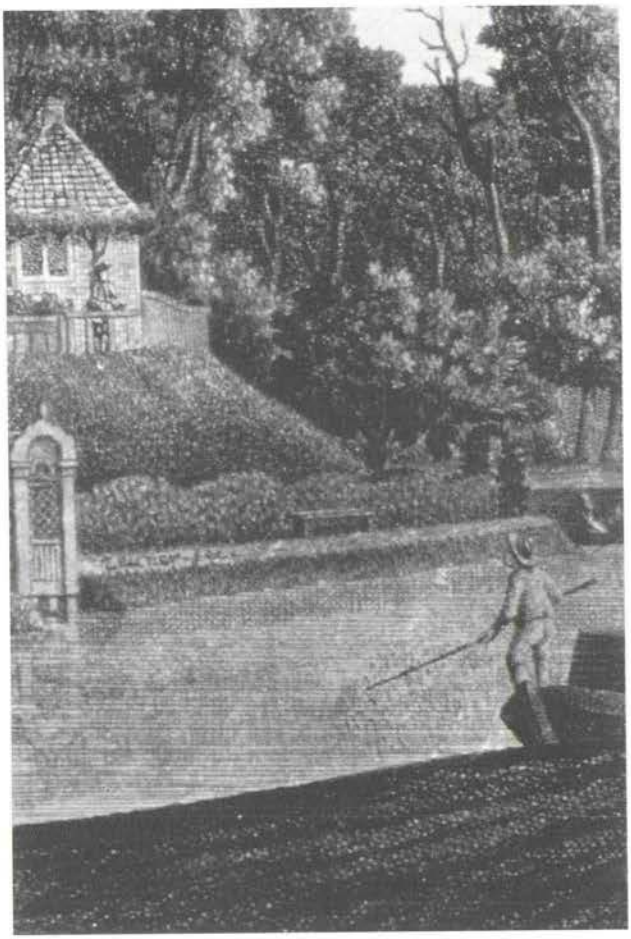

Afb. 1. Detail uit afb. 11 (linker benedenhoek) met de signatuur van Zeuner. Foto: Centraal Museum Utrecht.

koos voor een ambacht in de richting van zijn latere activiteiten in de kunst, is niet bekend. Tot nu toe vormen de eerste 43 jaar van zijn leven een gesloten boek en ook daarna is er bij onderzoek in de daarvoor in aanmerking komende archivalia geen enkel bericht te vinden omtrent huwelijksdatum, eventuele kinderen, leerschool, bedrijf of lidmaatschap van kerk, gilde of vereniging. Wel is er zijn overlijdensacte van 1814[7]. Daarin wordt vermeld dat hij bij zijn dood in Amsterdam woonde in de Goudsbloemstraat nr 188 en gehuwd was met Anna Maria Mierckens.
Pas uit 1770 stamt Zeuners totnogtoe bekende oudste werkstuk 'Vermanende voorstelling', dat al direct van goed vakmanschap getuigt[8].
De Canadees Rudy Eswarin schrijft, dat Zeuner kort na 1750 in Amsterdam arriveerde en er onafgebroken 60 jaar van zijn leven zou doorbrengen[9]. Voor deze uitspraak worden echter geen bronnen vermeld. Het is niet zeker, dat Zeuner al die jaren aan één stuk in Amsterdam heeft gewoond. Wel is het aannemelijk dat hij

[7] Gemeentearchief Amsterdam (GAA), BS 424, S 1814 - 9.15 vv.
[8] Particuliere collectie.
[9] R. Eswarin, 'A Group of Portraits by Zeuner', *Journal of Glass Studies*, XIX (The Corning Museum of Glass, New York, 1977) 131, 128.

lange perioden in die stad heeft doorgebracht, want een groot deel van zijn oeuvre bestaat uit Amsterdamse stadsgezichten en landschappen uit de omgeving. Het vroegst gedateerde werk met deze stad als thema is het 'Theatrum Anatomicum' in de St. Antonies Waag aan de Nieuwmarkt, getekend l.o.: 'Zeuner verf.1773'[10].
Jonas Zeuner behoorde vrijwel zeker tot de emigranten die in de tweede helft van de 18de eeuw in grote aantallen uit Duitsland naar de in hun ogen welvarende Republiek zijn gekomen[11]. Ondanks de gestage algemene economische neergang[12] was er een goede werkgelegenheid op alle gebieden. In de steden kan dit worden toegeschreven aan de aanzienlijke achteruitgang van het eigen inwoneraantal. Amsterdam hield, in tegenstelling tot b.v. Utrecht en Amersfoort, geen registratie bij van de bevolkingsgroei die aan immigratie was te danken. Men kon zich zonder enige belemmering in de stad vestigen[13]. De onzekerheden omtrent Zeuners levensloop hebben aanleiding gegeven tot vele speculaties. Zo wordt er o.a. in vakkringen herhaaldelijk gesuggereerd dat er een Zwitserse periode in zijn leven zou zijn geweest en dat hij in Denemarken heeft gewerkt. Voor deze veronderstellingen zijn nog geen feitelijke aanwijzingen gevonden[14].
Het is waarschijnlijk dat Zeuner op zijn minst één jaar in Londen heeft gewoond, zoals blijkt uit zijn inzending voor een jaarlijkse ledententoonstelling in 1778 van de Society of Artists of Great Britain. Voor het lidmaatschap was het verplicht dat men in Londen woonde. In de catalogus staat hij als volgt genoteerd:

'Zeuner Stained Glass Painter
Society of Artists 28, Haymarket
1778. 260. A drawing of a landscape in Metals on Glass.
261. A Ditto: its companion.'[15]

Het is interessant om te zien in welk kader en in welk gezelschap Zeuner zich daarbij heeft bevonden. Op enkele uitzonderingen na dragen alle exposanten Engelse namen. Uit de grote verscheidenheid van de opgegeven beroepen kan men afleiden dat de leden zowel tot de kringen van de beeldende kunsten als tot die van de kunstnijverheid behoorden. Er waren in totaal 115 deelnemers met 319 inzendingen[16].
Wanneer men het werk van Jonas Zeuner in zijn samenhang bestudeert, laten zich daaruit zonder veel speculaties nog interessante gedachten afleiden omtrent zijn persoonlijke ambities en voorkeuren in godsdienstige en politieke zin.
De vijf portretten die hij vervaardigde zijn van drie Lutherse predikanten die allen

[10] Amsterdams Historisch Museum (AHM), stamb.nr. B5749.
[11] Zij kwamen zowel in groepen als individueel: kooplieden, soldaten, adellijke families, ambachtslui, handwerkslieden en dienstpersoneel.
[12] S. Schama, *Patriotten en bevrijders* (Amsterdam,1989) I, 51-74.
[13] A. E. van Puffelen, 'Utrechtse bevolkingsaanwas door Duitse immigratie', *Maandblad Oud Utrecht*, 49 (1976) 90-96.
[14] Meer zekerheid hierover is misschien te halen uit het werk dat zich bevindt in Zwitserse particuliere verzamelingen, maar om redenen van privacy is dat niet toegankelijk.
[15] A. Graves, *The Society of Artists of Great Britain 1760-1791. The Free Society of Artists 1761-1783*. (Bath, 1907/reprint 1969) nr 260, 261.
[16] Het was de 19de openbare tentoonstelling sinds de oprichting van de Society in 1760. Het doel was om vooral eigentijdse kunstenaars onder de aandacht van het publiek te brengen. Zij werd gehouden in Mr Philips' New Great Room in Piccadilly. De opening vond plaats op 24 april 1778. Onder de exposanten bevonden zich o.a. schilders, graveurs, architecten, beeldhouwers, haarwerkers, schelpenwerkers, ivoorsnijders, gemmengraveurs, naaldwerkers en makers van penningen en wasmodellen. In ledenlijsten van de Society of Artists vindt men namen van schilders als Thomas Gainsborough, George Romney, Sir Thomas Lawrence, William Hogarth, Henry Fuseli, Francesco Zuccarelli e.a.

in die tijd in Amsterdam werkzaam waren[17]. Ook maakte hij tweemaal een paneel van het Luthers Diakoniehuis aan de Nieuwe Keizersgracht[18]. Op zijn minst kan men hieruit afleiden dat er tussen Zeuner en deze gemeente een relatie bestond[19]. Of hij zelf luthers was is niet zeker: op de nauwgezet bijgehouden lidmaatschapslijsten van die gemeente komt zijn naam niet voor.

Zeuner beleefde de woelige jaren tachtig van zijn eeuw. De strijd om de macht tussen prinsgezinden en de staatsgezinde patriotten was in volle gang, met wisselend succes[20]. Hij maakte zeker zeven afbeeldingen die hierop betrekking hebben. De handelingen die erop te zien zijn maken deze tot levendige momentopnamen, waarin het verloop van de strijd - altijd in het voordeel van de patriotten - is vastgelegd.

Op het schilderij b.v. 'Gevecht tussen prinsgezinden en patriotten bij het dorp Vreeswijk' op 9 mei 1787, is dit op haast naïeve wijze weergegeven. Het initiatief is aan de patriotten: daar wordt een kanon afgevuurd en er zijn slechts twee doden. Aan de linkerkant, waar de prinsgezinden weerstand bieden, ligt een groot aantal gesneuvelden[21].

Een weergave van de buitenplaats van de patriottisch gezinde Hendrik Hooft Danielsz., burgemeester van Amsterdam, toont de desolate staat waarin dit huis is achterlaten na de plundering door de prinsgezinden in het jaar 1787[22].

Met de vrijheidsfeesten van het einde van de eeuw als thema maakte Zeuner onder meer een afbeelding, waarop de binnenkomst der Fransen wordt gevierd: 'De dans om de vrijheidsboom op de Dam te Amsterdam' in 1795[23].

Tegenover de zeven schilderijen met duidelijk patriottisch gekleurde thema's, gemaakt over een periode van ca.10 jaar, staan voor zover nu bekend geen werken die in de richting van orangistische belangstelling wijzen. Het ligt voor de hand aan te nemen dat Zeuners sympathieën werkelijk aan de staatsgezinde kant lagen.

Tot op hoge leeftijd heeft Jonas Zeuner gewerkt en het is niet uit te sluiten dat hij toen een tweede maal enige tijd in Engeland heeft doorgebracht. Uit de jaren 1802 tot 1804 (1806?) is er immers een concentratie van gedateerd werk bekend, met Engelse landschappen en stadsgezichten als onderwerp, dat zich in Engelse musea en privé-collecties bevindt[24]. Maar het blijft ook mogelijk dat Engelse opdrachtgevers gravures naar Amsterdam verzonden als voorbeeldprenten, om ze door

[17] ds E. F. Alberti. Drie versies:
1. Particuliere collectie te Londen.
2. The Corning Museum of Glass, New York, inv.nr.66.3.5.
3. Rijksmuseum Amsterdam (RMA), inv.nr. C1569.
ds P. Weslingh. AHM, stamb.nr.A4349.
ds W. A. Klepperbein. Particuliere collectie te Toronto.

[18] 1. Particuliere collectie te Amsterdam.
2. Verkocht op 15-6-1973 bij Sotheby's, Londen; in de catalogus ten onrechte genoteerd als "Walenweeshuis".

[19] Eswarin, 'A group of portraits', 127-133.

[20] Schama, *Patriotten en bevrijders*, I, 95-170; themanummer *Jaarboek Oud Utrecht* 1987.

[21] RMA, inv.nr. 4117. 'Gevecht te Vreeswijk'. Afgebeeld op de omslag van de handelseditie: 'O Vrijheid onwaardeerbaar pand!'. *Jaarboek Oud Utrecht* 1987.

[22] Particuliere collectie te Leeuwarden. Op de plint staat de volgende tekst:
'De PLaats Van den WelEd.Gestr.Heer HenrIk Hooft DanIeLz Burgemeester, der Stad AmsterDam, zoo aLs deseLVe In dIt Iar, GepLVndert, en GerVIneert Is. Zeuner fec. 1787'. (In dit chronogram zit het jaartal 1787 verscholen).

[23] AHM, inv.nr. A10639.

[24] Daaronder is een schilderij, een van de grootste door Zeuner ooit gemaakt, voorstellende 'Greenwich Hospital and the Observatory', in de collectie van de koningin van Engeland.

Zeuner op zijn bijzondere wijze tot unica te laten maken. Het zijn zijn laatste werken. Hij was toen ver in de zeventig, maar hij moet nog over een vaste hand en een scherp gezichtsvermogen hebben beschikt.
De overlijdensacte van Jonas Zeuner vermeldt dat hij bij zijn dood negentig jaar was[25]. In werkelijkheid was hij zeven en tachtig.

De werken

Op twee tabaksdozen en een snuifdoos na, waarvan de deksels zijn versierd met achterglas-goudgravures, zijn alle tot nog toe achterhaalde werken van Zeuner schilderijen. De termen "schilderij" en "achterglasschildering" zullen in dit artikel worden gebruikt in hun algemene betekenis van ingelijst kunstwerk, of, zoals hier in het bijzonder, een glaspaneel met een daarop aan de achterzijde uitgevoerde voorstelling in gemengde techniek.
Zeuner heeft een groot aantal genres beoefend: portretten, stadsgezichten, landschappen, buitenhuizen, havengezichten, krijgshandelingen, allegorische voorstellingen en pastorale scènes. Tot nog toe zijn binnen dit onderzoek ca. 125 werken opgespoord, waarvan er 110 meer of minder gedocumenteerd zijn[26].
Onder zijn panelen bevinden zich soms meerdere versies van dezelfde voorstelling[27]. Ook komt het verscheidene malen voor dat hij een stel van twee pendanten heeft gemaakt, bij elkaar behorende stukken met verwante onderwerpen en met dezelfde afmetingen. Vaak is dan maar één van de twee gesigneerd.
Enkele werken zijn van teksten voorzien, meestal in het Nederlands, maar ook wel in het Duits of Frans. Soms zit hierin een jaartal verborgen[28].
In de afmetingen van de schilderijen bestaan grote verschillen. Er zijn tafereeltjes van 9 x 15 cm maar ook stadsgezichten en landschappen van 55 x 75 cm.
Jonas Zeuner signeerde op de volgende manieren:

Zeuner
Zeuner.fec. [fecit]
Zeuner.inv. [invenit]
Zeuner.verf. [verfertigt]
Jonas Zeuner.

Een aantal van zijn werken is niet gesigneerd. Dikwijls wordt de signatuur gevolgd door een jaartal. Men kan daar echter niet altijd de conclusie aan verbinden dat dit ook het jaar aangeeft waarin het werkstuk is vervaardigd.
Dateren van werk zonder jaartal is bij Zeuner extra moeilijk. Het feit dat hij, zoals bekend is, zeer vaak naar voorbeelden heeft gewerkt, waardoor de stilistische kenmerken van zijn schilderijen sterk bepaald werden, maakt het vrijwel onmogelijk om een ontwikkeling te onderscheiden in eigen tijdsgebonden stijlperioden, waarbinnen men een schilderij zou kunnen plaatsen.
Wel zijn er technische kwaliteitsverschillen te constateren, maar die lijken samen te hangen met de voorkeur van Zeuner voor een bepaald genre. Het zijn vooral de

[25] GAA, BS 424, S1814 - 9.15 vv.
[26] Een beredeneerde catalogus wordt thans door de auteur samengesteld.
[27] Zie hierover p. 135.
[28] Bij de allegorische voorstelling betrekking hebbende op de Maatschappij Felix Meritis b.v. is op de plint een tijddicht van J.F. Delsing gegraveerd, waarin het oprichtingsjaartal 1777 in hoofdletters (Romeinse cijfers) is verwerkt. AHM, stamb.nr. B5748. Zie ook noot 22.

stadsgezichten die door hem met grote vaardigheid en zin voor detail werden uitgevoerd en in dit opzicht uitsteken boven de andere onderwerpen.
Verreweg de meeste werken verbeelden stadsgezichten, gebouwen en landschappen. Ook de vier Utrechtse panelen behoren hiertoe.
In de 17de eeuw wordt men zich meer bewust van zijn omgeving en begint men die "naar het leven" af te beelden. De topografie als zelfstandig beeldthema doet haar intrede in 1650. Toch blijft het stadsgezicht of het landschap ook zijn rol als achtergrond behouden, b.v. wanneer het gaat om de uitbeelding van een gebeurtenis. Het heeft dan de functie van plaatsaanduiding, waardoor het een documentair karakter krijgt.
In Nederland is Jan van der Heyden (1637-1712) waarschijnlijk wel de eerste stads- en landschapsschilder. Hij is daarmee zijn beroemde Italiaanse collega's[29] een slag voor geweest[30].
'De achttiende eeuw is in Nederland vóór alles de eeuw van de topografische tekening en de topografische prent. Van de overtalrijke kunstenaars uit die tijd die zich met het afbeelden van dorps- en stadsgezichten, kerken, gebouwen, kastelen en buitenplaatsen bezighielden, vormden de met olieverf werkende schilders slechts een kleine minderheid'[31]. Tot degenen die in deze traditie hebben gewerkt behoren o.a. de tekenaars/graveurs H.P. Schouten (1747-1822)[32], W. Writs (werkzaam tweede helft 18de eeuw) en J. Versteegh (ca.1720-ca.1818). Uit hun prenten heeft Zeuner de voorbeelden gekozen voor zijn Amsterdamse en Utrechtse stadsgezichten. De gravures bedoelden in de eerste plaats een realistische weergave van de werkelijkheid te geven; Zeuner nam dit onveranderd over. Voor de stoffering echter gebruikte hij een geheel eigen beeldvocabulaire, waarbij hem zeker beperkingen zullen zijn opgelegd door zijn ingewikkelde techniek. De verschillende beeldelementen hebben ieder voor zich altijd en in alle werken dezelfde uitdrukkingswijze. Dit is b.v. te zien aan zijn lindebomen, die steeds uit dezelfde drie- of vijfvoudig gelobde blaadjes zijn samengesteld, ongeveer zoals 75 jaar eerder bij Jan van der Heyden op diens 'Bosgezicht'[33]. Ook de grote structuren van de bomen zijn op een eigen wijze weergegeven, meer in grote lobben afgebakend dan op de voorbeeldprenten. Hij gebruikt maar enkele typen bomen: de lindeboom, de eik, naaldbomen en op zijn Engelse voorstellingen ook treurwilgen, welke laatste bepaald kinderlijk van uitvoering zijn.
Een andere persoonlijke eigenaardigheid is zijn zin voor het detail, b.v. bij de weergave van de textuur van bakstenen muren en huizen. Vaak zijn de naden in de specielagen minutieus aangegeven, van laag tot laag met een halve steen verspringend. Wegen vertonen karresporen of zijn met stenen geplaveid (afb.1).

Het is niet bekend wat de prijzen waren die Zeuner voor zijn schilderijen kreeg, maar uit geannoteerde veilingcatalogi is wel enige aanwijzing te halen. Nog tijdens zijn leven werd bij het Veilinghuis Hasselaar te Amsterdam in 1797 voor een

[29] o.a. Giovanni Panini (1692-1765/8), Giovanni Antonio Canaletto (1697-1768), Giovanni Battista Piranesi (1720-1778), Francesco Guardi (1712-1793).
[30] Voor nadere gegevens over van der Heyden zie: Helga Wagner, *Jan van der Heyden 1637-1712* (Amsterdam/Haarlem, 1971).
[31] H. C. de Bruijn, 'Amsterdamse gezichten van Jan ten Compe (1731-1761)', *Antiek*, VIII (1974) 613.
[32] A. W. Gerlach, 'De familie Schouten. Een 18de-eeuws tekenatelier in de praktijk', *Bulletin KNOB*, 88 (1989) 20-29.
[33] Gesigneerd IVH. RMA, inv.nr. A2511.

landschap te Eemnes f 28,- betaald. In de 19de en 20ste eeuw neemt de waardering voor Zeuners werken steeds toe. Werd in 1903 voor een portret van ds Alberti nog f 88,- gegeven, in 1922 wordt een werk verkocht voor f 200,-. Vijftig jaar later is de gemiddelde prijs ca. f 12.000,- en in 1988 rond f 50.000,-. In 1989 werd in de kunsthandel voor een groot paneel f 100.000,- gevraagd. Uiteraard spelen bij deze bedragen afmetingen en conditie van het werk een belangrijke rol.
Opdrachtgevers zijn niet bekend. Zelfs bij portretten en afbeeldingen van buitenhuizen, waar men in de desbetreffende archieven een notitie omtrent prijs en datum zou verwachten, is daarvan niets gebleken.
De stadsgezichten zouden kunnen zijn verkocht aan reizigers, die de stukken als herinnering meenamen, zoals dat ook vandaag nog bij toeristen het geval is. In de 18de eeuw waren veduten als souvenir in ieder geval een gewild object. Zij werden in allerlei technieken en verschijningsvormen vervaardigd. Prenten en tekeningen in alle categorieën waren bovendien zeer in trek bij verzamelaars. Vaak wensten kopers een kunstwerk, dat zij elders gezien hadden, zelf te bezitten. Om vraag en aanbod met elkaar in evenwicht te brengen werden replieken gemaakt. Dit zijn door een kunstenaar zelf vervaardigde herhalingen van zijn eigen schilderijen. Zij onderscheiden zich van de eerste versie doordat er kleine veranderingen in zijn aangebracht[34]. Het gebruik om doublures te maken van veduten kwam tegelijk met de opbloei van het genre in zwang. Wij zien het o.a. toegepast door schilders als Jan van der Heyden en de gebroeders Berckheyde.
Ook Jonas Zeuner maakte van een aantal van zijn achterglasschilderijen één of meer replieken. De topografie is daarbij identiek gebleven terwijl in de stoffering kleine wijzigingen zijn te zien. Op deze wijze is elk der doublures toch tot een unicum geworden. Zo zijn ook van minstens twee van de vier Utrechtse schilderijen replieken bekend.
Schilderijen van Zeuner bevinden zich in Nederlandse en buitenlandse musea[35] en in particuliere collecties.

De techniek

De schilderijen van Jonas Zeuner zijn vervaardigd in een gemengde techniek: geschilderd (a) en in "verre églomisé" (b).
a. Voor de luchten gebruikt hij een matte olieverf waarin geen dierlijk eiwit voorkomt, zoals bij onderzoek is vastgesteld[36]. De kleuren zijn zachtgrijs, blauw en gebroken wit, naar de horizon verlopend in een roze gloed. De wolkenformaties hebben een geheel eigen karakter, zijn vaak wat somber, met een lichte dreiging. De zon is nooit te zien. Een enkele maal komen ook in het "verre églomisé"-gedeelte geschilderde enclaves voor, zoals de rookpluimen van kanonnen en schietgeweren bij gevechten en jachtscènes, grijs en oranjerood van tint[37].

[34] J. A. L. de Meyere, 'Een Utrechts stadsgezicht door Folpert van Ouwen Allen', *Maandblad Oud Utrecht*, 60 (1987) 253-255.
[35] o.a.: Amsterdam: Rijksmuseum; Historisch museum; Scheepvaartmuseum; Den Haag: P.T.T.-museum; Arnhem: Gemeentemuseum; Groningen: Gronings Museum; Utrecht: Centraal Museum; Beverwijk: Kennemer Oudheidkamer; Duitsland, Düsseldorf, Museum für Kunst; Engeland, Londen: Victoria & Albert Museum; Collection Witt van het Courtauld Institute; The Royal Collection; USA, New York: The Corning Museum of Glass.
[36] Centraal Laboratorium voor onderzoek van voorwerpen van Kunst en Wetenschap, 25/5/84 nr. U288 in opdracht van Martin Bijl, restaurateur RMA.
[37] b.v. "Gevecht te Vreeswijk", zie noot 21.

b. De voorstelling werd uitgevoerd in "verre églomisé". Het is interessant deze benaming nader toe te lichten. De etymologie is eenvoudig: het woord is afgeleid van de achternaam van Jean-Baptiste Glomy (1786). Deze encadreur uit de tijd van Lodewijk XV paste bij het maken van zijn lijsten een passe-partout toe, gemaakt van achter glas geplakte, bewerkte bladgouden randen, die werden afgedekt met zwarte lak. In feite gebruikte hij een zeer oude techniek, die geen eigen benaming had, maar telkens werd omschreven. Navolgers noemden het procédé "verre églomisé", een uitdrukking die vervolgens in gebruik raakte niet alleen voor werk dat naar Glomy werd gemaakt, maar ook voor allerlei achterglasdecoraties van vóór zijn tijd, tot aan de Oudheid toe. In Italië, waar de techniek zeer veel toepassing vond, verbasterde men de benaming tot "agglomizzato". Het aandeel van Glomy wordt door Paul Guth als volgt samengevat: 'Het bijzondere fortuin van een lijstenmaker uit de 18de eeuw, Glomy, wiens naam (op quasi-wetenschappelijke wijze) wordt gebruikt om een procédé aan te duiden, al bekend sedert de Oudheid, dat bestaat in het achter glas bevestigen van gegraveerde goudblaadjes.'[38]
De vroegste voorbeelden van "verre églomisé" zijn gevonden te Canosa en stammen uit de eerste eeuw voor Christus. Het zijn glazen bokalen, versierd met gegraveerd bladgoud, dat afgedekt is met glas.
In de catacomben te Rome zijn schalen uit de 4de en 5de eeuw aangetroffen met dergelijke decoraties in de bodem, eveneens met glas als beschermlaag. De onderwerpen van de versiering zijn zowel religieus als profaan.
Pas rond het jaar 1100 duikt het eerstvolgende bewijs op voor het gebruik van deze techniek. De Westfaalse monnik Theophilus geeft er een beschrijving van, bestemd voor ambachtslieden[39].
In Italië herleeft zij in de laat-Gotiek. In de 14de eeuw waren er scholen in Bologna en Padua waar men het "agglomizzato" toepaste. Cennino Cennini schreef een handleiding in diezelfde tijd in Padua[40]. In de 15de eeuw neemt het naturalistische aspect toe: het gebruik van bladgoud voor achterglasversiering wordt daardoor minder en het toepassen van kleur wint veld. In de 16de en 17de eeuw zet deze tendens zich voort, maar geheel verdwenen is het gebruik van bladgoud en bladzilver niet. Het Rijksmuseum te Amsterdam bezit in zijn vaste opstelling een rond tableau, in bronzen montuur gevat, voorstellende een geografische kaart van het Iberisch schiereiland, minutieus uitgevoerd in "verre églomisé". Het wordt toegeschreven aan Wenzel Jamnitzer (1507/8-1585, Neurenberg) en is ca. 1570 vervaardigd[41].
In het begin van de 18de eeuw komt de techniek opnieuw tot leven. In Bohemen worden "Zwischen-goldgläser" gemaakt, waarbij gegraveerd goud tussen in elkaar passende glazen bekers is aangebracht. Ook in andere decoratieve kunst vindt het procédé weer toepassing[42]. Vooral tegen het einde der 18de eeuw is er een grote opbloei. Bekend is b.v. het Würzburger Spiegelkabinett in Duitsland[43] en in

[38] "La fortune extraordinaire d'un encadreur du dix-huitième siècle, M. Glomy, dont le nom est utilisé (de façon quasi scientifique) pour désigner un procédé connu depuis l'Antiquité, qui consiste à fixer sous verre des feuilles d'or gravées." Paul Guth, 'Toute la vérité sur le verre "églomisé"', *Connaissance des Arts*, 66 (Parijs, 1957) 28-31.
[39] Theophilus, *Schedula diversarium artium*, z.j.
[40] Cennino Cennini, *Il Libro dell'arte o Trattato della pittura* (Padua, z.j.; reprint Florence, 1859).
[41] RMA, inv.nr. RBK 17007.
[42] W.B. Honey, 'Gold-engraving under glass', *The Connoisseur*, XCII (1933) 372-382.
[43] *Catalogus tentoonstelling Gemalt hinter Glas*, München, Bayerisches Nationalmuseum, 26-2/24-4, 1988.

Engeland de "glass drawingroom" in Northumberlandhouse[44]. Delen van de decoraties daarvan bestaan uit glazen platen met aan de achterzijde gegraveerde ornamenten in goud en afgedekt met kleur. Ook in Frankrijk namen meubelmakers deze versieringen in hun werk op. Een voorbeeld uit eigen museumbezit (Haags Gemeentemuseum) is een vleugel, gebouwd in 1808 door Sébastien Erard te Parijs, waarvan de opstand boven het toetsenbord uitgevoerd is in "verre églomisé" door de ebenist Antoine Rascalon[45].

Jonas Zeuner komt tot een geheel nieuwe toepassing en wel in schilderkunstige zin. Zijn achterglasschilderijen in gegraveerd bladgoud en bladzilver vormen een hoogtepunt[46]. De tijdgenoten, zoals Leendert Overbeek (1752-1815) te Haarlem[47], K.J.Weygand (eerste kwart 19de eeuw)[48], J.P.Otto[49], die in dezelfde trant werkten, bereikten geen van allen die grote kwaliteit. De kunst van het "verre églomisé" is na het eerste kwart van de 19de eeuw vrijwel verloren gegaan.

Het procédé wordt in bloemrijke taal beschreven in het receptenboek van Cennini uit het einde van de 14de eeuw[50]. Men gaat als volgt te werk. Op een glasplaat van hoge kwaliteit wordt door middel van geklaard eiwit of gelatine, bladgoud en bladzilver gelijmd. Het plakmiddel moet kleurloos en transparant zijn-en-blijven en mag noch het glas, noch het metaal aantasten. Daarna wordt de tekening in spiegelbeeld met een dunne naald in het metaal gegraveerd. Gradaties verkrijgt men door wegkrassen, door het aanbrengen van streepjes en puntjes en door kruisarcering (afb.1). Na verwijdering van het overtollige goud en zilver wordt de tekening met een zwarte inktsoort bestreken, waarbij deze in de gegraveerde lijnen loopt. Tenslotte wordt alles afgedekt met een tweede glasplaat of met dekverf. De bewerkte zijde is nu de achterkant geworden, aan de voorkant ziet men het eindresultaat door het glas heen[51]. Zeuner paste dit recept onveranderd toe.

Cennini voegt nog enige in onze tijd curieus aandoende raadgevingen toe: '[..] en begin, onder het aanroepen van de naam van God, met deze naald heel lichtjes de figuren te tekenen die u wilt maken; laat de eerste tekening heel dun zijn, want u kunt niets uitwissen [..]'. 'En ik geef u dit advies: dat u de dag vóór u aan zulke werkstukken wenst te gaan werken, uw hand tegen uw hals legt of, als u wilt, in uw boezem steekt om haar goed van moeheid te laten uitrusten en het bloed tot bedaren te brengen.'[52]

[44] D. Owsley, W.Rieder, 'The glass drawingroom from Northumberland House', *Yearbook Victoria & Albert Museum* 1970, 101-124.

[45] J. Sprenkels-ten Horn, 'De pianoforte van Hortense, de Koningin van Holland', *Antiek*, 21 (1986) 295-296.

[46] Dat hij heeft gegraveerd en niet geëtst zoals vaak wordt vermeld is af te leiden uit de lichte braampjes langs de lijnen in het metaal en is ook te zien bij beschadigingen.

[47] 1. 'Herderin met schapen'. Uitgevoerd in goud op zwarte achtergrond. 35,5 x 28,8 cm. Gesigneerd: L. Overbeek. RMA, inv.nr. A4266.
2. 'Herder bij een boerenhoeve'. Uitgevoerd in goud op zwarte achtergrond. Pendant van het vorige. 35,5 x 28,8 cm. Gesigneerd: L. Overbeek. RMA, inv.nr. A4267.

[48] Landschap, Sotheby's Amsterdam, veiling 21-11-1989, lot 69.

[49] Tweemaal 'Fries dorpsgezicht, 1806'. Kunsthandel Amsterdam 1989.

[50] Cennini, *Il Libro*, hoofdstuk 172, p. 123.

[51] Sprenkels, 'De pianoforte', 294.

[52] Vertaald uit: Cennini, *Il libro*, p. 124: '[..] e col nome di Dio il comincia leggermente a disegnare con questa agugiella quella figura che vuoi fare; e fa' che il primo disegno si dimostri poco, perchè non mai non si può torre giù [..]'; p. 125: 'E dòtti questo consiglio: che il dì che vuoi lavorare nella detta opera, tiene il dì dinanzi la mano a collo o vuoi in seno, per averla bene scarica e temperata da sangue e da fatica.'

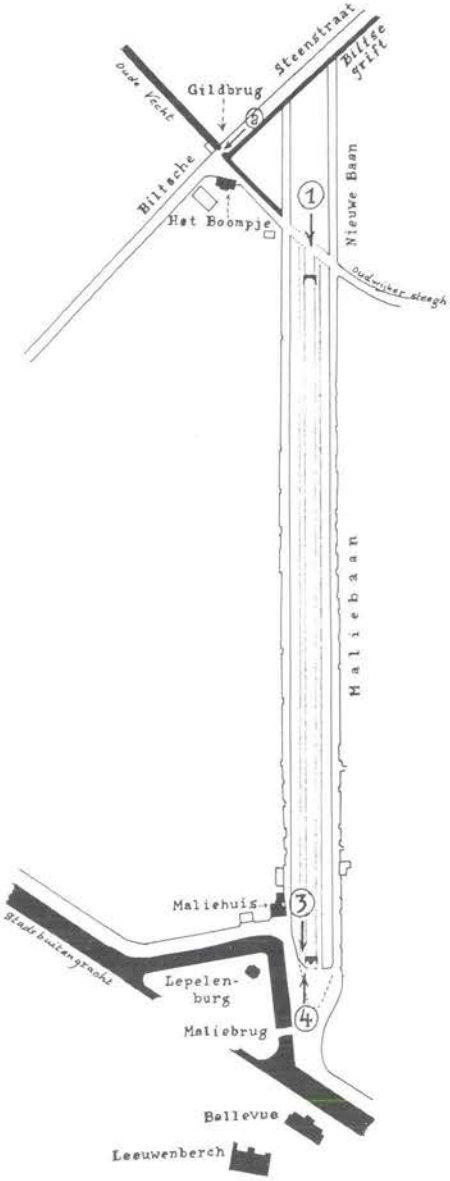

Afb. 2. Situatieschets van de Maliebaan in 1772, waarop de vier standpunten aangegeven van waaruit Versteegh heeft gewerkt, door H. de Lanoy Meyer

Voor een goed begrip van de technische opbouw van Zeuners schilderijen dient men steeds voor ogen te houden dat hij moest werken aan de achterzijde van het glazen paneel. Eerst zette hij het in vorm geknipte bladgoud en bladzilver op en modelleerde de omtrekken. Op plaatsen waar kleine vlakjes goud en zilver elkaar afwisselen, werd het nodige oppervlak schoon geschraapt en met het contrasterende metaal overgeplakt. De glasplaat is daardoor ondoorzichtig geworden en van het overnemen van een onder het glas gelegd na te graveren ontwerp kan dus geen sprake zijn. Om het voorbeeld op het metaal over te brengen heeft hij waarschijnlijk gebruik gemaakt van een eenvoudige camera obscura[53]. Dit instrument biedt de mogelijkheid om andere formaten te kiezen bij het projecteren. Het zorgt tevens voor een spiegelbeeldige weergave, die nodig is om aan de voorzijde van het glas de afbeelding conform de werkelijkheid te verkrijgen. Dit heeft uiteraard ook consequenties voor teksten en signatuur: ook deze moeten aan de achterzijde in spiegelbeeld worden ingegrift.

De afdeklaag van Zeuners werk bestaat uit verf met een grof pigment waarin waarschijnlijk krijt is gemengd. Voor de lucht is een lichte kleur gebruikt, die het metaal een paar cm. overlapt; het overblijvende goud/zilverdeel is afgedekt met zwart.

Alle opgebrachte lagen zijn zeer dun, wat goed te zien is wanneer men de glasplaat tegen het licht houdt, of beschadigde plekken bekijkt.

Het kostbare materiaal bladgoud is op zijn minst al 5000 jaar toegepast. De waarde van dit metaal ligt in zijn grote chemische resistentie; het verliest nooit zijn glans en kleur. Het bezit een grote rekbaarheid en kan daardoor tot zeer dunne bladen worden uitgeslagen. In de vroegste tijden is bladgoud blikachtig dik

[53] In de 18de eeuw werd van optische en andere hulpmiddelen door kunstenaars graag en veel gebruik gemaakt. Dit werd in de hand gewerkt door de toenemende belangstelling voor de natuurwetenschappen.

geweest. Later werd het steeds dunner. In Zeuners tijd klopte men het uit tot bladen van 1/8000 tot 1/10.000 mm dikte[54]. Bladgoud bestaat niet voor 100% uit goud maar bevat ook zilver en/of koper. De mengverhoudingen bepalen de kleur. Deze kan variëren van citroengeel tot oranjerood, van groen tot wit[55].
Zilver kan minder dun worden uitgehamerd. Ook hier geven bijmengsels andere tinten.
Van wie Zeuner de metalen betrok is maar uit één aanwijzing af te leiden. Op de achterkant van het portret van P. Weslingh[56], bevindt zich een etiket met het volgende opschrift:

'Johannes Nentweg
Goudslager woon...
in de Vergulde Hamer,
maakt en verkoopt allerhande Zoor-
ten van fijn geslagen Gout en Silver,
alles voor een Civiele Prijs tot
Amsterdam.'

Johannes Nentweg of Nentwegh, (ca.1706-1774), was poorter en gildelid. Hij woonde in de buurt van de Goudsbloemstraat.
De prijs van fijngoud en fijnzilver bedroeg aan het einde van de 18de eeuw resp. 1,40 en 0,104 gulden per gram[57]. Hieruit laat zich berekenen dat een blaadje bladgoud van 25 x 25 cm. en 1/5000 mm. dik een materiaalwaarde had van ca. 35 cent, een even groot blad zilver van 1/1000 mm. dik van ca. 7 cent. De bewerking tot goud- en zilverblad was echter een tijdrovend proces, zodat de handelsprijzen daarvan hoger moeten zijn geweest[58].

Enkele van Zeuners werken hebben in de loop van de tijd beschadigingen opgelopen.Het glas, dat als beelddrager dienst doet, is breekbaar en kan behalve barsten soms door chemische werkingen ook lichte verkleuringen vertonen. In de luchtpartijen bevinden zich af en toe door vochtinvloeden en hechtingsproblemen afgebladderde plekken. Bij restauratie zal men verf moeten gebruiken met hetzelfde reflectievermogen als de originele, anders ziet men contrasten. Het zilver vertoont vaak verkleuringen van zeer lichtbruin tot zwart als gevolg van aantasting door zwavelwaterstof dat in elke leefruimte voorkomt. Het goud kan alleen maar worden beschadigd door mechanische oorzaken.

[54] C. Hebing, *Vergolden und Bronzieren* (München, 1954) 33-34.
[55] *Idem*, 20, 34.
[56] AHM, stamb.nr. A4349.
[57] N. W. Posthumus, *Inquiry into the History of Prices in Holland* (Leiden, 1943, 1964) Vol I, CX-CXVIII. Gedurende de gehele 18de eeuw was de zilveren gulden, met een inhoud van 9,61 g aan fijnzilver, de standaardmunt. De prijsratio goud/zilver schommelde rond 14,65.
[58] Enkele andere prijzen in Amsterdam uit de 18de eeuw ter vergelijking, globaal in centen per kilogram zie *Idem*, Vol II:

tabel 313, 332:	kaarsen: 40-60.
tabel 350:	boter: 56
tabel 325:	kaas: 26
tabel 99:	erwten: 8-12
tabel 383:	ossenvlees: 40
tabel 91, 391:	tarwe: 12-22 (men bakte zijn eigen brood).

De Maliebaan

Nadat de Illustere School der stad Utrecht in 1636 tot Academie was verheven, besloot de Vroedschap der stad op 9 februari 1637[59] een maliebaan te schenken, waar het maliespel[60] kon worden beoefend door studenten en burgerij[61].
Uit het bezit van het convent Oudwijk werd de benodigde grond gekocht. Het gebied strekte zich uit vanaf de herberg "Het Gulden Vlies", het latere "Maliehuis", in noord-oostelijke richting tot aan de Oudwijkersteeg, het pad dat van de Gildbrug langs de westelijke oever van de Oude Vecht naar het voormalige kloostер Oudwijk liep.
Bij vroedschapsbesluit van 22 augustus 1768[62] werd een verlenging goedgekeurd verder in noord-oostelijke richting tot aan de Biltse Steenstraat[63]. Deze werd de Nieuwe Baan genoemd. De Oude Vechtarm werd op het punt waar hij vanaf nu de Baan zou kruisen en verderop naar het zuid-oosten gedempt. Bij de Gildbrug bleef een klein stukje bestaan.
De Maliebaan was ca. 1 km lang. Zij was beplant met acht bomenrijen, aan weerskanten van de middenbaan telkens vier. Daartussen liepen wandel- en ruiterpaden, waar de burgerij zich kon vermaken. Alleen de middenbaan, de eigenlijke speelbaan, was verhard met leem en schelpen. In het *Album Utrecht* uit 1860 is een aardig verbaal portret van die speelbaan te vinden: 'De baan was, even als voor het thans nog altijd, hier en daar, in gebruik gebleven kolfspel, rondom afgebakend met eene houten schutting, waarin, aan de boven- en benedenzijde, groote palen stonden, met het Utrechtsche Wapen versierd. Te midden in, bevond zich een kleine ijzeren boog, met hetzelfde Wapen van hetzelfde metaal.
De geverwde schutting was afgetekend, met nommers en strepen, om de vaart te kunnen bepalen, welke de ballen hadden genomen over de netgegladde baan, die, tot 1768, zeven-honderd-vijf-en-twintig ellen lang was; toen werd zij met de Nieuwe Baan, tot duizend el, verlengd.
De oorspronkelijke aanleg kostte vier-duizend-zeven-honderd guldens, waarvan er dertien-honderd tot het planten van twaalf-honderd linden- en zes-honderd iepenbomen werd besteed'.[64]
In 1772 was de Maliebaan nog zo goed als onbewoond. Zij werd in hoofdzaak omzoomd door hoveniersgronden, tuinen en boomgaarden, met slechts hier en daar een huis of een theekoepel.

De rol van J. Versteegh

Vier tekeningen van de hand van J.Versteegh zijn voor de Utrechtse schilderijen door Jonas Zeuner van betekenis.
In de verschillende lexica worden zowel een Jacobus als een Justus Versteegh beschreven, maar er is geen duidelijk onderscheid tussen de twee kunstenaars te vinden. Vooral sterfjaar en -plaats scheppen problemen en bovendien wordt de

[59] Gemeentearchief Utrecht (GAU), stad, II, 121.
[60] J. ter Gouw, *Volksvermaken* (Haarlem, 1871) 330-332.
[61] Perks, *Geschiedenis*, 3.
[62] GAU, stad, II, 121.
[63] De huidige Biltstraat staat op oude kaarten als Steenstraat of Biltsche Steenstraat aangegeven. Z.van Doorn, 'Bij een oude kaart van Oudwijk en Oudwijkerveld', *Jaarboek Oud Utrecht* 1962, 92-94.
[64] Dr. Wap, *Album Utrecht* (Utrecht, 1859/1860) hfdst. 'Maliebaan'.

Afb. 3. Tekening van J. Versteegh waarnaar afb. 4 gemaakt is. GAU, T.A. Maliebaan 1772 (11).

naam in deze naslagwerken verschillend gespeld: Verstege, Verstegen, Versteechs. Toeschrijving van werk blijft hierdoor moeilijk. Zeker is, dat een J.Versteegh de vier gezichten van de Maliebaan tekende zoals die er in 1772 uitzag[65]. Een foto van één van de vier originele tekeningen is hier als afb. 3 opgenomen. Het interessante is dat zij hetzelfde onderwerp vanuit vier verschillende gezichtshoeken tonen (afb. 2) en daarom als het ware een serie vormen. De werken zijn niet gestoffeerd. Tweemaal dienden zij als voorbeeld om er in andere techniek nieuwe afbeeldingen van te maken. Balthasar Friedrich Leizelt (werkzaam tweede helft 18de eeuw) vervaardigde er vier ingekleurde opticaprenten[66] van, die van figuratie zijn voorzien[67]. Door Pierre Jaques Duret (1729-eind 18de eeuw) en Jean Jaques Le Veau (1729-1786) werden in Parijs van de tekeningen vier prenten gestoken, eveneens gestoffeerd (afb. 4, 5, 6 en 7). Of Versteegh zelf voor deze toevoeging heeft gezorgd of dat dit het werk van een tussenpersoon of van de plaatsnijders was blijft onduidelijk[68]. Deze prenten werden aangekocht door de stad Utrecht blijkens het vroedschapsbesluit van 9 juni 1772:

'Gezichten van de Maliebaan aan de Vroedschap gedediceert.

Door de Heeren Burgemeesteren gecommuniceert zijnde, dat den Boekverkoper Schoonhoven en Compagnie eenige gezichten van de Maliebaan te Parijs had doen in plaat brengen en dezelven met Hun Ed. voorkennisse aan de Vroedschap gedediceert hebben hun Ed.Achtb. zig 't zelve laten welgevallen, en goed gevonden dat daar van drie exemplaren zullen genoomen en door de Stad bekostigt worden. Zullende aan ieder van de Heeren regeerende Burgemeesteren een der zelve gegeeven en 't derde in de Secretarije bij de andere teekeningen gedeponeert worden.'[69]

[65] A. Graafhuis, 'Jacobus en Justus Versteegh', *Jaarboek Oud Utrecht* 1963, 113-116.

[66] Ingekleurde kopergravure met titel in spiegelschrift die wordt bekeken via een kast met spiegels waardoor de voorstelling in spiegelbeeld verschijnt en dieptewerking vertoont.

[67] GAU, T.A. Maliebaan 1772 (4) en (5); (9); (13); GAU, T.A. Biltstraat 1772 (3).

[68] Het was heel gebruikelijk dat een kunstenaar zijn topografische werk door een specialist liet stoffeeren; zo liet Jan van der Heyden zijn figuren door Adriaen van de Velde inschilderen. Wagner, *Jan van der Heyden*, 67.

[69] GAU, stad, II, 121.

Afb. 4. 'Gezicht van de Maliebaan te Utrecht van het einde'. Kopergravure door J.J. Le Veau (1729-1785) naar J. Versteeg met adres van J. van Schoonhoven & Co. Jaar van weergave 1772. 44.5 x 30.4 cm. GAU, T.A. Maliebaan 1772 (12).

Afb. 6. 'Gezicht Van ter Zyde de Maliebaan te Utrecht, op 't Huys Belle Vue'. Kopergravure door J.J. Le Veau (1729-1785) naar J. Versteeg met adres van J. van Schoonhoven. Jaar van weergave 1772. 44 x 28.8 cm. GAU, T.A. Maliebaan 1772 (2).

Afb. 5. 'Gezicht van de Gilbrug buiten Utrecht op de Witte Vrouwe Poort'. Ets door J.J. Le Veau (1729-1785) naar J. Versteeg met adres van J. van Schoonhoven & Co. Jaar van weergave 1772. 40 x 30 cm. GAU, T.A. Biltstraat 1772 (2).

Afb. 7. 'Gezicht Van de Maliebaan te Utrecht Vanthegin'. Kopergravure door P.J. Duret (geb. 1729) naar J. Versteeg met adres van J. van Schoonhoven & Co. Jaar van weergave 1772. 44 x 29.8 cm. GAU, T.A. Maliebaan 1772 (7).

Als burgemeesters fungeerden in dat jaar mr Meynard van Buuren en mr Cypriaan Berger[70].
De gemakkelijk en goedkoop te vermenigvuldigen prenten van Duret en Le Veau hebben op hun beurt weer dienst gedaan als voorbeeldbladen op de ateliers van kunstenaars. Zo ook bij Jonas Zeuner voor zijn vier Utrechtse schilderijen. Hij gebruikte de prenten hierbij niet volledig: aan de linker- of rechterkant liet hij een strook weg.
De topografie is door Zeuner steeds nauwkeurig nagevolgd, de figuratie vertoont kleine verschillen, veroorzaakt door technische problemen of persoonlijke visie (zie hiervóór p. 134). Het woord "voorbeeld" moet in dit verband dan ook niet al te letterlijk worden genomen[71]. In 1850 ontstond er nogmaals een serie met de prenten als voorbeeld. M.J. Goetzee vervaardigde er vier ingekleurde tekeningen van[72].

De Maliebaan in zilver en goud

De serie van vier schilderijen van de Maliebaan door Jonas Zeuner vormt binnen zijn oeuvre één geheel. Van de stad Utrecht heeft hij voor zover bekend geen andere gezichten gemaakt.
De beelddrager is glas van ca. 4 mm. dikte. Het beeldend materiaal bestaat uit bladgoud, bladzilver, een zwarte inktsoort en olieverf.
Bomen, bodem en begroeiing zijn consequent van twee kleuren goud, het geelkleurige dient om afstand te suggereren, het donkere is voor dichterbij gelegen objecten gebruikt. Gebouwen, water en stoffering zijn van zilver. Kleine details in het goudgedeelte zijn soms in zilver uitgevoerd en omgekeerd.
De vorm der schilderijen is horizontaal rechthoekig, de afmetingen van alle vier zijn vrijwel gelijk: 34,8 x 43,2 cm. Elke afbeelding vult de gehele glasplaat, die aan alle randen voor ca. 1 cm. is weggevallen achter de lijst. Het glas wordt aan de achterzijde op zijn plaats gehouden door een eikehouten paneel dat aan de zijkanten is afgeschuind en met spijkers aan de lijst bevestigd.
De lijsten zijn van latere datum en niet speciaal voor deze schilderijen vervaardigd.
De compositie is duidelijk en evenwichtig. Meerdere dicht bij elkaar liggende verdwijnpunten zijn versluierd door geboomte. Het perspectief wordt geaccentueerd door de stoffering: de figuren nemen in grootte naar achter toe af. Zij zijn gekleed naar de mode van de tijd en naar de normen van hun status en dragen dienovereenkomstig pruik, knipmuts, steek of gerande hoed.
De topografische weergave is helder en zakelijk. Het anekdotische in de taferelen moet voor de verlevendiging zorgen. Zij verbeelden rustig vermaak en geven duidelijk het thema vrijetijdsbesteding in de stadsnatuur weer. De mensen wandelen, vissen, spelen of zijn in conversatie gewikkeld. Over de paden rijden koetsen, boerenwagens, landauers en ruiters, de herbergen zijn in actief gebruik. Honden in drie rassen komen op alle schilderijen voor.

[70] Almanak. *Utrechtsche Naamwyser van de Heeren Geëligeerden, Edelen en Ridderschappen, en van de Regenten der Stad Utrecht* (Utrecht, 1772). GAU, Bibl., nr. 1320. XLI G41.
[71] In alle tijden hebben kunstenaars zich wat dit betreft vrijheden veroorloofd. Van overname in strikte zin is nooit sprake.
[72] GAU, T.A. Maliebaan 1772 (3); (8); (14); GAU, T.A. Biltstraat 1772 (3). Persoonsgegevens zijn niet gevonden.

De juiste situering van de figuratie vormt een essentieel onderdeel van de compositie. Het oog van de beschouwer wordt door de hele voorstelling van het ene punt naar het andere geleid. Toch zijn topografie en stoffering niet met elkaar verweven; het stadsgezicht blijft hoofdzaak.
De schaduwpartijen hebben dezelfde richting als die op de voorbeeldprenten. De zon staat in het zuidoosten, het loopt tegen het middaguur.
De luchten zijn parelgrijs en grijsblauw van kleur. De wolkenformaties werden in grijzen en witten geschilderd, naar de horizon verlopend in een roze gloed; hun vorm is specifiek voor Zeuner.
De vier stukken zijn gesigneerd: 'Zeuner. fec.' (afb. 1). Zij zijn niet gedateerd, maar afgebeeld is de situatie in 1772. Alle verkeren zij in goede staat. Eén paneel is licht gerestaureerd.
Over de geschiedenis van de schilderijen tot 1974 is niets te zeggen. In dat jaar werden zij aangekocht door het Centraal Museum te Utrecht bij de firma Nijstad in Amsterdam. Deze kunsthandel gaf bij informatie geen inlichtingen over de voorgeschiedenis, zodat verder onderzoek daar al direct vast liep. Gezien de toenemende waardering voor het werk van Jonas Zeuner en de oplopende prijzen is de som die werd betaald van f12.500,- per exemplaar, alleszins redelijk te noemen.
Een speurtocht door oude veilingcatalogi leverde slechts tweemaal iets op dat misschien op de vier betrekking kan hebben gehad.
1. Op 10 september 1800 - Zeuner was toen nog in leven - werden in Amsterdam door V.d.Schley-Roos onder lotnummer 183 in veiling gebracht:
'Twee stuks Gezichten te Utrecht, op glas geëtst, door Zenner [aan Cramer f.19,10]'.[73]
2. In de catalogus: 'Magazijn- en Winkelgoederen afkomstig van een liquidatie. Publieke Verkooping 10-12 augustus 1899 door Bom & Zoon, te Amsterdam'[74], werd onder lotnummer 2605 aangeboden:
'Zeuner. Een herberg buyten de Witte Vrouwe Poort te Utregt te zien als men van de Maliebaan afkomt. Geëtst in goud en zilver op glas. Zeldzaam groot exemplaar dezer sedert verloren gegane etskunst. Hoog 34, breed 42 c.M. In zwarte lijst.'

Karakteristieken van elk der vier schilderijen

Bij afb. 8. 'Het huis Bellevue met op de achtergrond de Domtoren'.
De beschouwer staat in het midden van de Nieuwe Baan (afb.2 nr.1) en kijkt in zuidwestelijke richting de Maliebaan af. In de verte ligt het hoofdgebouw van het huis Bellevue, geheel rechts staat de Domtoren. Centraal in de weergave ziet men de kruising met de Oudwijkersteegh. Vanaf dit punt werd de Maliebaan verlengd, de houten afscheiding aan het einde der speelbaan is daar te zien. Naar de voorgrond toe zijn de oude bomenrijen van de bestaande Baan met jonge aanplant aangevuld op de Nieuwe Baan.
Geel goud is alleen gebruikt voor de bomen achter de muren rechts en links.

Bij afb. 9.'Gezicht op de Biltstraat met herberg het Boompje'.
De beschouwer staat op korte afstand voor de Gildbrug (afb.2 nr.2). Hij kijkt in

[73] Kunsthistorisch Documentatie Centrum, Den Haag, Afd.Exerpten en Archivalia. C. Hofstede-de Groot; Zenner/Zeuner nr.2.
[74] Particulier bezit, Amsterdam. Copie in het bezit van de auteur.

Afb. 8. Het huis Bellevue met op de achtergrond de Domtoren. Achterglasschildering door Jonas Zeuner. 35 x 43.2 cm. CMU, inv.nr. 18767.
Foto: Centraal Museum Utrecht.

Afb. 10. Maliebrug met het huis Bellevue en een gedeelte van Lepelenburg. Achterglasschildering door Jonas Zeuner. 35 x 43.3 cm. CMU, inv.nr. 18769.
Foto: Centraal Museum Utrecht.

Afb. 9. Gezicht op de Biltstraat met herberg het Boompje. Achterglasschildering door Jonas Zeuner. 34.8 x 43.3 cm. CMU, inv.nr. 18768.
Foto: Centraal Museum Utrecht.

Afb. 11. Het Maliehuis met de Maliebaan. Achterglasschildering door Jonas Zeuner. 35 x 43.3 cm. CMU, inv.nr. 18770.
Foto: Centraal Museum Utrecht.

westelijke richting de Biltsche Steenstraat af. Deze moet al van vóór 1290 dateren, want in dat jaar werd zij verlengd[75].
Links, scheef t.o.v. de Steenstraat, staat de herberg "Het Boompje". Zij werd vermoedelijk gebouwd in 1637, tegelijk met de aanleg van de Maliebaan[76], op een stuk boomgaard, het zgn. Backersland, dat in de 18de eeuw door het Convent Oudwijk in erfpacht werd gegeven voor de exploitatie van 'een huysinge en tapstede, daar de Maliebaan uythangt met ses hoven daaraan behorende'[77]. Vóór 1748 heette zij "De Maliebaan", daarna "Het Boompje".
Links onder is de aansluiting te zien van de Oude Vecht met de in 1628 en 1648 gegraven Biltsche Grift[78].
Op de voorgrond ligt de Gildbrug, voorheen de 'Stenen brugghe' en 'Giltbrugge' genoemd, over de naar rechts afbuigende Grift. Zij wordt voor het eerst vermeld in 1330. Vóór 1629 bestond zij uit twee achter elkaar liggende "kluizen"[79]. Na een aantal reparaties en wijzigingen is zij tenslotte in 1758 veranderd tot een enkele overkluizing[80].
In de verte is de Witte Vrouwenpoort zichtbaar. De middeleeuwse poort werd in 1648 afgebroken. Het onderste gedeelte werd tot walhoogte weer opgebouwd naar een ontwerp van Hendrik Aertsz. Struys. De achtkantige koepel en toren zijn er in 1650 door Pieter Post op gezet[81]. Rechts langs de Steenstraat loopt een houten schutting, die samen met de Biltsche Grift de begrenzing vormt van het landgoed Gildesteyn.
Het gele goud is ruim toegepast: de bomenrijen langs de hele Biltsche Steenstraat en haar aftakking naar links; de heining rechts.

Bij afb. 10. 'Maliebrug met het huis Bellevue en een gedeelte van Lepelenburg'.
De beschouwer staat met zijn rug naar de Maliebaan en kijkt in zuidwestelijke richting (afb. 2 nr. 3).
Centraal staat het huis Bellevue aan het Servaasbolwerk, even vóór Zonnenburg. Het werd in de 18de eeuw gebouwd op de stadswal in opdracht van de koffieplanter Everard Dudok en beschreven als 'huizinge, erve en tuinen staende en gelegen op dezer stadswalle, en uitzigt hebbende op de Maliebaan, genaamd Bellevue, met stallinge en koetshuis onder aan de wal uitkomende'[82].
Wat meer naar achter zijn de twee leistenen zadeldaken te zien met de ingangspoort van het in 1564 gebouwde Leeuwenberch-gasthuis, aanvankelijk bestemd voor het onderbrengen van pestlijders, maar later ook voor andere doeleinden gebruikt. Het werd in 1678 hersteld en in 1793 na langdurige leegstand aan de stad overgedragen[83].
Langs de stadsmuur naar rechts is het aarden bolwerk Lepelenburg te zien, in 1579 aangelegd als verdedigingswerk voor het noordoostelijke stadsdeel.

[75] C. C. S. Wilmer, *Buitens binnen Utrecht* (Vianen, 1982) 60.
[76] *Idem*, 62.
[77] Rijksarchief Utrecht, Kleine kapittelen en kloosters, 831.
[78] Jan Wagenaar, *Tegenwoordige staat der Verenigde Nederlanden, XI:* Utrecht (Amsterdam, 1758) 8, 294-295.
[79] Dit zijn gewelfde bruggen.
[80] GAU, Bibl., nr. 4411+, G.G.Calkoen, 'Wateren binnen het Sticht van Utrecht'. Handschrift, (ca. 1898/99), deel I, 140, 157-159.
[81] J. A. L. de Meyere, *Utrecht op schilderijen* (Utrecht, 1988) 80.
[82] Geciteerd in: A. van Hulzen, *Utrecht op oude prenten* (Den Haag, 1982) 115.
[83] A. van Hulzen, *Utrechtse kloosters en gasthuizen* (Baarn, 1986) 134.

Afb. 12. Repliek van afb. 8: 'Het huis Bellevue met op de achtergrond de Domtoren'. 33.2 x 42.3 cm. Collectie Mevr. C. Schimmelpenninck-de Brauw, Deventer.
Foto: Oebele Blaauw.

Over de Stadsbuitengracht ligt de Maliebrug, die vanuit de stad naar de Maliebaan voert. Zij werd gebouwd in 1631 om een verbinding te maken van Lepelenburg naar het hoornwerk, dat in 1629 was aangelegd op de plaats van het huidige Spoorwegmuseum[84]. Toen in 1672 de Fransen de stad bedreigden, werd de ophaalbrug afgebroken, maar zij werd herbouwd in 1688. In 1724 zijn de beide bruggehoofden in steen uitgevoerd, het middendeel bleef een valbrug[85]. Links is van binnen uit de speelbaan het gewelfde ingangshek zichtbaar en de zuil met het stadswapen, die bij het spel een rol speelde.
Grote vlakken zijn van geel goud: het hele rechterdeel van de voorstelling; ook het bootje op de achtergrond. De bascule van de zilveren ophaalbrug is van het donkere goud.

Bij afb. 11. 'Het Maliehuis met de Maliebaan'.
De beschouwer staat ter hoogte van de Maliebrug en kijkt in noordoostelijke richting (afb. 2 nr. 4).
In het midden van de voorstelling staat het Maliehuis aan het begin van de Maliebaan. De in 1637 aangekochte herberg "Het Gulden Vlies", gebouwd op de grond behorende aan het kapittel van Oudmunster[86] werd aangepast om te gaan dienen als opslagplaats voor de spelattributen van de baan; ze werd tevens tot rust

[84] Perks, *Geschiedenis*, 18.
[85] De Meyere, *Utrecht op schilderijen*, 109-110.
[86] Perks, *Geschiedenis*, 5.

Afb. 13. Repliek van afb.10: 'Maliebrug met het huis Bellevue en een gedeelte van Lepelenburg'. 33.2 x 42.3 cm. Collectie Mevr. C. Schimmelpenninck-de Brauw, Deventer.
Foto: Oebele Blaauw.

plaats en café ingericht. Tijdens de Franse bezetting van 1672-1673 raakte het huis zodanig in verval dat het opnieuw moest worden opgebouwd[87].
Rechts van het midden is de gewelfde toegangspoort tot de speelbaan van buiten af te zien. De zuil met het stadswapen binnen de baan steekt er bovenuit. Uiterst links ziet men de punt van het aarden bolwerk Lepelenburg. Alleen op dit schilderij zijn vogels in de lucht afgebeeld.
Geel goud is weinig toegepast: alleen voor de bomen in de verte rechts en links achter het Maliehuis.
De restauratie van de wolkenpartijen langs de bovenrand, rechtsboven, in het centrum en vlak boven de boomtoppen, is nogal zichtbaar uitgevoerd met verf in niet passende tinten en met een ander reflectievermogen.

De replieken

Van de achterglasschilderijen van de Maliebaan zijn twee replieken bekend[88]: een van afb. 8: 'Het huis Bellevue met op de achtergrond de Domtoren' (afb. 12) en een van afb. 10: 'Maliebrug met het huis Bellevue en een gedeelte van Lepelenburg' (afb. 13). De beide panelen hebben een originele lijst en zijn van gelijk formaat: 33,2 x 42,3 cm., wat vrijwel overeenkomt met dat van de Utrechtse exemplaren. Beide zijn zij gesigneerd en een ervan is bovendien gedateerd: 1784. Dit zou een aanwijzing kunnen zijn dat ook de andere schilderijen alle of ten dele in

[87] Van Hulzen, *Utrecht op oude prenten*, 77.
[88] Collectie Mevrouw C.Schimmelpenninck-de Brauw te Deventer.

dat jaar zijn vervaardigd. Dat het gedateerde werk de eerste versie is en het andere de replica, is waarschijnlijk maar kan niet worden vastgesteld.
De verschillen in telkens twee doublures (afb. 8 en 12, resp. 10 en 13) vallen bij globale beschouwing nauwelijks op omdat het topografisch aspect van de afbeeldingen hetzelfde is. Het meest in het oog springend zijn de veranderingen in de luchten met hun bewolking.
Bij nauwgezette vergelijking echter bespeurt men vele grotere of kleinere afwijkingen in de details. Het aantal der figuren in de beide taferelen b.v. is verschillend: in afb. 10 staat op de oever een man, die in afb. 13 ontbreekt.
Groepjes mensen zijn bijna altijd identiek in vorm en samenstelling maar de situering is anders. (In afb. 8 en 12 is dit te zien aan het groepje van drie personen rechts.) Honden zijn soms in spiegelbeeld neergezet.
In de boompartijen kan men duidelijk verschillen waarnemen in de contouren, in het verloop en de vertakking van de stammen en in het gebladerte.
In afb. 13 ontbreken bij een aantal bomen de slagschaduwen.
In de twee Utrechtse exemplaren ontbreken de vogels in de lucht.
De plaats der signering: in afb. 8 staat: 'Zeuner. fec.' rechts op de grond, in afb. 12 links op het pad bij de voet van een boom; in afb. 10 ziet men de signatuur rechts op het pad op de voorgrond, in afb. 13 echter staat "Zeuner. 1784" op het pad op de voorgrond meer naar het midden.

De werken van Jonas Zeuner zijn stuk voor stuk unica. Elk schilderij is steeds in zijn geheel nieuw vervaardigd. Door het gebruik van de bijzondere materialen worden zij tot kostbaarheden die ver uitsteken boven hun voorbeelden. De spiegelende werking van hun metaaloppervlakken verleent hun een bijzondere bekoring. Er is weinig verbeeldingskracht voor nodig om zich het effect hiervan voor te stellen in het flakkerende kaarslicht van de achttiende-eeuwse interieurs.
De achterglasschilderijen verliezen bij reproductie veel van hun glans. Om ze ten volle te kunnen waarderen zou men ze in het Centraal Museum moeten gaan bekijken *.

* Met dank aan: Ad; Jaap Wit (AHM); Susanne Weide; Mevrouw C. Schimmelpenninck-de Brauw; Robert-Jan te Rijdt; Jos de Meyere (CMU).

Barensweeën, verwikkelingen rond de bouw van een schouwburg (1914-1937)

R. van Gaal

In opdracht van de Stadsschouwburg in Utrecht heb ik onderzoek gedaan naar het 'schouwburgleven' in Utrecht tussen 1941 en 1991. Ter ere van het 50-jarig jubileum van de Dudok-schouwburg in september 1991 zal het verslag van het onderzoek gepubliceerd worden. In het boek zal aandacht besteed worden aan de produktie (theatergezelschappen), de distributie (schouwburg en overheid) en de receptie (het publiek). Het nu volgende artikel is een deel uit hoofdstuk I van het boek en gaat over met name de politieke verwikkelingen rond de komst van een nieuwe schouwburg.

In de 19e eeuw waren de overheden van mening dat zij zich niet dan als de goede zeden in gevaar dreigden te komen met kunst hoefden bezig te houden. Het was louter en alleen het particulier initiatief dat de kunst drijvende hield en dit ging zeker op voor de toneelkunst[1]. Het was al niet anders in de gemeente Utrecht, waar op 22 december 1880 door vijfendertig 'Utrechtse Heeren en Vrouwen' *f* 18.000,– bijeen werd gebracht teneinde de schouwburg op het Vredenburg over te kunnen nemen van de weduwe De Vries-Bia[2]. Deze Utrechtse maecenassen vonden het beschamend voor de toneelkunst en de vierde stad van Nederland dat er zo'n oud en slecht funktionerend theatergebouw dienst deed als podium. De toneelinrichting moest vernieuwd worden, het comfort voor de bezoeker en artiest moest worden aangepast aan de eisen van de tijd en het houten kavalje moest brandveilig gemaakt worden.
Voor dit doel werd verder door middel van inschrijving *f* 75.000,– bijeengebracht. Niet voldoende overigens om aan de minimale eisen en wensen van de initiatiefnemers te kunnen voldoen, zodat de inmiddels opgerichte Schouwburgmaatschappij werd genoodzaakt geld te lenen om haar plannen te kunnen verwezenlijken.
De aandeelhouders hadden zich allen gulle gevers betoond, omdat zij beseften dat 'zij geld offerden ter bevordering van de kunst, van de beschaving en ontwikkeling des Volks en van de aantrekkelijkheid der Gemeente', aldus prof. Overbeek de Meyer, één van de inschrijvers. Deze rijke Utrechtse ingezetenen waren zeker niet op winst uit. Winst zou allereerst gebruikt worden voor afschrijving, daarna voor uitloting en ten laatste pas voor uitkering van een dividend van maximaal 4%. Zover zou het echter nooit komen. Eerst in het 15e boekjaar (1895/1896) kon er een dividend aan de aandeelhouders worden uitgekeerd van 1½% over het kapitaal van *f* 91.500,– en niet voor het 26e boekjaar (1906/1907) had de N.V.

[1] E. Boekman, *Overheid en kunst in Nederland* (Amsterdam, 1939).
[2] Gegevens over de schouwburg op het Vredenburg 1881-1915 zijn ontleend aan: J. H. C. van den Berg, 'De Schouwburg van 1881 tot 1915, de tijd van de N.V. Utrechtsche Schouwburgmaatschappij', *Jaarboek Oud-Utrecht 1941*, 133-169.

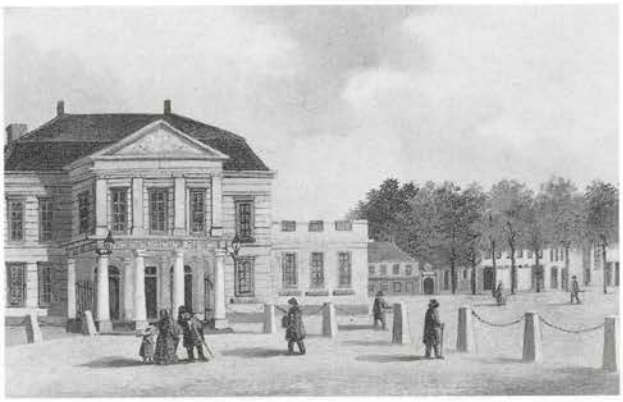

De schouwburg op het Vredenburg. (ca. 1860). Schilderij door J. van Ginkel. Utrecht, Centraal Museum. Foto: Centraal Museum.

Schouwburgmaatschappij haar hypothecaire schuld totaal afgelost en kon worden overgegaan tot het aflossen van aandelen à pari door uitloting: ieder jaar één aandeel groot duizend gulden.

Ondanks het feit dat de Utrechtse schouwburg een particuliere onderneming was en geen stads-schouwburg, had de gemeente wel degelijk grote invloed op het reilen en zeilen ervan. Als eigenaar van de grond waarop het gebouw stond, bepaalde het gemeentebestuur aan wie men de grond in erfpacht zou geven. De bestuurders van de stad wilden er namelijk van verzekerd zijn dat het gebouw voor toneeldoeleinden zou worden gebruikt, dat er een minimaal aantal goede voorstellingen zou worden aangeboden en dat er geprogrammeerd zou worden voor een groot Utrechts publiek. En het was vanzelfsprekend dat ook de gemeentebestuurders de coryfeeën van de Nederlandse toneelkunst gaarne binnen de stadsgrenzen zouden ontvangen. Zekerheden moest men hebben, maar het mocht de gemeente geen geld kosten. Althans, zo meende een meerderheid der raadsleden. Burgemeester en wethouders bleken wel gevoelig te zijn voor het verzoek van de initiatiefgroep om jaarlijks een subsidie te geven van *f* 5.000,— ten behoeve van de toneelcultuur in Utrecht, maar een voorstel dienaangaande werd weggestemd. In geen geval wilde men een gemeentelijke exploitatie of iets wat daar op leek. Dus ook geen subsidie. Hun belangrijkste bezwaar was in dit geval het vermoeden dat het gemeentegeld zou worden aangewend om de lening van de aandeelhouders te waarborgen. Met andere woorden zij stonden aanmerkelijk sceptischer tegenover de motieven van de inschrijvers dan prof. Overbeek de Meyer. Als de raad al ooit zou instemmen met subsidiëring van de schouwburg, zou dat hooguit zijn om betere voorstellingen naar Utrecht te halen. Deze vorm van financiële ondersteuning liet overigens nog jaren op zich wachten; voorlopig bleef de enige financiële bemoeienis het heffen van vermakelijkheidsbelastingen.

Wel kon de raad instemmen met een voorstel tot exploitatie van de schouwburg door de N.V. Schouwburgmaatschappij, maar belangrijker voor de raadsleden was dat het dagelijks beheer in handen zou blijven van J. Doesburg, die dat al jarenlang tot aller tevredenheid naast het werk in zijn kruidenierszaakjes had gedaan.

Er werden destijds zo'n zestig toneelvoorstellingen per jaar geprogrammeerd. Op 30 november 1881 werd het contract tussen gemeente en Schouwburgmaatschappij getekend, met daarin de voorwaarde dat de gemeente na verloop van dertig jaar het recht zou hebben gebouw, inboedel en grond te naasten. Niemand kon toen

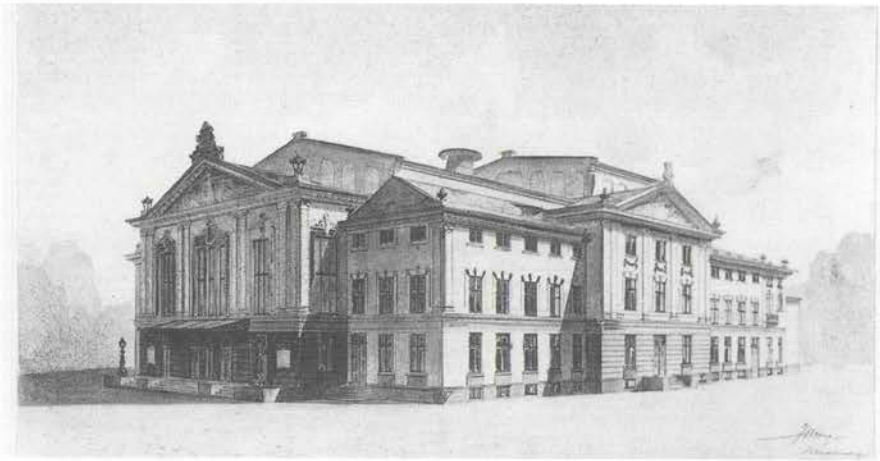

Ontwerpplan van G. J. F. van Vrijberghe de Coningh voor de verbouwing van de schouwburg op het Vredenburg, 1913. Tekening door J. Haring. GAU, T. A. X 4. 19. Foto: Gem. Fotodienst Utrecht.

bevroeden dat dertig jaar later de gemeente 'gedwongen' zou worden het theater daadwerkelijk te naasten. Niet omdat men intussen voorstander was geworden van een gemeentelijke exploitatie van de schouwburg, maar omdat het bestuur zich niet ontvankelijk genoeg opstelde voor het particulier initiatief, dat nog steeds in handen was van de N.V. Schouwburgmaatschappij.

Op 1 januari 1912 liep officieel het contract af, maar zowel het gemeentebestuur als het bestuur van de N.V. leefden in de veronderstelling dat zich geen noemenswaardige problemen zouden voordoen. De Schouwburgmaatschappij had zich reeds bereid verklaard een nieuw contract van dertig jaar aan te gaan, ook al wilde men de voorwaarden wel enigszins bijstellen en de kwestie was dan ook niet of er al dan niet genaast zou worden, maar of N.V. en gemeente een voor beide acceptabel plan konden construeren. Hierin zou aan de verbetering van zowel exterieur als interieur de hoogste prioriteit verleend moeten worden. Het gebouw was na de grondige verbouwingen van 1881 nauwelijks meer aangepast en voldeed bij lange na niet meer aan de eisen die men aan een modern theatergebouw mocht stellen. Het was een koud, tochtig gebouw, voorzien van slechts weinig gemakken voor artiesten en publiek. Daarnaast liet de brandveiligheid duidelijk te wensen over.

Ontevreden was men ook over het uiterlijk van de schouwburg. In de voorafgaande eeuw toonde men doorgaans weinig respect voor monumenten en stadsschoon en er zijn in die tijd in Nederland heel wat grachten gedempt en historische gebouwen vernietigd. Het is dan ook niet vreemd dat er niet tevens gepraat werd over het esthetisch aspect. Een schouwburg werd gezien als een utiliteitsgebouw dat van binnen functioneel moest zijn. Anders was dit in 1912. Zowel gemeentebestuur als het bestuur van de Schouwburgmaatschappij stootten zich aan de lelijkheid van het gebouw. Het Vredenburg blonk toch al niet uit door schoonheid en dit werd nog verergerd door de houten kolos aan de zuidzijde ervan. Een nieuwe gevel zou het hele plein opfleuren en het een aanzicht geven de vierde stad van Nederland waardig.

Eén van der bestuursleden van de maatschappij, ir. G.J.F. van Vrijberghe de Coningh, diende een ontwerpplan in. Burgemeester en wethouders waren onder de

indruk en brachten het voorstel in de raad. De raadsleden opperden bedenkingen en stemden in meerderheid tegen. Alvorens een beslissing over deze kwestie te willen nemen stelde de raad een commissie in die zich over de problematiek moest gaan buigen. Het plan van Van Vrijberghe de Coningh was hiermee van de baan. Tot ieders verrassing stemde de N.V. niet in met het verzoek van het gemeentebestuur het contract nogmaals met een jaar te verlengen. Dit onverwachte obstakel verlamde de raadscommissie, en er bleef hen niets anders over dan de raad in de vergadering van 24 december 1913 te adviseren tot naasting over te gaan.
Tot handelen gedwongen kwamen burgemeester en wethouders met de Schouwburgmaatschappij ondershands een koopsom overeen van *f* 101.822,–. Wederom liepen B&W stuk op de gemeenteraad en de geheime raadsvoordracht werd verworpen. Een dure beslissing. Nu moest de gemeente, nadat zij toestemming had gekregen van gedeputeerde staten om tot naasting over te gaan, de officiële weg bewandelen. Drie onafhankelijke deskundigen zouden de waarde schatten van gebouw en inboedel. Zij kwamen *f* 50.000,– hoger uit dan B&W enkele maanden tevoren met de Maatschappij waren overeen gekomen. Een onverwacht genoegen voor de aandeelhouders en een onverwachte tegenvaller voor de gemeente.
Utrecht had nu een Stadsschouwburg. Het was de gemeente een vreemde taak om verantwoordelijk te zijn voor de exploitatie van de schouwburg. Tot op heden had zij nooit meer gedaan dan de exploitatie beoordelen en deze goed- of afkeuren. Een noodtoestand werd voorkomen doordat de bestuursleden van de Maatschappij zich bereid verklaarden om belangeloos, maar wel voor rekening en risico van de gemeente, leiding te blijven geven aan de schouwburg, totdat de gemeente orde op zaken had gesteld.
In 1914 werd de wettelijke exploitatie uitgeoefend door B&W, maar het dagelijks beheer kwam feitelijk in handen van de 'Commissie van Advies', bestaande uit twee raadsleden, één lid van het College van B&W en drie ingezetenen van de gemeente Utrecht, aangewezen door de burgemeester[3]. Daarnaast werd er een tweede commissie door B&W ingesteld, 'De Commissie tot Onderzoek van het Schouwburgvraagstuk'[4]. Een aantal vragen immers was blijven liggen en het was aan het gemeentebestuur om initiatieven te ontplooien nu particulieren langs de zijlijn waren gezet. De commissie wist dat er grote behoefte was aan een goede schouwburg, want het Utrechtse volk liep warm voor toneel. In de dertig jaar tussen 1881 en 1912 was het aantal toneelvoorstellingen meer dan verdubbeld en er kwamen gemiddeld zo'n 400 bezoekers per voorstelling. Met andere woorden er werden per jaar zo'n 120 voorstellingen geprogrammeerd, waaraan 48.000 bezoeken gebracht werden[5]. De kwestie was dan ook niet of een accommodatie nodig was, maar of het huidige theatergebouw verbouwd zou moeten worden dan wel of men Utrecht moest verrijken met een nieuwe schouwburg. In geval van nieuwbouw vroeg men zich af welke lokatie daarvoor het meest geschikt was[6].

Iedere grote stad had zijn schouwburgkwestie gekend en in zoverre kon Utrecht daar lering uit trekken. De stad waar het meest recentelijk de slepende kwestie was

[3] GAU, Notulen raadsvergadering 20-9-1915.
[4] GAU, Notulen raadsvergadering 24-12-1914.
[5] GAU, Gedrukte Verzameling 1915, nr. 114.
[6] Idem.

opgelost was Den Haag. Hier had men twaalf jaar lang getwijfeld tussen verbouw en nieuwbouw en er waren vele dure plannen op tafel gekomen die het een na het ander werden afgekeurd of moesten worden gewijzigd. Uiteindelijk had men in de residentie gekozen voor een betrekkelijk eenvoudige verbouwing van het bestaande theater. Het Utrechtse gemeentebestuur dacht met architect J. J. Gort jr. van gemeentewerken in Den Haag een expert in huis te halen, die vorm zou kunnen geven aan een schouwburgplan. Hij had immers eerder met dit bijltje gehakt, en naar veler tevredenheid had hij leiding gegeven aan de verbouwing van de Koninklijke Schouwburg. Ook had hij zich echter nadrukkelijk beziggehouden met een eventueel nieuw te bouwen schouwburg. Behalve Gort nodigde men J. J. Poutsma uit. Als directeur-administrateur van de Rotterdamse schouwburg stond hij te boek als een expert op het gebied van toneeltechniek, decors en zaken betreffende de schouwburgexploitatie[7].

Allereerst werd door de Commissie tot Onderzoek van het Schouwburgvraagstuk en haar adviseurs een inventarisatie gemaakt van de eisen waaraan een goede schouwburg moest voldoen, los van de vraag of er nu tot verbouw dan wel tot nieuwbouw besloten zou worden. Nadat men een aantal technische eisen had geformuleerd met betrekking tot toneelafmetingen, de afstand tussen de stoelen, en het aantal kleedkamers en kassa's, bleek dat men aan een waaiervormige zaal de voorkeur gaf boven de traditionele hoefijzervormige, en dat men vond dat het theater zowel gebruikt moest kunnen worden voor kleine toneelproducties als voor grote toneelvoorstellingen en opera's. Er moesten op zijn minst duizend mensen in de zaal kunnen.

Door sommigen in de commissie werd geopperd dat zo'n grote zaal de intimiteit niet zou kunnen waarborgen en dat men in een nieuw te ontwikkelen plan dus rekening zou moeten houden met de bouw van twee zalen: één voor opera en populaire toneelvoorstellingen en een tweede zaal voor een klein publiek met een meer 'ontwikkelden smaak dat zich aangetrokken voelde tot de literaire toneelkunst'. Uit statistieken van het schouwburgbezoek zou men kunnen afleiden dat men dan een zaal bedoelde van ten hoogste 400 plaatsen.

In de programmering werd duidelijk rekening gehouden met het grove onderscheid dat gemaakt kon worden tussen populaire toneelvoorstellingen en literaire toneelkunst. Men wilde de schouwburg niet alleen bestemmen voor een kleine elite, maar ook voor het grote Utrechtse publiek. Het grootste gedeelte van de voorstellingen, zo'n 85%, bestond uit toneel. Daarnaast werden er overwegend opera's geprogrammeerd en een enkele keer een dansvoorstelling of revue. Ook amateurtoneelverenigingen of rederijkerskamers maakten zo af en toe gebruik van de schouwburg.

Verbouw versus nieuwbouw

Een veel dringender probleem was echter de keuze van een lokatie in het geval dat de gemeente zou overgaan tot nieuwbouw. Er was namelijk binnen de gordel van singelgrachten nauwelijks ruimte om een nieuwe schouwburg te plaatsen, anders dan op het Vredenburg. Desondanks kwam Gort met 13 mogelijkheden, waarvan vijf binnen de singels en acht daar net buiten. De Commissie van Advies oordeel-

[7] Idem.Gegevens over het plan Gort zijn voornamelijk hieraan ontleend.

Ontwerp van J. J. Gort voor de verbouwing van de schouwburg, 1915 (niet uitgevoerd). GAU, Gedrukte verzameling 1915, nr. 114.

de streng en kon zich met de meeste lokaties niet verenigen. Ze werden te klein bevonden, zoals het zuid-west einde van de Maliebaan nabij de Maliesingel en het Moreelsepark, of er moesten teveel panden onteigend worden, zoals bijvoorbeeld aan de Rijnkade en de Nobelstraat. Soms was het terrein in feite niet beschikbaar, zoals dat van het Militair Hospitaal en Lievendaal; en in het geval van het Lucas Bolwerk en Lepelenburg zou er een plantsoen moeten worden opgeofferd. Uiteindelijk gooiden alleen park 'Tivoli' en het Vredenburg zelf hoge ogen, met een duidelijke voorkeur van de commissie voor het laatste.

Utrecht is één van de weinige steden in Nederland waar van oorsprong niet één centraal gelegen plein is. Het Vredenburg ging er wel voor door, maar het was eigenlijk een toevallig tot stand gekomen open terrein, met er omheen een chaotische en weinig karakteristieke bebouwing. Een monumentale schouwburg zou naar het oordeel van de commissie het terrein vanuit esthetisch oogpunt moeten beheersen en afsluiten. De verwachting werd hiermee gewekt dat het plein eens bevrijd zou worden van de koeien en paarden, waar nog wekelijks levendig in gehandeld werd. Belangrijke argumenten voor het Vredenburg waren overigens ook de centrale ligging ten opzichte van de stations, de goede bereikbaarheid en de parkeergelegenheid voor automobielen.

Formeel had de commissie zich uiterst neutraal opgesteld ten aanzien van de lokatie-keuze, maar uit de verslagen van de commissie wordt duidelijk dat van meet af aan werd aangestuurd op het Vredenburg. Bij andere lokaties werden vooral de nadelen gezien, terwijl het Vredenburg één en al lofzang wekte.

Gort kwam tot de conclusie dat in het verbouwingsplan van Van Vrijberghe de Coningh à *f* 265.000,– bij lange na niet werd voorzien in de eisen, die gesteld mochten worden aan een moderne schouwburg. Dat zou goed geld naar kwaad geld gooien zijn. Ook was hij van mening dat, als men zich volkomen wilde houden aan het programma van eisen, zoals dat door de commissie en haar adviseurs was opgesteld, nieuwbouw de enige optie kon zijn. De architect had een soort bouwpakket ontwikkeld waaruit gekozen zou kunnen worden. Het eenvoudigste 'grondtype' hield volkomen rekening met het programma van eisen en zou ongeveer *f* 550.000,– kosten. Gort had zijn bouwpakket echter ontwikkeld los van de lokatie en in feite alleen rekening gehouden met de bouwkosten van een theater anno 1915. Dit 'grondtype' was daarom niet geschikt voor het Vredenburg omdat, als men het plein aan de zuidkant wilde afsluiten met een theater, de lengte-as van het gebouw van oost naar west zou moeten lopen. In dat geval zou de noordwand van de schouwburg naar het plein gericht zijn en vanuit esthetisch oogpunt zou

men dan iets met die noordwand moeten doen. Gort had hier rekening mee gehouden en enkele oplossingen aangedragen, waarvan de duurste *f* 600.000,– bedroeg. Wilde men echter een grote en een kleine zaal en een verantwoorde noordwand, dan zou er nog eens *f* 100.000,– bijkomen.
Niet iedereen kon zich aansluiten bij de starre oost-west visie van de schouwburgcommissie. Zo kreeg de commissie wel bijval van het genootschap Architectura et Amicitia voor wat betreft de lokatiekeuze, maar daar zag men de schouwburg graag een kwartslag gedraaid, met andere woorden, in de lengte-as van het plein[8]. Ook enkele ingezonden brieven in het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* getuigden van deze sterk levende opinie[9]. De discussie over lokatie, de richting van de lengte-as en de schoonheid van schouwburg en plein werd echter spoedig overstemd door de polemiek rond de kosten van het project.
De leden van de commissie waren van meet af aan van mening dat nieuwbouw veel te duur zou zijn voor Utrecht en het lijkt erop dat zij Gort en Poutsma de opdracht tot onderzoek naar een nieuwe schouwburg voornamelijk hebben doen uitvoeren teneinde argumenten in handen te hebben om die optie in de kiem te kunnen smoren. De enige lokatie voor de schouwburg was volgens hen het Vredenburg; de enige mogelijkheid ten aanzien van de lengte-as was met de opkomst en ondergang van de zon mee; nieuwbouw kon een stad als Utrecht zich niet veroorloven en dus was verbouwing het enig haalbare alternatief. Gort, die het klappen van de zweep kende na zijn ervaringen met de gemeente Den Haag, keek dan ook niet op van het verzoek der commissie om toch te onderzoeken of verbouwing van de oude schouwburg mogelijk zou zijn, en dat voor een bedrag dat zou moeten liggen tussen dat van nieuwbouw en dat van de plannen van de Schouwburgmaatschappij. Gort had dus rekening te houden met een bedrag rond de *f*400.000,-[10]. Het was evident dat dan alleen voldaan kon worden aan de hoofdlijnen van het programma van eisen.
Gort en Poutsma ontwikkelden een plan voor verbouw van de bestaande schouwburg met inbegrip van een gevelschets (zie p. 157). Exclusief honorarium zou de schouwburg volgens hun berekeningen voor *f* 375.000,– verbouwd kunnen worden. Dat was precies wat de raadscommissie gedacht had. Op 13 januari 1916 keurde de raad het 'plan Gort' goed.
De eerste signalen van onvrede met dit raadsbesluit werden waargenomen voor die raadsvergadering van de 13e januari. Het Genootschap Architectura et Amicitia schreef in een brief aan B&W dat men er niet van overtuigd was dat de verbouwing zulke hoge kosten met zich mee moest brengen. Men suggereerde dat het uitschrijven van een prijsvraag wellicht goedkopere en betere oplossingen zou opleveren[11]. Ook G. J. de Haas, Utrechts ingezetene en lid van de Bond van Nederlandse Architecten, toonde zich in een open brief in het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* verbaasd over het dure oplapplan en de keuze van de architect[12].

[8] Bureau Post en Archief Zaken (BPAZ), Werkzaamheden der Commissie inzake het Schouwburgvraagstuk 1914-1916 (SV) (ingekomen stuk Raad 3-1-1916).
[9] Er verschijnen verschillende brieven en artikelen in het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* zowel voor als na de raadsvergadering van 13 januari 1916. De schrijvers van de artikelen en ingezonden brieven zijn unaniem ontevreden over de lokatiekeuze en de hoge kosten van het 'Plan Gort'. De betreffende artikelen zijn verzameld in BPAZ, SV.
[10] GAU, Gedrukte Verzameling 1915, 114.
[11] BPAZ, SV (brief aan Raad 22-12-1915).
[12] Zie noot 8.

J. P. Fockema Andreae, burgemeester van Utrecht (1914-1933), (ca. 1930). GAU, I. A., nr. 15.

W. Graadt van Roggen, hoofdredacteur van het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad. GAU, I. A., nr. 1.

Voor B&W waren Gort en het plan één, en zij dachten er niet over om een andere oplossing of architect te zoeken. Een prijsvraag vonden zij te duur en ervaringen uit het verleden hadden geleerd dat zoiets alleen maar tot mislukkingen kon leiden. Wat Gort betreft vonden zij dat ze eigenlijk niet meer onder hem uit konden, los van de vraag of ze dat wilden. Gort had ondertussen zoveel van zichzelf in de schouwburgplannen gestoken dat er eigenlijk al van een nieuwe creatie sprake was. Men had hierdoor rekening te houden met de auteursrechtelijke kant van de zaak. Het was nu goedkoper om Gort als architect aan te houden[13]. Het gemak waarmee de kritiek weggewuifd werd maakte opnieuw duidelijk dat het in deze schouwburgkwestie voor de invloedrijkste personen, onder wie wethouder Van Zijst, van begin af aan vast stond dat Gort op het Vredenburg moest gaan verbouwen.

Maar ook na het besluit van 13 januari 1916 bleven de gemoederen in beroering, en er verschenen regelmatig ingezonden brieven in de Utrechtse kranten die de beslissing sterk in twijfel trokken. Men toonde zich ontstemd over de rigide lijn die de commissie van advies gevolgd had en men rekende voor dat voor weinig meer geld een nieuwe schouwburg gebouwd zou kunnen worden op een andere plek[14]. Ondertussen had zich een schouwburg-comité gevormd van vooraanstaande Utrechtse ingezetenen, die zich enigszins overdonderd voelden door de beslissing van de Raad. In een open brief uitte dit comité zijn ongenoegen met het besluit van de Raad. Het plan zou te weinig rekening houden met de reeds bestaande verkeersproblemen. Het verzoek aan de Raad was dan ook om bij hoge uitzondering

[13] GAU, Gedrukte Verzameling 1916, nr. 1.
[14] 'Onze Schouwburg', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 18-1-1916.

zijn besluit in te trekken en het schouwburgvraagstuk in nadere overweging te nemen[15].
Burgemeester Fockema Andreae voelde zich ongetwijfeld persoonlijk aangesproken. Als stedebouwkundige en oud-wethouder van openbare werken had juist dit aspect zijn persoonlijke belangstelling en hij had zich meermalen krachtig uitgesproken tegen de 19e-eeuwse stedebouw. Hij vond dat er nieuwe wegen gezocht moesten worden om Utrecht uit het 'dubbele keurslijf' van singelgracht en spoorweggordel te bevrijden, en wie wist dan ook beter dan hij hoe uitgebreid en langdurig het gemeentebestuur zich over de verkeerskwestie gebogen had[16]. Al moet gezegd worden dat Fockema Andreae's kennis en belangstelling voor de stedebouw en de daarmee gepaard gaande verkeersproblemen buiten kijf staan, hetgeen ondermeer blijkt uit zijn geschrift *De Hedendaagse Stedebouw* uit 1907, zijn verweer ten aanzien van de kritiek van het comité is zwak. Het zich 'langdurig en uitgebreid'[17] buigen over de materie had immers nog niet geresulteerd in een concreet stadsconcept, en niemand had nog een oplossing aangedragen voor de verkeersproblemen van de slecht gestructureerde binnenstad, die op starre wijze van noord naar zuid doorkruist werd door de twee grachten en die onwrikbaar ingebed lag tussen de bolwerken en de plantsoenen. Ook voor het Vredenburg lagen er geen concrete plannen. Het rapport van de commissie was daarvan het overduidelijke bewijs, want er werd met geen woord gerept over de verkeersproblematiek van de stad Utrecht. In het rapport was de schouwburg het centrum van Utrecht en er werd helemaal geredeneerd vanuit dit gebouw. Natuurlijk was het niet slecht dat de schouwburg gelegen was in het centrum, bij de stations en de uitvalswegen naar Leiden en Amsterdam, maar of dat ook het beste was voor de stad Utrecht heeft men zich niet afgevraagd.
Als eerste spreker van de raadsvergadering van 17 maart 1916 zette Fockema Andreae de toon, en al probeerden enkele raadsleden de zaak opnieuw te openen, een grote meerderheid wees heropening van de schouwburgkwestie af. Daaronder waren ook raadsleden die in een eerder stadium tegen het plan Gort hadden gestemd

Advies van Berlage

Het schouwburgcomité, dat zei brede kringen van de Utrechtse bevolking te vertegenwoordigen, was zeer teleurgesteld over deze uitkomst en wilde zich vooralsnog niet bij het besluit neerleggen. Het comité belegde een avond met Berlage en Weismann als gastsprekers. Hen was gevraagd zich uit te spreken over de Utrechtse schouwburgproblematiek. Op 21 maart 1916 opende de hoofdredacteur van het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* Graadt van Roggen als voorzitter van het schouwburgcomité aldus de vergadering:
'onbevredigd door de weinig principiële wijze, waarop na de naasting van het bestaande gebouw, het schouwburgvraagstuk in waarde onderschat en overhaast afgedaan is geworden; overtuigd dat ten opzichte van de zeer principiële kwesties als het verkeersprobleem en de stadsontwikkeling deskundige voorlichting en verstrekkend onderzoek zo goed als zeker ontbroken heeft; teleurgesteld door het

[15] 'Het Schouwburgvraagstuk', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 2-2-1916.
[16] GAU, Notulen vergadering Gemeenteraad 3-2-1916.
[17] Idem.

raadsbesluit, waardoor op een vlottende basis van berekening een bedrag van *f*400.000,– beschikbaar werd gesteld voor de verbouwing van den ouden in alle opzichten ongunstig gelegen schouwburg, zonder dat op afdoende wijze aangetoond was geworden, dat niet met hetzelfde bedrag op veel gunstiger terrein een nieuw monumentaal gebouw te verkrijgen ware geweest[18].'

Niet voor niets had het comité Berlage uitgenodigd. Men wist dat deze architect de schouwburgkwestie juist wel benaderde vanuit een stedebouwkundig oogpunt, in tegenstelling tot de manier waarop het gemeentebestuur de zaak had afgedaan.

De Woningwet van 1901 maakte het openbare lichamen mogelijk controle uit te oefenen over de bestemming van de beschikbare grond. Terwijl er in de 19e eeuw nauwelijks een structuur aan de bouwactiviteiten ten grondslag lag, ging men er in de 20e eeuw toe over de beschikbare ruimte zorgvuldiger te plannen en te beheren. De snelle groei van de stedelijke bevolking liet geen vormloze, voortwoekerende bouwsels meer toe. Berlage had zich als een der eersten in Nederland verdiept in de stedebouw en had onder andere uitbreidingsplannen gemaakt voor Amsterdam (1902 en 1915), Den Haag (1908) en Purmerend (1911). In 1920 en 1924 zou hij stadsuitbreidingen ontwikkelen voor de stad Utrecht. Centraal in zijn planning voor deze stad stond het streven het verkeersprobleem uit de wereld te helpen. Berlage was van mening dat het verkeer voor een goed deel de vorm van een stad bepaalde. In zijn lezing van 1916 gaf hij daarvan nogmaals blijk:

'De Utrechtsche schouwburgkwestie intussen is er niet één van partieel belang, maar is een kwestie die het stedebouwkundig belang in zijn vollen omvang raakt. De tijd ligt achter ons, dat monumentale gebouwen apart werden bekeken, als afzonderlijke, op zichzelf staande stichtingen: een schouwburg moet bezien worden uit een oogpunt van stedenbouw niet alleen, maar eveneens uit een oogpunt van verkeersontwikkeling, van stedenuitleg niet minder[19].'

Met deze woorden gaf Berlage impliciet te kennen dat hij het plan Gort kortzichtig vond. Berlage was ervan overtuigd dat men tegelijk met dat van de schouwburg, het vraagstuk van de verbouwing van het Vredenburg in zijn geheel diende te aanvaarden, ook in verband met de toegangswegen en de verkeersmiddelen. Er moest allereerst bepaald worden wat men met het Vredenburg wilde, dus ook of de koeien en paarden nog steeds daar verhandeld zouden worden, of dat er een handels- of cultureel centrum moest komen. Pas als daar duidelijkheid over bestond kon men de schouwburgkwestie oplossen.

Niets kon echter de gemeenteraad vermurwen, ook niet de woorden van Nederlands grootste architect: het plan Gort ging door. Positief gevolg van de min of meer opgedrongen naasting was dat de gemeente zich als eigenares verantwoordelijk had gesteld voor de stadsschouwburg en zich voor het eerst bereid verklaard had jaarlijks een fors bedrag op de begroting te zetten om de verbouwing te kunnen financieren. Na aftrek van de vermakelijkheidsbelasting was dat nog altijd een bedrag van vijftienduizend gulden per jaar[20].

Ter voorbereiding van de renovatie nam het gemeentebestuur in de loop van 1916 enkele maatregelen. Er werd onder andere een verbindingsbrug gebouwd tussen de schouwburg en de foyer van de Jaarbeurs om het publiek ook tijdens de ver-

[18] De voordracht van Berlage werd op 22 maart 1916 gepubliceerd in *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*.

[19] Idem.

[20] GAU, Gedrukte Verzameling 1915, nr. 114.

bouwing gastvrij te kunnen ontvangen. Daarnaast werd deze foyer op kosten van de gemeente opnieuw gemeubileerd. Na de renovatie konden de meubelen immers toch overgebracht worden naar de schouwburgfoyer.
Tenslotte achtte het gemeentebestuur het raadzaam alle medewerkers per 1 februari 1917 te ontslaan en in tijdelijke dienst te nemen. Zo hoefden werknemers, die onvoldoende funktioneerden, niet in de nieuwe schouwburg aangesteld te worden.
Alle plannen en maatregelen zouden echter voor niets zijn, want de oorlogstoestand in Europa maakte voortzetting van de verbouwing onmogelijk. Nederland was weliswaar neutraal, maar de invloed van deze instabiele situatie bleef niet uit. Enorme prijsstijgingen en gebrekkige toevoer van materialen waren het gevolg.
Begin februari 1917 werd duidelijk dat als de oorlog zou voortduren de verbouwing van de schouwburg zou moeten worden uitgesteld[21]. Het verbaasde dan ook niemand toen B&W besloot de verbouwing voorlopig maar uit te stellen[22]. De verbouwing zou ondertussen geen 400.000 maar 1 miljoen gulden gaan kosten[23].
Gort had genoeg van de langslepende kwestie en liet B&W op 20 december 1918 weten dat hij zijn werkverband als beëindigd beschouwde[24]. In 1934 zou de Haagse architect echter op zijn beslissing terugkomen en liet B&W weten dat nu de tijden veranderd waren en de leveringen niet meer zo problematisch, wel weer met de verbouwing kon worden begonnen[25]. Het was B&W inmiddels bekend dat Gort failliet was verklaard, en men begreep wel dat hij op deze wijze probeerde weer een opdracht binnen te krijgen. B&W had er geen twijfel over laten bestaan dat na beëindiging van zijn werkzaamheden in 1918 zij te allen tijde het recht had van het plan Gort af te stappen[26]. Direct na de aankondiging dat Gort zijn werkzaamheden als beëindigd beschouwde, legde de gemeente het plan Gort terzijde. De lei was weer schoon en koud twee jaar na de verhitte polemiek rond de schouwburg brandde de strijd opnieuw los.

Van verbouwingskwestie naar Jaarbeurskwestie

Vergeleken met 1915 was de situatie wel enigszins gewijzigd, met name door de komst van de Jaarbeurs naar Utrecht. Op 26 april 1916 werd de Vereniging tot het Houden van Jaarbeurzen in Nederland opgericht om de Nederlandse handel een stimulans te geven. Hier konden fabrikanten handel drijven met grossiers en winkeliers. Utrecht wilde graag deze beurs binnen haar stadsgrenzen halen om eigen economie en belangen te ondersteunen. Behalve door argumenten te gebruiken als de centrale ligging en goede bereikbaarheid, deed het gemeentebestuur dat door zich uiterst welwillend op te stellen ten aanzien van subsidieverzoeken en het verlenen van diensten en faciliteiten. De eerste nationale jaarbeurs werd gehouden op zeven verschillende terreinen in Utrecht, maar het Vredenburg was het middelpunt van alles.
Op zaterdag 24 februari 1917 opende wethouder Van Zijst de eerste Jaarbeurs in Utrecht en sprak bij die gelegenheid de hoop uit dat de Jaarbeurs een succes zou worden en dat zij gesteund door dit succes een blijvend karakter zou mogen krij-

[21] 'De Schouwburg', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 9-1-1917.
[22] GAU, Gedrukte Verzameling 1917, nr. 76.
[23] 'De Schouwburg', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 31-10-1917.
[24] BPAZ, Verbouwing schouwburg 1916/1917 (VS).
[25] Idem (brief 13-8-1934).
[26] Idem (brief 17-9-1934).

Luchtfoto van het Vredenburg met schouwburg en Jaarbeursgebouwen, 1921. GAU, T.A. Vredenburg 1921 (1).

gen. De openingsrede werd gehouden in de omstreden schouwburg, en toen de wethouder het had over het 'voor afbraak bestemde gebouw' sprak hij verrassende woorden, te meer omdat hij zich nog geen jaar daarvoor één van de felste voorstanders had getoond van verbouwing op het Vredenburg als voorzitter van de Commissie tot Onderzoek van het Schouwburgvraagstuk. Thans leek hij, als voorzitter van de Vereniging van Nederlandse Jaarbeurzen, 180 graden te zijn omgedraaid. Een eerste signaal voor de richting van de toekomst van de schouwburg.
Het succes van de jaarbeurzen in 1917 en 1918 sterkte de vereniging in haar streven een vast jaarbeursgebouw te vestigen, en wel op het Vredenburg in Utrecht[27]. Uiteraard het Vredenburg, want de argumenten die voor een schouwburg aldaar pleitten golden nog sterker voor het jaarbeursgebouw: dichtbij het station, niet ver van de uitvalswegen en voldoende parkeergelegenheid. Toen van rijkswege in 1919 uiteindelijk geld beschikbaar gesteld werd voor de bouw van een vast jaarbeurgebouw werd de strijd tussen Amsterdam, Den Haag en Utrecht dan ook in het voordeel van de laatste stad beslecht. Utrecht was niet meer alleen bisschopsstad of Domstad, maar vanaf 1918 ook definitief Jaarbeursstad.
Met deze beslissing leek ook de toekomst van de schouwburg en het lot van de veemarkt bezegeld te zijn. In het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* protesteerde men dat 'de Jaarbeurs de schouwburg van het Vredenburg verdringt'. Geen wonder, want wie kennis had genomen van de plannen van de Jaarbeurs kon alleen maar tot de conclusie komen dat de schouwburg van het Vredenburg moest verdwijnen. Bij het ontwerp van het Jaarbeursgebouw, dat in 1921 geopend zou worden, had men namelijk al plannen gereed liggen voor een tweede en derde gebouw en Graadt van Roggen schreef:'Naast het eerste, door een straatoverbrugging verbonden, zou een tweede gebouw verrijzen; loodrecht op dit tweede gebouw zou achter den te amoveeren schouwburg op het Vredenburg, een derde gebouw verrijzen'[28]. Reeds het tweede Jaarbeursgebouw zou dan vast komen te staan aan de schouwburg en dit was tegen de brandweerverordeningen. Het gemeentebestuur toonde de Jaarbeurs wederom haar goede gezindheid en sloot met de vereniging een overeenkomst. Als de schouwburg gesloopt werd zou het schouwburgterrein in erfpacht aan de Jaarbeurs gegeven worden[29].

[27] W. Graadt van Roggen, 'De Jaarbeurs', in: *De Vraagbaak*, november 1928.
[28] Idem.
[29] GAU, Gedrukte Verzameling 1928, nr. 61.

Graadt van Roggen zijn we in een eerder stadium tegengekomen als voorzitter van het Schouwburgcomité. Als zodanig had hij zich in 1916 één van de felste tegenstanders getoond van het raadsbesluit om tot de dure verbouwing over te gaan. Vanaf dit jaar zit hij ook in het bestuur van de Jaarbeurs en jarenlang zou Graadt van Roggen de drijvende kracht zijn achter de groei en ontwikkeling van de Jaarbeurs. Zo zien we dat twee oorspronkelijke tegenstanders in de schouwburgkwestie samen zitting namen in het bestuur van een onderneming, die ook haar oog op het Vredenburg had laten vallen. Naast Graadt van Roggen, die als hoofdredacteur van het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* grote invloed had op de publieke opinie, was wethouder van Zijst van Openbare Werken toegetreden tot het jaarbeursbestuur. Zij waren overigens niet de enigen die zowel in het bestuur van de Jaarbeurs als in de schouwburgcommissie zitting hadden. Daar was bijvoorbeeld ook C. Hoitsema, raadslid en ondervoorzitter van de Jaarbeurs, maar eveneens jarenlang actief in de verschillende schouwburgcommissies, en baron G.R.Th. Krayenhoff, penningmeester van het jaarbeursbestuur en lid van de Commissie van Advies tot Onderzoek van het Schouwburgvraagstuk, en tenslotte J. Milius, gewoon bestuurslid van het Jaarbeursbestuur en lid van de commissie van advies.
Vanaf het moment dat de Jaarbeurs als een komeet uit de hemel was neergeploft op het Vredenburg, werd hij door het gemeentebestuur beschouwd als een geschenk. Er was geen sprake meer van een schouwburgkwestie; nu was er de Jaarbeurskwestie. Het lot van de schouwburg werd vanaf dat moment opgehangen aan de ontwikkeling van de Jaarbeurs en in feite bepaald door een paar heren, die in beide besturen zitting hadden. Waren ze het eens over de toekomst van de jaarbeurs, dan waren zij het automatisch eens over het lot van de schouwburg. Toch zou het nog tot 1937 duren alvorens de beurs daadwerkelijk het schouwburgterrein nodig zou hebben. Voor het theatergebouw betekende dit een periode van afwachten, oplappen, goed geld naar kwaad geld gooien en vooral van twijfel. Twijfel over de eigen toekomst.
Aanvankelijk leek het voorspoedig te gaan met de Jaarbeurs, en in september 1921 werd voor het eerst een internationale beurs gehouden. Fabrikanten van over de hele wereld konden hun goederen tentoonstellen en verhandelen. Ook al was deze internationale beurs een volgende kroon op het werk van de Jaarbeurs, de gevolgen van de wereldwijde recessie tussen 1920 en 1923 konden juist voor zo'n mondiaal georiënteerde beurs niet uitblijven. Na 1921 volgde er een diepe inzinking en het was voor de Jaarbeurs een hele toer om het hoofd boven water te houden. Uitbreiding zat er dan ook de eerste jaren niet in. Pas na 1927 kwam de vaart er voor de Jaarbeurs weer in[30]. De schouwburg kon voorlopig op zijn oude vertrouwde plek blijven staan.

De aktiviteiten, die na 1917 ontplooid werden om de schouwburgkwestie tot een voor ieder acceptabel einde te brengen, werden niet krachtig doorgezet. Het had er alles van dat het gemeentebestuur maar afwachtte totdat de omstandigheden een beslissing zouden forceren.
Eerder is gezegd dat Van Vrijberghe de Coningh zich in 1913 als bestuurslid van de Utrechtse Schouwburgmaatschappij het lot van de schouwburg zodanig had

[30] Als noot 27.

aangetrokken dat hij een plan had ontworpen tot verbouwing van de schouwburg. Gort had dit plan weliswaar als ongeschikt van tafel geveegd, maar hij was tevreden dat zijn doel bereikt was, namelijk dat het verouderde gebouw gemoderniseerd zou worden. Voor hem als liefhebber van toneel was er dan ook alle reden om zitting te nemen in de Commissie van Advies van de Stadsschouwburg[31]. Het was een grote teleurstelling voor hem toen het gemeentebestuur het plan Gort in de ijskast stopte. Voor Van Vrijberghe de Coningh betekende dit slechts uitstel en geen afstel. Hij was van mening dat het gemeentebestuur zich snel opnieuw over de kwestie diende te buigen. Begin 1919 kwam het toegewijde commissielid wederom met een rapport[32]. Hij vond dat 'deskundig advies moet worden aangetrokken, want anders wordt de Utrechtsche Schouwburg een replica van de verknipte Haarlemsche Schouwburg'. Dit sprak het gemeentebestuur aan en men stemde in met Vrijberghe's aanbeveling. Wie anders dan Berlage zou voor deze opdracht aangetrokken kunnen worden? Behalve het feit dat hij sinds de creatie van de Beurs in Amsterdam (1903) naam en faam in de hele wereld had verworven en voor de stad Utrecht dus een waardig architect zou zijn, had hij met zijn prikkelende rede van 1916 in Utrecht duidelijk zijn visitekaartje afgegeven. Onomwonden had hij verklaard hoe de schouwburgkwestie aangepakt diende te worden en zijn ideeën daarover hadden zich sindsdien niet gewijzigd.
Burgemeester Fockema Andreae had zich evenals Berlage verdiept in het werk van de Italiaanse architect Camillo Sitte en voelde grote verwantschap met Berlage's visie op de stedenbouw. De rijke ervaring die de architect-stedebouwkundige in de jaren daarvoor had opgedaan maakte dat hij bovenaan het lijstje van B&W stond om uitbreidingsplannen voor Utrecht te ontwerpen. Berlage's kritiek kwam in 1916 op een uiterst gevoelig moment, maar nu, drie jaar later, was ook het gemeentebestuur ervan doordrongen dat de schouwburgkwestie en de uitbreidingsplannen van de stad nauw met elkaar verweven waren. Vooruitlopend op de stadsuitbreidingsplannen was het niet meer dan logisch Berlage om advies te vragen. Berlage zag dit als een uitdaging, want verder dan twee theaterontwerpen, een Wagnertheater in Amsterdam en één in Den Haag en een concertzaal in Venlo, was hij in zijn rijke carrière nog niet gekomen. Om niet dezelfde fout te maken als met Gort hield het gemeentebestuur de opdracht beperkt. Allereerst zou Berlage samen met de directeur van Gemeentewerken ir. Holsboer een lokatie-onderzoek verrichten, en daar zou vervolgens een prijskaartje aangehangen worden[33].
Berlage toonde grote voorkeur voor Wijk-C, aan de rand van het Vredenburg. De bebouwing aan de Korte Viestraat/Lange Viestraat, de Willemstraat en de Varkensmarkt zou dan moeten wijken. Als tweede mogelijke locatie zag Berlage wel wat in de Catharijnesingel, tegenover de brug en tussen de Vleutenseweg en de Leidsestraatweg. Voor Berlage was er geen andere plaats voor een schouwburg dan in het centrum van een stad. Lepelenburg en het Lucas Bolwerk lagen volgens hem te ver weg van het centrum[34]. Holsboer veroorloofde zich af te wijken van de visie van de grote meester en opperde nog drie andere lokaties[35]. Aarzelend schaarde Berlage zich achter de voorstellen, te weten het park Lepelenburg, over

[31] GAU, Gedrukte Verzameling 1918, nr. 104.
[32] BPAZ, Notulen Schouwburgcommissie nr. 4.
[33] GAU, Gedrukte Verzameling 1930, nr. 209.
[34] BPAZ, Bouw van een nieuwe schouwburg 1919-1931 (brief van Berlage aan B&W 24-5-1919).
[35] Als noot 34 (brief van Holsboer aan B&W 18-6-1919).

de Leidsevaart, die dan gedempt zou zijn, en de hoek van de Nachtegaalstraat en de Maliesingel tegenover Tivoli.

Standpunten van de politieke partijen

Vergeefs was echter de poging van Berlage en Holsboer om de lethargie, die in de Raad heerste ten aanzien van de schouwburgkwestie, te doorbreken; vergeefs zou ieder initiatief zijn dat het tweetal de volgende decennia zou nemen. 'Tijdsomstandigheden' was het absolute toverwoord en daarmee het meest gebruikte argument om ieder initiatief te smoren. Deze troef werd afwisselend door verschillende fracties gebruikt om verbouwing of nieuwbouw te verhinderen. We hebben gezien dat in januari 1916 een motie van de sociaal-democraat Van Dijk, die als doel had voortgang van het plan Gort te verhinderen, zowel gesteund werd door zijn fractiegenoten als door liberalen van verschillende pluimage en anti-revolutionairen. Op 30 maart 1916 lukte het enkele raadsleden om de schouwburgkwestie voor de vierde keer in de raadsvergadering te brengen, om zo alsnog een dam tegen het plan Gort op te werpen. Een motie van wederom Van Dijk bepleitte uitstel van verbouwing wegens 'tijdsomstandigheden'. Ook nu kreeg hij steun uit anti-revolutionaire hoek. De ware reden voor zijn motie werd echter duidelijk toen een andere motie van vrijzinnig democraat Werker in stemming werd gebracht. Deze wilde een nieuwe schouwburg op het Lepelenburg. Zestien raadsleden stemden voor dit plan, allen liberalen en sociaal-democraten. De anti-revolutionairen hadden dit keer afgehaakt, want die wilden helemaal geen schouwburg[36].

De liberalen hadden de 19e-eeuwse opvattingen over het kunstbeleid tot op zekere hoogte achter zich gelaten. Niet omdat zij tot de overtuiging waren gekomen dat de overheid zich moest 'bemoeien' met kunst, maar meer omdat het vanuit pragmatische overwegingen in dit nieuwe tijdsgewricht niet meer haalbaar bleek om een florerend kunstleven te hebben op basis van louter particuliere steun. Zowel de Vrijheidsbonders als de Vrijzinnig Democraten realiseerden zich dat Utrecht geen of een slechte schouwburg zou krijgen als men het orthodox liberale standpunt van terughoudendheid zou blijven innemen. De scheiding, die de liberale fractieleden jarenlang hadden kunnen aanbrengen tussen hun politieke terughoudendheid ten aanzien van kunst en kunstenaars en hun persoonlijke interesse voor de kunsten, kon niet langer meer gehandhaafd blijven. De liberalen beseften dat als de Utrechters van dramatische kunst wilden genieten, de gemeente diep in haar buidel zou moeten tasten om een goede en een vierde stad van Nederland waardige schouwburg te bouwen. Let wel, het gaat hier om een toneelvoorziening voor een gemeenschap. Ten aanzien van de directe steun aan kunstenaars bleef het 19e-eeuwse liberale standpunt van kracht en dit zou tot na de Tweede Wereldoorlog voortduren.

De liberalen waren niet de enigen die zich verantwoordelijk voelden tegenover de Utrechtse gemeenschap. Ook de SDAP en de Rooms Katholieke Staatspartij stelden zich positief op ten aanzien van de schouwburgkwestie. De sociaal-democraten hadden zich vanaf de oprichting van hun partij in 1901 al voorstanders getoond van overheidssteun aan kunst en kunstenaars, en voegden in Utrecht, althans in het begin, de daad bij het woord. Evenals de liberalen waren zij gepor-

[36] Zie: *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* ,3-4-1916.

teerd voor een nieuwe schouwburg. De rooms-katholieken voerden een wat anoniemer beleid; zij waren zeker niet tegen een schouwburg in Utrecht maar lieten zich minder leiden door een ideologie of door liefde voor het toneel. Deze fractie was het meest geneigd goed op de gemeenschapsbeurs te passen. Hen was een goed verbouwde schouwburg op het Vredenburg eigenlijk net zo lief als een nieuwe op een andere plaats, want dit was immers veel goedkoper. De vierde belangrijke partij in Utrecht was de Anti-Revolutionaire Partij. Als enige hield deze vast aan vaste beginselen ten aanzien van de dramatische kunst, het best verwoord door Abraham Kuyper: 'Het calvinisme is puriteins. Het verbood spel, dans en komediebezoek'[37]. Het calvinisme heeft kunst in zijn algemeenheid niet bevorderd, maar stond ronduit vijandig tegenover toneel, opera en dans. De anti-revolutionaire raadsleden lieten dan ook geen gelegenheid voorbij gaan om hun afkeer te uiten. Wat hen betrof kreeg de schouwburg uit de gemeentekas geen sou meer. Zij beseften wel dat het geen enkele zin had om een motie van die strekking in te dienen, maar zij lieten niet na om telkens weer roet in het eten te gooien. Alle moties die, bedoeld of onbedoeld, uitstel ten gevolge hadden werden gesteund. Ook zij gebruikten te pas en te onpas de 'tijdsomstandigheden' als argument.
Samen bezetten de liberale partijen, de Anti-Revolutionaire Partij, de SDAP en de RKSP tussen 1919 en 1937 35 van de in totaal 39 raadszetels, en na iedere verkiezing zaten zij in ongeveer dezelfde verhouding in de Raad. De SDAP was met gemiddeld twaalf zetels de grootste partij, op de voet gevolgd door de RKSP met elf; op iets grotere afstand volgden de liberalen met zeven zetels en de AR met vijf. Zonder de anti-revolutionairen waren er dus altijd op zijn minst dertig raadsleden vóór gemeentelijke steun aan de schouwburg. Dat er na 1916 toch niet op initiatief van de Raad een nieuwe schouwburg is gekomen en dat er tot 1937 gewacht moest worden alvorens een particulier initiatief er voor zorgde, moet dan ook verklaard worden vanuit het feit dat er na de noodgedwongen afgelasting van het plan Gort eenvoudig geen meerderheid meer te vinden was voor zo'n ingrijpende uitgave. Het algemene gevoelen was dat het niet verantwoord zou zijn in onzekere economische omstandigheden een zo vérstrekkende beslissing te nemen. Nog steeds was de meerderheid van mening dat het oude theatergebouw er eigenlijk niet meer mee door kon, maar men werd heen en weer geslingerd tussen het optimistische gevoel dat er een nieuwe schouwburg gebouwd moest worden en de pessimistische vrees dat de oude schouwburg nog jaren mee zou moeten gaan. Illustratief voor deze besluiteloosheid is de correspondentie uit die periode. Op 20 oktober 1920 schrijft Holsboer aan B&W dat 'het nu vrijwel met zekerheid te zeggen is, dat het tegenwoordige gebouw nog tal van jaren dienst zal moeten doen'[38]. Nog geen jaar later vraagt de directeur Gemeentewerken zich af 'of de schouwburg nog waard is om verbeteringen aan te brengen als er over de bouw van een nieuw schouwburg gesproken wordt'[39]. Nadat eind 1923 B&W zekerheid lijken te geven over de toekomst van de schouwburg als zij in een brief gericht aan de gemeenteraad schrijven: 'Nu het zich laat aanzien, dat de tegenwoordige schouwburg nog meerdere jaren in gebruik zal blijven...'[40], geeft Holsboer in een brief

[37] Zie Boekman, *Overheid en kunst*, 48-56.
[38] GAU, Secretariearchief, dossier onderhoud, herstelling en verandering van de Schouwburg (brief van Holsboer aan B&W 20-10-1922).
[39] Idem (brief van Holsboer aan B&W 14-2-1923).
[40] Idem (schrijven van B&W aan Raad 7-12-1923).

De schouwburg op het Vredenburg, 1941. GAU, T. A. X 4, 22 (c).

gedateerd 17 juli 1925 weer hoop: 'Men denkt er toch over dat de schouwburg nog maar betrekkelijk korte tijd bespeeld zal worden'.
Grote plannen werden er dus in de jaren'20 niet gemaakt, behalve dan dat Holsboer zich er in 1925 door de Schouwburgcommissie nog één keer toe liet bewegen een groot vernieuwingsplan op papier te zetten. De Schouwburgcommissie was van goede wil en oprecht probeerden de commissie-leden om niet altijd in de schoenen van de raadsleden te gaan staan, ook al waren enkelen van hen zelf raadslid, maar zoveel mogelijk te redeneren vanuit de noden van de schouwburg en het toneel. Het was tenslotte niet aan de commissieleden om de financiële konsekwenties van eventuele plannen te beoordelen. Verder dan het Holsboer-plan is het echter niet gekomen. De directeur van Gemeentewerken en de Schouwburg-commissie zagen er de noodzaak van in om de schouwburg grondig te renoveren of om nieuwbouw te realiseren; B&W hadden een gewillig oor, maar niet voldoende macht om een beslissing in het voordeel van de schouwburg door de Raad te slepen, en de Raad nam in deze periode de plannen zelfs nauwelijks ter overweging.
Deze afwachtende houding was al evenzeer het gevolg van de onzekerheid rond de eventuele uitbreidingen van de Jaarbeurs. De gemeente had haar lot door de overeenkomst van 5 april 1919 aan dat van de Jaarbeurs verbonden, en zonder overleg met en toestemming van de Jaarbeurs konden er geen werkelijke stappen genomen worden[41]. Fnuikender nog voor de beslissingskracht van de Raad was echter de onzekerheid rond de toekomst van de Jaarbeurs. Zou de Jaarbeurs gaan uitbreiden, dan was het welhaast zeker dat er op een andere plek dan het Vredenburg een nieuwe schouwburg moest verrijzen. De beslissing zou op die wijze min of meer voor de raad genomen worden. Het waren echter voornamelijk tegenslagen, die de Jaarbeurs in de jaren'20 te verwerken kreeg. Men kwam niet verder dan het ontwikkelen van uitbreidingsplannen, de tijd was er absoluut niet rijp voor.
Onzeker in die plannen was ook de lokatie van de schouwburg. Moest die nu wel of niet verdwijnen, was de vraag? Volgens de plannen van 1918/1919 vond het Jaarbeursbestuur van wel, maar later voelde men meer en meer voor uitbreiding

[41] GAU, Gedrukte Verzameling 1919, nr. 10.

langs de Rijnkade, waardoor de schouwburg en het Vredenburg gespaard zouden blijven. Ook deze onzekerheid zou tot 1937 voortduren.
Een derde verschijnsel is matheid van de raad ten aanzien van de schouwburg die onder meer blijkt uit het uit handen geven van de exploitatie. Met 159 beroepsvoorstellingen, zeven volksvoorstellingen, 23 uitvoeringen van Utrechtse rederijkerskamers, die gemiddeld zo'n 500 bezoekers per avond trokken[42], was de gemeente nog altijd niet tevreden. Er moest nog steeds geld bij en in deze tijden van nooddruft kon men zich daar niet mee verenigen. Verpachten was de enige oplossing. Gegadigden waren het Rembrandt-bioscooptheater, Het Schouwtoneel van Jan Musch en de N.V. Toneelvereniging van Herman Heyermans, die dakloos was geworden. Het Utrechtse gemeentebestuur koos voor Het Schouwtoneel en dat verhuurde op zijn beurt het gebouw in de zomermaanden aan het Rembrandt-bioscooptheater[43]. Vanaf 1920 tot en met 1933 was Het Schouwtoneel het huisgezelschap van Utrecht. Jaarlijks betaalde het hiervoor een pachtsom van *f* 12.000,– tot *f* 18.000,–. De gemeente bleef wel verantwoordelijk voor het gebouw, maar niet meer voor de dagelijkse gang van zaken. De Schouwburgcommissie leidde intussen een tanend bestaan. In naam moest zij nog wel de 'kwaliteit' in de gaten houden, maar dat stelde niet veel voor. Het uit handen geven van het beheer van de schouwburg leidde af van de werkelijke kwestie, namelijk dat het theater een oud gebouw was, niet langer in staat om de dramatische kunsten een passend onderdak te bieden.
Gedurende de jaren'20 werden er allerlei uitgaven gedaan, die het dagelijks onderhoud betroffen, en zo nu en dan sanctioneerde de raad een groter bedrag om bijvoorbeeld lekkages tegen te gaan of het gebouw iets brandveiliger te maken. Het ging echt om de hoogst noodzakelijke verbeteringen. Deze verbeteringen werden wel altijd getoetst met de bedoeling ze in de toekomst in het te renoveren theatergebouw op te kunnen nemen. Zo werd een plan, dat geen plan was, beetje bij beetje uitgevoerd. Het Vredenburg bleef het weinig fraaie centrum van Utrecht, waar koeien en paarden verhandeld werden, handelslieden van hier en overzee hun waar tentoonstelden, en waar tegen de avond toneelliefhebbers zich aan Verkade, Royaards of het Schouwtoneel kwamen verlustigen.

Men moet overigens niet denken dat de gemeente alleen in het geval van de schouwburg een afwachtende en terughoudende houding aannam. Ook als er andere openbare gebouwen in het geding waren bleef men rekken en de besluitvorming uitstellen tot 'betere tijden'. Zelfs als het gebouwen betrof die ter ondersteuning werkten van het economisch welvaren van Utrecht. Een aardig voorbeeld is de Korenbeurs[44]. In de 19e eeuw bestond in Utrecht een levendige handel in granen en fruit en in 1854 stelde de gemeenteraad vast dat er grote behoefte was aan een vaste korenbeurs. Toen hadden de kooplieden al sinds jaar en dag geklaagd over de erbarmelijke omstandigheden waaronder zij hun handel moesten drijven. Raadslid Kok verklaarde in een gemeenteraadsvergadering in 1884 nog dat 'het eerder mogelijk zou zijn de Dom te verzetten, dan hier een beurs te stellen'. Uiteindelijk - in 1891 - gaf het gemeentebestuur toch zijn fiat en in 1894 kon de korenbeurs op het Vredenburg eindelijk feestelijk worden geopend. Het was echter

[42] GAU, Gedrukte Verzameling 1919, nr. 80.
[43] GAU, Gedrukte Verzameling 1920, nr. 35.
[44] Vgl. A. van Hulzen, *Het Vredenburg Utrecht* (Vreeland, 1981).

wel wat laat, want de graanhandel was intussen zo vervallen dat men deze hal vooral voor andere produkten moest openstellen, vandaar dat men deze beurs ook wel Handelsbeurs noemde.
De Korenbeurs zou in een veel rapper tempo worden afgebroken dan zij was opgebouwd, maar dat had vooral te maken met de draagkracht van het Jaarbeursbestuur. Na de diepe inzinking aan het begin van de jaren'20 zat de Jaarbeurs vanaf 1927 weer in de lift. Het aantal deelnemers nam gestaag toe, en het succes van de najaarsbeurs van 1928 toonde aan dat de expositieruimte moest worden uitgebreid[45]. De plannen kwamen op tafel, de Korenbeurs werd gesloopt en in 1930 beschikte de Jaarbeurs over haar tweede vaste gebouw. Het einde van de uitbreiding was nog niet in zicht. Voordat de grote uitbreidingsplannen van de Jaarbeurs openbaar werden gemaakt had de schouwburgcommissie zich in de zomer van 1928 nogmaals uitgesproken voor nieuwbouw. De voorkeur ging uit naar een nieuw theater op dezelfde plaats, of iets noordelijker[46].

Een uit de handen genomen beslissing

Aangezien de Jaarbeurs geen bezwaar maakte tegen deze plannen, omdat die hun eigen plannen niet doorkruisten, kon de lokatiediscussie weer losbarsten. Het gemeentebestuur stelde in alle rust op 10 december 1929 twee commissies in. De ene moest uitzoeken op welke wijze particulieren betrokken zouden kunnen worden bij de vorming van bouwkapitaal, de ander kreeg als opdracht een goede lokatie te zoeken[47].
De uitkomst van het onderzoek was dat de gemeente en particulieren moesten samenwerken. Beiden zouden een bedrag van *f* 200.000,– moeten bijdragen en daarnaast zou er *f* 600.000,– bijeengebracht moeten worden in de vorm van de door de gemeente gegarandeerde premieleningen of obligaties. Wat de lokatie betreft waren veel van de 19 voorgestelde mogelijkheden inmiddels afgevallen: ze waren ondertussen volgebouwd of anderszins ongeschikt geworden. Bovendien had de gemeente, onder andere vanwege de enorme groei van de bevolking en de hogere eisen die gesteld werden aan de huisvesting, vrijwel alle beschikbare grond opgebruikt. De commissie kwam dan ook niet verder dan het oude vertrouwde Vredenburg en het Lucas Bolwerk[48].
Had Berlage zich in 1919 nog een enthousiast advocaat van het centrum getoond en vond hij het Lucas Bolwerk te ver daarvan verwijderd, nu waren zijn ideeën daarover veranderd. Door de ontwikkeling van zijn stadsuitbreidingsplannen in 1920 en 1924 was hij tot de overtuiging gekomen dat het centrum, en daarmee het Vredenburg, in planologisch opzicht absoluut de verkeerde plaats was; er was te weinig parkeerruimte, de Jaarbeurs zou zich niet vrij kunnen ontwikkelen en bovendien de schouwburg tot last zijn[49]. Hij kreeg spoedig steun van de directeur Gemeentewerken en tesamen met Berlage's enorme prestige was dit voldoende om het gemeentebestuur te overtuigen. Hij stelde het Hieronymusplantsoen voor[50].

[45] Zie W. Graadt van Roggen, 'De Jaarbeurs', in: *De Vraagbaak*, november 1928.
[46] GAU, Gedrukte Verzameling 1928, nr. 61.
[47] BPAZ, Commissie inzake het Schouwburgvraagstuk, notulen, 658 AZ.
[48] GAU, Gedrukte Verzameling 1930, nr. 209.
[49] Idem.
[50] Idem.

Het gemeentebestuur kon zich hiermee verenigen, en gaf opdracht tot het ontwikkelen van een plan voor deze lokatie[51]. Dit impliceerde echter wel onteigening, maar al voordat de Raad en Provinciale Staten toestemming hadden gegeven begon Gemeentewerken met het aankopen van panden. Op 23 juni 1931 kwam de toestemming van Provinciale Staten, maar de aankopen mochten de twee ton niet overstijgen[52].

In een vroeg stadium had de Schouwburgcommissie al aan de bel getrokken en gewaarschuwd dat het uitgetrokken bedrag niet voldoende zou zijn. De voorspelling werd bewaarheid toen het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* op 1 juli 1931 publiceerde dat het aankopen van panden aan de Nobelstraat en de Nobeldwarsstraat niet zoals men dacht voor het verbreden van de Nobelstraat noodzakelijk was, maar voor het bouwen van een nieuwe schouwburg. De verbazing was groot toen bleek dat het gemeentebestuur op heimelijke wijze een plan wilde doordrukken zonder de publieke opinie daarvan op de hoogte te stellen. Het nadelig effect van deze publikatie werd al snel gevoeld. De prijzen van de panden schoten omhoog en er waren plotseling ook eigenaren die helemaal niets meer voelden voor verkoop. Ondanks deze tegenvaller bleef de directeur Gemeentewerken ervan overtuigd dat het Hieronymusplantsoen de meeste geschikte plaats was. Nog op 8 juli 1931 kocht Gemeentewerken het failliete café Flora aan, op de hoek van de Nobelstraat en Singel[53].

Herberekeningen wezen uit dat bouwen aan het Hieronymusplantsoen nu op zijn minst *f* 400.000,– duurder zou uitvallen dan een schouwburg op het Vredenburg of het Lucas Bolwerk. Het doek viel voor het plan Hieronymusplantsoen en de rol van Berlage was definitief uitgespeeld. Op 9 juni 1932 discussieerde de gemeenteraad alweer over een voorstel tot verbetering van de schouwburg voor een bedrag van *f* 17.600,–. Alsof er nooit sprake was geweest van nieuwbouw namen de raadsleden hun stellingen weer in en voerden een discussie die evengoed in 1920 had kunnen plaatsvinden.

De anti-revolutionair Vermooten, die zich al vanaf 1916 met de schouwburgkwestie had bezig gehouden, was nog immer trouw aan calvinistische beginselen. Hij zei niet te begrijpen dat men in deze tijd met zo'n voorstel durfde te komen. Bovendien daalde het aantal schouwburgbezoekers en was er geen enkele reden om in een op zijn retour zijnde onderneming geld te steken. Zijn collega anti-revolutionair Van Nierop, die vanaf 1919 in de raad had gezeten, viel hem bij. Het ging hier slechts om vermaak van een klein deel van de burgerij en deze moest zich op het ogenblik die luxe maar ontzeggen. Vrijzinnig democraat Meyer reageerde bits met de opmerking dat het hier niet alleen om vermaak ging, maar ook om kunst. Hij stond op het standpunt dat de gemeente verplichtingen had aan de gemeenschap, en zeker ook aan de 2500 abonnementhouders, omdat zij een schouwburg exploiteerden. Zuidam van de Vrijheidsbond ging nog een stapje verder en vond de schouwburg in de huidige staat een stad als Utrecht onwaardig. Van Zinnicq Bergmann zat pas vanaf 1927 in de raad en vertegenwoordigde de RKSP. Hij droeg echter op voor de Utrechtse RKSP karakteristieke wijze het partijstandpunt naar voren. Als lid van de Schouwburgcommissie had hij zich als enige gereserveerd opgesteld ten aanzien van de voorgestelde verbeteringen aan de schouw-

[51] GAU, Gedrukte Verzameling 1931, nr. 31 bis.
[52] Als noot 47.
[53] BPAZ, Notulen van de vergaderingen van de Fabricagecommissie, 8-7-1931.

burg. Tijdsomstandigheden lieten een dergelijke uitgave niet toe. In de raadsvergadering verklaarde hij daarom dat hij eigenlijk tegen was, maar dat hij hoogst waarschijnlijk wel voor zou stemmen. En zo gebeurde. Evenals de heren Meyer en Zuidam zat de SDAP'er Reynders al vanaf 1919 in de raad. Hij toonde zich ontsteld over het feit dat in de middagzitting van die 9e juni B&W het niet verantwoord hadden gevonden *f* 1.600,– uit te geven voor leermiddelen en boeken ten behoeve van arbeiderskinderen en economisch zwakkeren, en dat zij er in de avondzitting geen been in zagen *f* 18.000,– uit te geven voor verbetering van een schouwburg. Het was duidelijk dat Reynders zijn gram wilde halen over het gebeuren van die middag, want hij en andere SDAP-raadsleden stonden eigenlijk positief ten opzichte van de schouwburg. Dat het hier om een protest ging blijkt ook uit de stemming. Zes van de twaalf SDAP raadsleden stemden tegen het voorstel. Niet meer, omdat anders het voorstel echt wel eens in gevaar zou kunnen komen. Uiteindelijk werd het voorstel met 25 voor en 13 tegen aangenomen. Naast de zes SDAP-leden hadden alle ARP-leden tegengestemd en één CHU-lid.
De posities waren weer ingenomen. De liberalen waren voor, de Anti-Revolutionairen waren tegen en de Sociaal Democraten en de Katholieken waren voor mits. Niet vreemd als men weet dat niet alleen de partijen in telkens dezelfde verhouding in de raad terugkeerden, maar dat vanaf 1919 veelal dezelfde raadsleden de belangrijkste woordvoerders waren in deze schouwburgkwestie.
Ondertussen bouwde de Jaarbeurs gestaag door. In 1932 werd het derde vast gebouw aan de Rijnkade geopend, en nog steeds hoefde de schouwburg niet te wijken. Dat zou zo blijven tot 18 maart 1937, toen Fentener van Vlissingen, voorzitter van de Raad van Bestuur van de Jaarbeurs, en burgemeester Ter Pelkwijk tijdens een receptie besloten dat er nu toch echt een nieuwe schouwburg zou komen.

Kroniek over het jaar 1989

G. J. Kylstra-van der Eijk

januari

1 Het inwonertal van de gemeente Utrecht is in 1988 met 874 personen toegenomen tot 230.372. De gemeente Amersfoort groeide met 2.408 personen tot een inwonertal van 95.924. De provincie telt nu 1.004.632 inwoners, dat is 38.484 meer dan op 1 januari 1988, dit is mede een gevolg van de provinciale herindeling.

1 In 1988 rukte de brandweer in Utrecht 144 maal minder vaak uit dan in 1987, namelijk 2.382 maal. Wel bedroeg de schade 20 miljoen gulden meer. Dit is voor een groot deel het gevolg van de grote brand van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen.

1 Het nieuwe muntmeestersteken van de vorig jaar in dienst getreden muntmeester drs. C. van Draanen zal bestaan uit een gestyleerde pijl en boog.

1 In het westen van de provincie vormen door de nieuwe indeling 24 oude stadjes en dorpen vanaf vandaag 14 nieuwe gemeenten. Ook de gemeente Woerden behoort nu weer tot Utrecht.

1 Het Regionaal Nutsbedrijf Eemland gaat van start. Hierin zijn de gas en centraalantenne bedrijven van Amersfoort, Baarn en Soest verenigd.

1 Wegens bezuiniging wordt de kiosk van VVV Utrecht in het winkelcentrum Hoog Catharijne gesloten.

2 Naar aanleiding van de verhuizing later in het jaar van het Academisch Ziekenhuis naar de Uithof verschijnt het door Dick Schaap samengestelde boek *Vaarwel Catharijnesingel* met foto's en verhalen over het oude ziekenhuis.

8 De Utrechtse Domroep presenteert haar eerste televisie uitzending.

11 De publieksprijs van de door de Stichting Oriëntatie Herinrichting Domplein Utrecht uitgeschreven prijsvraag is gewonnen door het Utrechtse gemeenteraadslid drs. ir. K. Metz en prof. ir. A. J. H. Haak uit Delft met het ontwerp 'Binnenstebuiten'.

12 Het beeldje van een zakkendrager dat 15 jaar geleden van de poortdeur bij Oudegracht 237 te Utrecht werd ontvreemd wordt overgedragen aan het gemeentelijk bureau Monumenten.

19 Mr. Petra van Luyn wordt door de Utrechtse gemeenteraad benoemd tot gemeentelijke ombudsvrouw.

19 De commissaris van de koningin jhr. drs. P. A. C. Beelaerts van Blokland opent officieel het nieuwe gebouw van de faculteit Beeldende Kunsten en Vormgeving van de Hogeschool voor de Kunsten aan de Ina Boudier-Bakkerlaan te Utrecht.

20 Bij zijn afscheid van de Utrechtse Welstandscommissie ontvangt ir. K. van der Gaast uit handen van burgemeester drs. M. W. M. Vos-van Gortel de zilveren Stadsmedaille.

20 Op een binnenplaats aan de Keukenstraat te Utrecht wordt het door Ina Bolle vervaardigde beeld 'Stenen meisje' onthuld.

24 Wethouder C. Pot ontvangt uit handen van ir. F. Marckmann, vice-voorzitter van de Utrechtse Klokkenspel Vereniging, twee klokjes bedoeld voor uitbreiding van het carillon van de Nicolaaskerk.

24 De Vereniging voor Kunstzinnige Vorming betrekt haar nieuwe pand Lucas Bolwerk 11 te Utrecht.

25 Wethouder drs. R. M. ten Cate-Dhont stelt op het terrein bij de Veilinghaven te

15 februari
Foto: Gem. Fotodienst neg. nr B 9407 G.

Utrecht een installatie voor scheiding van baggerslib in gebruik.
27 Uit handen van burgemeester Vos van Utrecht ontvangt mr. C. de Vriese, tot 1 januari 1989 algemeen directeur van de Jaarbeurs, de zilveren Stadsmedaille. Hij is opgevolgd door R. van Ingen.
31 Mr. E. M. d'Hondt, burgemeester van Maarssen, wordt voorzitter van de Provinciale Vereniging voor Vreemdelingen Verkeer als opvolger van mr. G. J. de Graaf.

februari

1 Tegelijk met een reorganisatie van de provinciale diensten is het provinciewapen gemoderniseerd en een nieuw logo voor de provincie ontworpen.
2 Ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan van de Onderlinge Pharmaceutische Groothandel te Utrecht ontvangt burgemeester Vos het eerste exemplaar van de herziene herdruk van het in 1953 verschenen boek *Nederlandse Vijzels* van dr. D. A. Wittop Koning.
3 Mr. drs. L. C. Brinkman, minister van WVC, opent het pand Centrum Maliebaan van de Utrechtse organisatie op het gebied van de zorg voor verslaafden.
4 Het kerkbestuur van de hervormde kerk in Lage Vuursche presenteert het boek *Van stulp tot kerk* van Willem Otten over de historie van het bosgebied tussen Gooi, Eemland en Utrechtse Heuvelrug.
13 Bij zijn aftreden als voorzitter van de rampencommissie van de Stichting Samenwerkende Utrechtse Ziekenhuizen ontvangt A. M. Stuij de Maartenspenning van de stad Utrecht.
15 Burgemeester Vos van Utrecht en J. Jessurun, plaatsvervangend directeur-generaal Culturele Zaken van het ministerie van WVC, ontvangen de eerste exemplaren van het door drs. M. C. Dolfin, ir. E. M. Kylstra en drs J. Penders samengestelde boek *Utrecht, de huizen binnen de singels*.
16 In het Utrechts Universiteitsmuseum wordt de tentoonstelling 'Over magnetiseurs en hypnose' geopend.
17 Op het terrein van het medisch centrum Berg en Bosch te Bilthoven wordt het Diabetescentrum Bilthoven geopend door het Tweede Kamerlid dr. A. Lansink.
20 In het gerechtsgebouw aan de Hamburgerstraat te Utrecht houdt een man gedurende vier uur een viertal mensen in gijzeling uit onvrede over de bezoekregeling met zijn kinderen.
23 Drs. C. P. van Dijk, minister van Binnenlandse Zaken, opent in de Crediet- en Effectenbank aan de Kromme Nieuwegracht te Utrecht de tentoonstelling '175 jaar gemeentepolitie Utrecht'.

22 maart
Foto: Gem. Fotodienst neg. nr C 3200 G.

14 april
Foto: Gem. Fotodienst neg. nr C 33682.

24 In Museum Flehite te Amersfoort wordt de tentoonstelling 'Contouren en Contrasten' geopend van foto's van Connie Meslier en Jos Ruysenaars over de Stationsbuurt en over Amersfoort als stad van contrasten.
27 Wethouder drs. W. P. C. van Willigenburg maakt bekend dat de gemeente Utrecht de bevolking via de media gaat waarschuwen als op bepaalde punten in de stad de lucht zo ernstig is vervuild dat de volksgezondheid in gevaar dreigt te komen.

maart

2 In het Utrechts Universiteitsmuseum wordt ter gelegenheid van de 400e geboortedag van prof. dr. Gisbertus Voetius de tentoonstelling 'De onbekende Voetius' geopend.
3 In de Geertekerk wordt door de Remonstrantse Gemeente Utrecht het gerestaureerde Strumphlerorgel in gebruik genomen.
6 In de wijk Oog in Al te Utrecht werpen bewoners blokkades op bij de Central Soya fabriek uit protest tegen de stank- en geluidsoverlast.
7 Gedeputeerde T. Poortenaar-Sikkema opent de uitgebreide en gerenoveerde polikliniek van ziekenhuis De Lichtenberg in Amersfoort.
9 Met affiches van Dick Bruna wordt de actie 'Samenleving en Criminaliteit' onder de aandacht van het publiek in het winkelcentrum Hoog Catharijne gebracht.
9 Na de afronding van de eerste fase van de restauratie van de oud-katholieke kerk aan het Zand te Amersfoort wordt deze weer in gebruik genomen.
10 Mr. E. J. L. M. de Bruijn neemt afscheid als wethouder van Economische Zaken van Amersfoort.
10 Het nieuwe opvanghuis voor 40 asielzoekers in het pand Brigittestraat 3 te Utrecht wordt geopend.
13 Wethouder M. M. Andriessen-Brockman van Volkshuisvesting slaat de eerste paal voor 106 seniorenwoningen in de Utrechtse wijk Lunetten.
13 Burgemeester Vos installeert 12 toezichthouders voor het winkelcentrum Hoog Catharijne.
15 Culinair specialiste Wina Born opent in Huize Doorn de tentoonstelling 'Keizerlijke menu's'.
16 De gemeenteraad van Utrecht stemt in met het besluit het Vinkepand op het

Vredenburg te Utrecht in erfpacht uit te geven aan de firma Staffhorst.
16 In het Utrechts Universiteitsmuseum wordt ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de studentenvereniging Veritas de tentoonstelling 'De vrije vogel en zijn kooien, 100 jaar studentenkamers' geopend.
17 In het Centraal Museum te Utrecht wordt door de cultureel attaché van Polen, Jan Larecki, de tentoonstelling 'Zeventiende eeuwse meesterwerken uit het National Museum te Warschau' geopend.
18 In Slot Zeist wordt de tentoonstelling 'Licht en Lood' geopend.
20 Wethouder Van Willigenburg ontvangt het eerste exemplaar van het boek *Utrechtse stadstrams en stadsbussen op oude ansichten*, samengesteld door Max Velthuis.
22 In de Kloosterhof van de Domkerk in Utrecht wordt het beeld van Jan van der Doem herplaatst.
22 Wethouder Van Willigenburg pompt het eerste water uit de enige maanden geleden geplaatste replica van de oude waterpomp op de Breedstraat te Utrecht.
23 Burgemeester A. Schreuder van Amersfoort geeft het startsein voor de bouw van het nieuwe onderkomen voor de Evangelische Hogeschool aan de Puntenburglaan.
29 Drs. E. Heerma, staatssecretaris van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, geeft het startsein voor de woningbouw op het tien jaar geleden vrij gekomen terrein van de faculteit der Diergeneeskunde aan de Alexander Numankade te Utrecht.
31 Dr. F. J. Grommers, docent aan de faculteit der Diergeneeskunde van de Rijksuniversiteit Utrecht, ontvangt voor zijn kritische houding ten opzichte van de omgang met landbouwhuisdieren en zijn afwijzing van biogenetische manipulatie de Gouden Giraf, de wisselprijs van de afdeling Utrecht van de Dierenbescherming.

april

3 Ter gelegenheid van de 353e Dies Natalis van de Rijksuniversiteit Utrecht ontvangen prof. dr. V. I. Arnol'd uit Moskou en prof. dr. L. W. Hall uit Cambridge eredoctoraten.
3 In Utrecht wordt gestart met een project dagopvang voor demente bejaarden voor wie nog geen plaats in een verpleeghuis vrij is.
4 Mr. F. B. Keulen ontvangt uit handen van burgemeester Vos de zilveren Stadsmedaille; hij verdedigt al vele jaren de Utrechtse belangen voor de rechter.
5 De directies en de besturen van het St.-Elisabethziekenhuis en ziekenhuis De Lichtenberg ondertekenen in de Celzusterkamer in het hofje Armen de Poth te Amersfoort de statuten van de Stichting Algemeen Christelijk Ziekenhuis Eemland. Dit is de eerste officiële stap om te komen tot één ziekenhuis in Amersfoort.
7 De commissaris van de koningin jhr. Beelaerts van Blokland opent het nieuwe pand van de Stichting Vredesopbouw aan de Oosterkade te Utrecht.
8 Milieugedeputeerde Ir. G. C. van Wijnbergen stelt de recyclingsapparatuur voor bouwafval op het industrieterrein Lage Weide in Utrecht in gebruik.
11 Burgemeester Vos ontvangt het eerste exemplaar van het door drs. M. Donkersloot-de Vrij geschreven boek *Kaarten van Utrecht*.
12 In de nacht wordt het borstbeeld van burgemeester dr. B. Reiger van de Maliebaan in Utrecht gestolen door krakers, die hiermee ontruiming van door hen gekraakte panden willen voorkomen.
14 Het al enige maanden werkende Buro Slachtofferhulp te Utrecht wordt officieel geopend.
14 In het museum Flehite te Amersfoort wordt de tentoonstelling 'Gedrukt voor het leven - drukwerk van de wieg tot het graf' geopend.
14 Op de Neude en de Korte Minrebroederstraat te Utrecht worden de eerste nieuwe openbare toiletten geplaatst.
15 Ir. E. J. G. Scheffer uit Bilthoven ontvangt uit handen van wethouder Pot de Maartenspenning van de stad Utrecht voor het vele werk dat hij heeft gedaan voor de Muziekbibliotheek te Utrecht.

15 april
Foto: Gem. Fotodienst neg. nr C 33125 D.

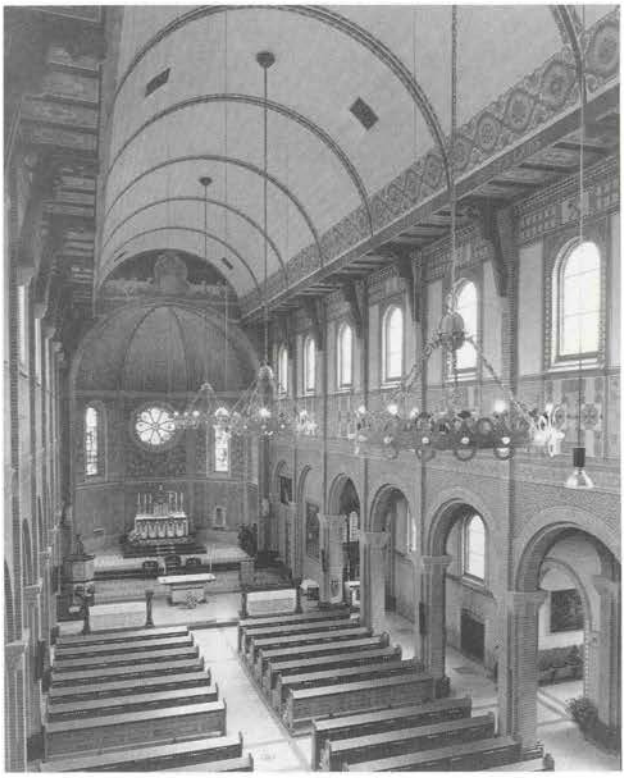

15 De oud-katholieke St Gertrudiskerk aan het Willemsplantsoen te Utrecht wordt na restauratie weer in gebruik genomen.
16 In de Utrechtse Jaarbeurs wordt het door Veilig Verkeer Nederland georganiseerde Nationale Verkeersspektakel gehouden.
18 Te Utrecht overlijdt op 63-jarige leeftijd Joop de Winter, kastelein van het bekende café Dikke Dries in Wijk C.
20 Bekend wordt dat deze week het aantal inwoners van de provincie het miljoen heeft overschreden.
21 De Nieuwegeinse wethouder drs. T. J. Buursema opent op Fort Vreeswijk de Oudheidskamer Vreeswijk.
28 De Rijksuniversiteit Utrecht draagt het landgoed Sandwijck in De Bilt over aan de stichting Het Utrechts Landschap, die het daarna voor het symbolische bedrag van 1 gulden verkoopt aan de woningstichting Lieven de Key, die het zal verbouwen tot appartementen.
28 Burgemeester Vos opent de nieuwe hal van het Centraal Station te Utrecht.

mei

8 In het vervolg wordt een gedeelte van het winkelcentrum Hoog Catharijne in Utrecht gedurende de nacht met hekken afgesloten, in de hoop dat hierdoor de criminaliteit zal afnemen.
9 Drs. N. Smit-Kroes, minister van Verkeer en Waterstaat, installeert het Regionaal Orgaan Verkeersveiligheid Utrecht.
10 Wethouder Ten Cate stelt de grootste gasturbine ter wereld in werking op het industrieterrein Lage Weide te Utrecht.
10 Door een vertegenwoordiger van Europa Nostra, een overkoepelende organisatie

19 mei
Foto: Gem. Fotodienst neg. nr B 9527 A.

27 mei
Foto: Gem. fotodienst neg. nr B 9541 C.

van particuliere organisaties op het terrein van de monumentenzorg, wordt in Slot Zeist een Diploma of Merit uitgereikt voor de restauratie van het landgoed Ma Retraite te Zeist.

12 Burgemeester Vos opent de vernieuwde Hortus Botanicus van de Rijksuniversiteit Utrecht in de Uithof.

12 In Werkhoven wordt het eerste deel van zeven toeristische monumentenroute gidsen, uitgegeven door de Provinciale VVV, gepresenteerd. Dit eerste deel bestrijkt het Kromme Rijngebied.

12 Wethouder F. H. van der Sluijs van Volksgezondheid verricht de officiële opening van het al sinds februari in gebruik zijnde gebouw van het Jongeren Advies Centrum aan de Plompetorengracht te Utrecht.

17 In Paushuize reikt de commissaris van de koningin provinciale legpenningen uit aan de Nederlandse Spoorwegen, die dit jaar 150 jaar bestaan en een van de belangrijkste werkgevers in de provincie zijn, en aan jhr. mr. L. Bosch ridder van Rosenthal, de scheidende voorzitter van het recreatieschap Vinkeveense Plassen.

17 Ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan van de Doopsgezinde Gemeente in Utrecht wordt in de kerk de tentoonstelling 'De man van Nazareth' geopend.

19 Wethouder Van Willigenburg draagt de gerestaureerde theekoepel aan de Vechtdijk te Utrecht over aan het verzorgingstehuis 't Huis aan de Vecht.

19 In de gemeente Leusden wordt een beeldenroute geopend.

19 Prof. dr. Lucas Reijnders opent de in en rond Kasteel Groeneveld te Baarn ingerichte tentoonstelling 'Dichter en landschap'.

19 Wethouder Pot stelt het geautomatiseerde zoeksysteem voor de archieven van de Utrechtse notarissen over de periode van 1560 tot 1811 van de Gemeentelijke Archiefdienst in werking.

20 In het Centraal Museum te Utrecht wordt de tentoonstelling 'Groeten uit Utrecht' geopend.

23 Drs. R. P. J. van Tetterode, directeur van het Gemeentelijk Vervoerbedrijf Utrecht, introduceert de nieuwe gelede stadsbussen die vanaf 15 juli op verschillende drukke lijnen zullen worden ingezet.

24 Drs. W. J. Deetman, minister van Onderwijs, slaat de eerste paal voor de bouw van het laatste gedeelte van de medische faculteit van de Rijksuniversiteit Utrecht in de Uithof.

25 Burgemeester Vos stelt bij drukkerij Van Boekhoven-Bosch de geautomatiseerde drukstraat 'Teleprint' in werking; hier worden alle Nederlandse telefoonboeken gedrukt.
27 De gerestaureerde theekoepel 't Oog in 't Zeil aan de Vaartserijn te Utrecht wordt door wethouder Van Willigenburg officieel geopend.
27 Pierre Janssen opent in het Museum Hedendaagse Kunst te Utrecht de tentoonstelling 'XX Utrechtse Signalementen 1986-1989'. Dit is de laatste tentoonstelling in dit museum, dat op 1 januari 1990 gesloten wordt.
30 Drs. J. de Koning, minister van Sociale Zaken, opent aan de Grebbeberglaan te Utrecht het nieuwe pand van het Centrum Beroepsoriëntatie en Beroepsoefening.

juni

1 De voorzitter van het College van Kerkvoogden van de Hervormde Gemeente in Utrecht, P. van Beusichem, ontvangt voor de restauratie van de vijf middeleeuwse kerken in de Utrechtse binnenstad de Europa Nostra Award 1988.
1 De commissaris van de koningin stelt het centrale alarmnummer 06-11 in de regio Utrecht in gebruik.
1 Wethouder Ten Cathe-Dhont opent de nieuwe huisvesting van de Gemeentelijke Sociale Dienst Utrecht aan de Oudenoord.
1 Gedeputeerde J. Hoekstra opent in het Utrechts Universiteitsmuseum de tentoonstelling 'Voortuin van de Wetenschap, 350 jaar Botanische Tuinen in Utrecht'.
2 Architect ir. T. van Hoogevest reikt de jaarlijkse Archinormprijs uit aan drs. ing. V. P. A. Lukkien, directeur van de Botanische Tuinen in Utrecht, voor de aanleg en indeling van de systeemtuin.
6 Mr. Pieter van Vollenhove opent het vernieuwde Nederlands Spoorwegmuseum te Utrecht.
7 Wethouder Andriessen-Brockman ontvangt uit handen van staatssecretaris Heerma de aan de gemeente Utrecht toegekende Gewoon Veilig Prijs voor het, door de Stichting Vrouwen Bouwen en Wonen, opgestelde plan om de sociale veiligheid in Utrecht-West te vergroten.
7 De Utrechtse gemeenteraad neemt het besluit in het vervolg de grond in de gemeente in eeuwigdurende erfpacht uit te geven.
8 De Utrechtse beeldhouwster Marie-José Wessels ontvangt uit handen van Pieter d'Hont de naar hem genoemde aanmoedigingsprijs.
15 Bij 's Rijks Munt worden voor het eerst sinds 1816 weer zilveren dukaten geslagen. Dit zijn verzamelaarsmunten die op initiatief van Tweede Kamerlid mr. Th. H. Joekes weer in de muntwet zijn opgenomen.
20 Wethouder Andriessen-Brockman van Volkshuisvesting opent in de Janskerk te Utrecht een tentoonstelling van plannen die drie architecten hebben gemaakt voor het gebied rond de Walsteeg.
21 In aanwezigheid van koningin Beatrix en prins Claus wordt op het Centraal Station en in de Jaarbeurshallen te Utrecht de tentoonstelling ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Nederlandse Spoorwegen geopend, getiteld 'Treinen door de tijd'.
22 Minister Deetman start officieel de herbouw van het vorig jaar afgebrande Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen. Na de herbouw zal het Utrechtse Conservatorium hierin weer gehuisvest worden.
22 In fort Rhijnauwen wordt het ontwikkelingsplan voor het toeristisch aantrekkelijk maken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie gepresenteerd.
23 Wethouder Van Willigenburg neemt in de Gemeentelijke Muziekschool aan het Domplein te Utrecht het eerste exemplaar in ontvangst van het door drs. Anneke van Vlierden geschreven boekje *Het Utrechtse huis De Rode Poort en zijn piscina*.
24 In museum Flehite te Amersfoort wordt de tentoonstelling 'Jukeboxen en speelautomatenparade' geopend.
26 Het Utrechts Landschap ontvangt de 10.000e beschermer.

7 juli
Foto: Gem. fotodienst neg. nr B 9579 G.

30 Gedeputeerde Van Wijnbergen voor Toerisme en Recreatie ontvangt het eerste exemplaar van deel 1 van de regiogids *Toeristisch Utrecht in woord en beeld: Utrechtse Heuvelrug, Vallei en Eemland*, samengesteld door Reina van der Wal.
30 Met de ondertekening van de Acte van Overdracht komt er een einde aan het zelfstandig bestaan van het Ooglijders Gasthuis. Het gaat verder als de Divisie Oogheelkunde van het Academisch Ziekenhuis Utrecht, het F. C. Donders Instituut voor Oogheelkunde.

juli

1 Barend de Ronden treedt in dienst als directeur van de Regionale Omroep Utrecht.
1 Dr. M. A. Vente draagt een 17e-eeuws transeptorgel, gebouwd door Apollonius Bosch, over aan het Citypastoraat en neemt afscheid als orgeladviseur van de Hervormde Gemeente Utrecht.
7 In de vroege ochtend verhuizen de eerste patiënten van het Academisch Ziekenhuis Utrecht van de Catharijnesingel naar het nieuwe gebouw in de Uithof.
8 In Slot Zuylen wordt de tentoonstelling 'Van Roemers en Bokalen' geopend met glaswerk uit 3 Utrechtse kastelen.
13 In Utrecht overlijdt op 74-jarige leeftijd dr. M. A. Vente, internationaal vermaard orgeldeskundige.
13 Op de Stichtse Rotonde bij Amersfoort wordt een staalsculptuur van de Haagse kunstenaar Ernst Hazenbroek onthuld.
19 Gedurende twee maanden zullen in Utrecht Mobiele Informatieverstrekkers van de VVV rondlopen.
20 Wethouder Van Willigenburg onthult aan de gevel van het pand Mariaplaats 17 te Utrecht een door J. A. Tolboom gebeeldhouwde kop van Floris de Zwarte, die in 1133 Utrecht onveilig maakte en zich verschanste in de Mariakerk.
21 Bekend wordt dat onder de Oudegracht te Utrecht bij het voormalige NV huis een 16e-eeuws riool, een zogenaamde slokop, is ontdekt.
24 De Hogeschool Utrecht koopt voor haar laboratoriumopleidingen het gebouw van het Ooglijders Gasthuis aan de F. C. Dondersstraat te Utrecht.
28 In het gebouw van de Crediet- en Effectenbank, Kromme Nieuwegracht te Utrecht wordt een tentoonstelling geopend van kunstwerken uit particulier bezit die te maken hebben met het thema trein, getiteld 'Naar spoor gespeurd'.
29 Het oudste dienstencentrum voor zelfstandig wonende ouderen van Nederland, het Bernadottecentrum te Utrecht, viert het 25-jarig bestaan.

augustus

5 Bioscoop Scala aan de Potterstraat te Utrecht moet wegens het plotseling ontstaan van scheuren in de projectiecabine halverwege een voorstelling worden gesloten.
5 In Austerlitz wordt een uit 1798 daterende waterput weer uitgegraven en opgemetseld.
13 Op 78-jarige leeftijd overlijdt te Utrecht G. Pest, beter bekend als de goochelaar mijnheer Boeda. Hij heeft verscheidene onderscheidingen ontvangen voor het werk dat hij deed voor het Rode Kruis en het Kanker Instituut.
25 In het Rijksmuseum Het Catharijneconvent wordt door de kerkhistoricus prof. dr. J. Visser de tentoonstelling 'Kunst uit Oud-Katholieke kerken' geopend.

september

1 A. Beusink volgt M. Faassen op als directeur van de Provinciale VVV.
1 Wethouder Van Willigenburg verricht de officiële oplevering van het gerestaureerde Vleeshuis aan de Voorstraat te Utrecht.
5 Aan de Van Asch van Wijckskade in Utrecht start de Universiteit voor Humanistiek, die studenten opleidt tot geestelijke raadslieden met een humanistische opvatting.
6 Bekend wordt dat bij de restauratie van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht resten zijn gevonden van de verdwenen Mariakerk.
9 In het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst wordt de tentoonstelling 'De weduwe met de baard, de firma Wed. J. R. van Rossum 1797-1977' over de gelijknamige Utrechtse boekhandel, geopend.
9 Ter gelegenheid van de jaarlijkse Nationale Open Monumentendag worden op het bolwerk Zonnenburg te Utrecht een gevelsteen en een informatiepaneel van de ANWB onthuld. Ook Sterrenburg en Manenburg krijgen een informatiepaneel.
9 Wethouder Van Willigenburg onthult op de Nieuwegracht te Utrecht een brandbel, ruim een halve eeuw nadat de laatste uit het stadsbeeld is verdwenen.
10 Ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van de Nederlandse Israëlitische Gemeente Utrecht ontvangt burgemeester Vos het eerste exemplaar van *De synagogen in Utrecht*, een heruitgave van een in 1926 door Jac. Zwarts geschreven boekje.
11 In Groenekan dringt er benzine in het waterleidingnet waardoor het drinkwater ernstig verontreinigt wordt.
15 In de Pandhof aan het Domplein te Utrecht wordt de tentoonstelling 'Beeldhouwers van de Dom' geopend, waar beeldhouwers die betrokken waren bij de restauratie van de Domkerk hun methoden en technieken laten zien.
16 Wethouder Pot heropent de geheel opgeknapte sporthal De Dreef in de wijk Overvecht te Utrecht.
17 Nadat door een uitspraak van de Raad van State de krakers in het pand aan de Burgemeester Reigerstraat in Utrecht mogen blijven wordt het in april ontvoerde beeld van burgemeester Reiger terug gegeven.
18 In het St.-Anthonius Ziekenhuis in Nieuwegein wordt de eerste longtransplantatie in Nederland uitgevoerd.
19 In Den Haag overlijdt op 81-jarige leeftijd de beeldhouwster Corrine Franzen-Heslenfeld, de maakster van het verzetsmonument op het Domplein te Utrecht.
21 Wethouder Van Willigenburg ontvangt het eerste exemplaar van het boekje *Het verhaal van een park dat nog geen park is*, samengesteld door de Open Werkgroep Griftpark te Utrecht.
22 In het winkelcentrum aan de 't Goylaan wordt door burgemeester Vos de eerste Utrechtse politieshop geopend, waar allerlei informatie over de politie verkregen kan worden.
27 Met de uitgifte van de eerste Gildegids gaat de Stichting 't Gilde in Utrecht officieel van start. Deze stichting bemiddelt bij de overdracht van kennis, kunde en erva-

ring door ouderen aan anderen.
29 Koningin Beatrix verricht de officiële opening van het Academisch Ziekenhuis Utrecht.

oktober

2 Staatssecretaris D. Y. W. de Graaf-Nauta van Binnenlandse Zaken installeert het Samenwerkingsverband Midden- en West-Utrecht waarin de stad Utrecht en vijftien regiogemeentes op bestuurlijk gebied samenwerken.
2 Drs. D. J. D. Dees, staatssecretaris van Volksgezondheid, opent het hoofdkantoor van de Stichting Maatschappelijke Dienstverlening aan Doven te Utrecht.
4 De commissaris van de koningin jhr. Beelaerts van Blokland ontvangt uit handen van de samensteller dr. T. van Veen het eerste exemplaar van het boek *Taal en leven in de Vechtstreek* over de dialecten in dit gebied.
4 Ter gelegenheid van de start van de Kinderboekenweek 1989 in Utrecht reikt de rector magnificus prof. dr. J. A. van Ginkel de gouden en zilveren Griffels en Penselen uit; in Galerie De Reiger wordt een tentoonstelling geopend van origineel werk van illustratoren van kinderboeken en er is in de Janskerk een grote Uitvindersmarkt voor kinderen.
4 Door drie met bloemen versierde autobussen wordt de busbaan langs rijksweg A2 tussen het verkeersplein Ouderijn en de afslag Nieuwegein/IJsselstein officieel in gebruik genomen.
7 Bij het 100-jarig bestaan van de sportvereniging Attila ontvangt de voorzitter de erepenning van de gemeente Utrecht.
16 Gedeputeerde J. Hoekstra overhandigt aan W. Hol, directrice van de Openbare Bibliotheek van Utrecht, de eerste Innovatieprijs voor Welzijnsinstellingen van de provincie voor het project 'Reizende literaire tentoonstellingen voor zes taalgroepen'.
17 J. van Houwelingen, staatssecretaris van Defensie, opent de nieuwe Knoopkazerne aan de Mineurslaan te Utrecht; burgemeester Vos ontvangt het eerste exemplaar van het door de sectie militaire geschiedenis van de landmacht samengestelde boekje *Utrecht als militaire stad*.
20 Wethouder Van Willigenburg onthult aan het pand Oudegracht 293 te Utrecht een gevelsteen voorstellende een helm, met als onderschrift 'Den IJzeren Hoet'; dit is de eerste gevelsteen in het kader van het herstelplan voor geveltekens in de historische binnenstad.
20 Op twee achtereenvolgende weekeinden is in Utrecht een atelierroute uitgezet langs 70 ateliers van beeldende kunstenaars.
20 Aartsbisschop Simonis opent de tentoonstelling 'Leusden 1212' ingericht door de Historische Kring Leusden ter gelegenheid van het feit dat Leusden 1212 jaar geleden voor het eerst werd genoemd.
24 Het Von Gimborn Arboretum in Doorn, een onderdeel van de Botanische Tuinen van de Rijksuniversiteit Utrecht, ontvangt van de International Dendrology Society de Conservation Award.
25 Burgemeester Vos opent het geheel gerestaureerde Vinke-pand aan het Vredenburg te Utrecht, waar nu Muziek Staffhorst in gevestigd is.
28 Ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Koninklijke Marechaussee in Nederland houdt de afdeling Utrecht een open dag in Fort De Bilt.

november

2 Bij haar afscheid als wethouder voor Bedrijven, Woningbedrijf en Sociale Zaken ontvangt drs. R. M. ten Cate-Dhont uit handen van burgemeester Vos de zilveren Stadsmedaille en de Raadspenning van de stad Utrecht. Zij wordt opgevolgd door mr. A. J. Kokshoorn.
2 De secretaris van de Utrechtse Universiteit, mr. W. G. van der Putten, opent in het

20 oktober
Foto: Gem. fotodienst neg. nr B 9655 J.

9 december
Foto: Gem. fotodienst neg. nr B 9718.

Universiteitsmuseum de tentoonstellingen '150 jaar fotografie' en 'Fotografie in dienst van de wetenschap'.

4 In kasteel Groeneveld te Baarn wordt de tentoonstelling 'Nederland, oh Nederland' over de ontstaansgeschiedenis van het Nederlandse cultuurlandschap geopend.

7 De commissaris van de koningin jhr. Beelaerts van Blokland ontvangt uit handen van drs. P. W. Geudeke, directeur van de Topografische Dienst, het eerste exemplaar van de *Topografische Atlas van Utrecht*.

8 Gemeentearchivaris drs. I. W. L. A. Caminada overhandigt aan burgemeester Vos het eerste exemplaar van de eerste aflevering van *Als de dag van gisteren, honderd jaar Utrecht en de Utrechters*.

9 Vier leden van het medisch team dat sinds 1984 zorgt voor de hartoperaties bij Poolse kinderen ontvangen in Warschau de Orde van Verdienste van de Poolse Volksrepubliek.

10 Wethouder Van der Sluijs opent het nieuwe buurthuis voor de Zuidelijke binnenstad aan de Oudegracht te Utrecht.

15 Door Broese-Kemink wordt de door Wim van Beusekom en Jo van Staveren samengestelde dichtbundel *O, Utrecht, lieve stad*, uitgegeven.

16 De minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, J. G. M. Alders, opent samen met wethouder drs. J. van Lidth de Jeude het Service Centrum Grondreiniging te Utrecht door het planten van een koningslinde in thermisch gereinigde grond.

16 Als opvolger van de naar Arnhem vertrokken mr. P. Scholten wordt de uit Best afkomstige J. de Widt benoemd tot burgemeester van Soest.

16 Het terrein van het Academisch Ziekenhuis Utrecht aan de Catharijnesingel wordt officieel overgedragen aan de gemeente Utrecht. De naam van het terrein waarop woningen en kantoren worden gebouwd wordt Hooch Boulandt.

17 In het Centraal Museum te Utrecht wordt de tentoonstelling 'Armando, vier reeksen uit de Berlijnse jaren' geopend.

27 Wethouder Van Willigenburg sluit de laatste van de woonboten in Utrecht aan op het rioleringsnet.

28 Wethouder Van der Sluijs opent een nieuwe afdeling in het bejaardencentrum Alphons Ariëns te Utrecht, bestemd voor licht demente ouderen.

29 De enige nachtclub van Utrecht, Limburgia, aan de Lange Elisabethstraat gaat dicht.

22 december
Foto: Gem. fotodienst neg. nr K 1563.

29 De woningcorporatie Stichting Studenten Huisvesting start met het opknappen van de duizendste studentenwoning.
30 Het voormalig herstellingsoord voor diaconessen, Oranjestein in Amerongen, wordt verkocht aan een projectontwikkelaar, die er appartementen in wil bouwen.

december
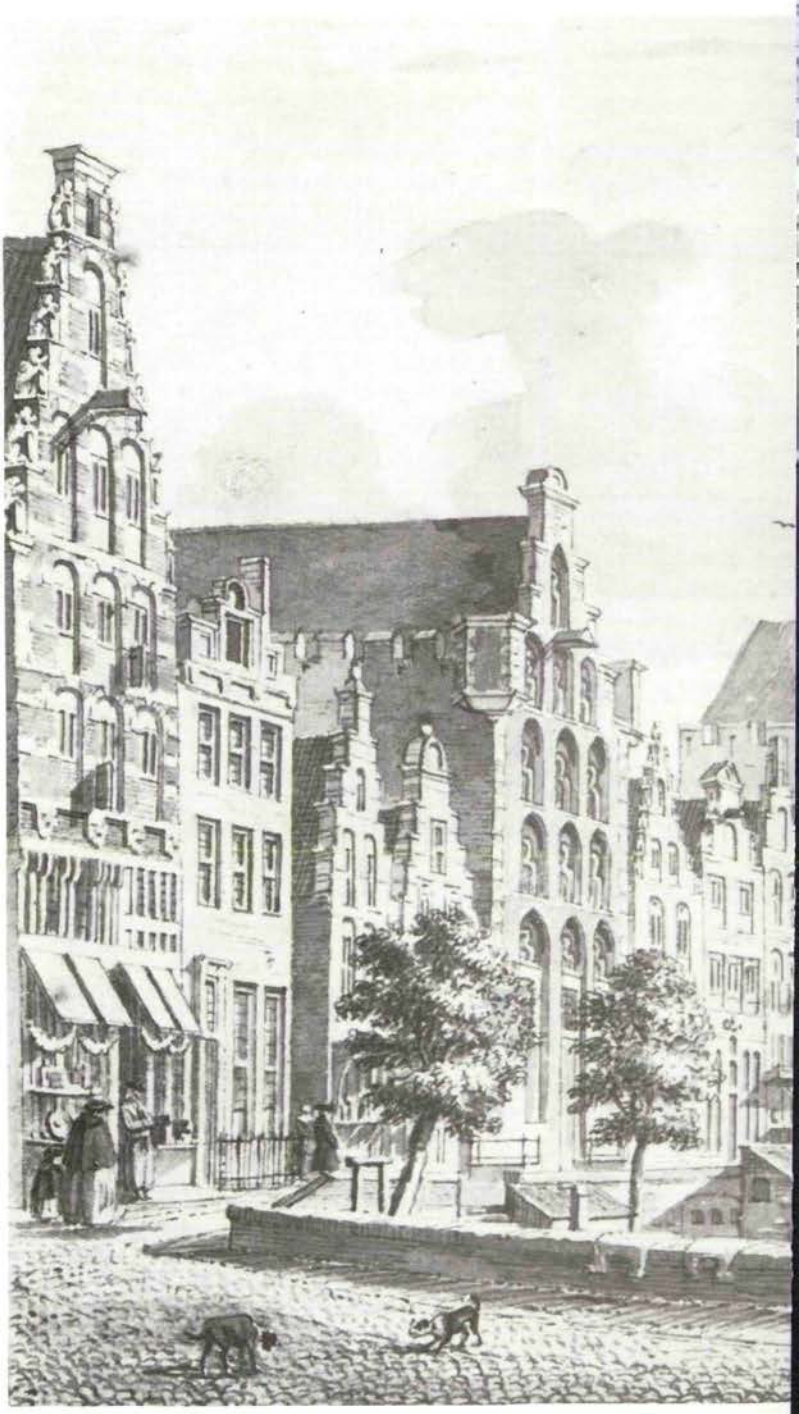
1 Bij Broese-Kemink verschijnt het boek *Het Romeinse Castellum te Utrecht*, dat gebaseerd is op archeologisch onderzoek dat prof. dr. A. E. van Giffen tussen 1936 en 1949 op het Domplein verrichtte.
1 Dr. A. J. Roobeek wordt de eerste vrouwelijke hoogleraar aan de Universiteit Nijenrode. Zij wordt bijzonder hoogleraar technologie en economie.
1 Gedeputeerde ir. G. C. van Wijnbergen verlaat Gedeputeerde Staten om voorzitter te worden van het Zuiveringsschap Limburg. Hij zal worden opgevolgd door P. R. Smink.
2 Met een lustrumconcert in Muziekcentrum Vredenburg viert de Landelijke Stichting voor Blinden en Slechtzienden, die gevestigd is aan de Nieuwegracht te Utrecht, het 125-jarig bestaan.
6 Wethouder F. Asselbergs ontvangt het eerste exemplaar van het boekje *Aldegonde, een begrip*, geschreven door oud-kraker Kees Huybregts over de kraakperiode 1976-1980 van het voormalige weeshuis in Amersfoort.
9 Prinses Margriet opent in Rijksmuseum Het Catharijneconvent de tentoonstelling 'Middeleeuwse miniaturen uit de Noordelijke Nederlanden'.
15 De wethouder van Ruimtelijke Ordening, A. van Hassel, verricht de officiële opening van het Bastionhotel aan de Mauritiuslaan te Utrecht.
18 Het Gemeenschappelijk Administratie Kantoor en de Gemeenschappelijke Medische Dienst betrekken het nieuwe pand aan de Moeder Teresalaan te Utrecht.
20 De gemeente Amersfoort heeft weer een eigen brouwerij. Het bier wordt onder de naam Drie Ringenbier op de markt gebracht.
20 In Bartimeüshage, centrum voor visueel gehandicapten, te Zeist neemt prof. mr. I. A. Diepenhorst afscheid als voorzitter van het bestuur van de Vereniging Bartimeüs. Hij wordt opgevolgd door oud-minister drs. J. de Koning.
21 Wethouder Andriessen-Brockman verricht officieel de oplevering van de eerste 20 woningen van het renovatieprojekt De Ruyche Roobol aan de Nicolaas Ruychaverstraat te Utrecht.
22 Burgemeester Vos neemt het portret in ontvangst dat Ton Diekstra heeft gemaakt van de leden van het bestuur van de Stichting tot Renovatie en Behoud van Oudaen en dat is bedoeld voor het stadskasteel Oudaen aan de Oudegracht te Utrecht.
24 In Utrecht overlijdt op 87-jarige leeftijd George Oversteegen, oprichter, voorzitter en secretaris van de Bond van Wereldburgers.